

Роман Сазушко

НА
ШЛЯХАХ
ЄВРОПИ

Roman Lazurko

On Europe's Crossroads

Memoirs

Copyright "Lystky Chervonoi Kalyny"

1971

Published by the Brotherhood of former Soldiers
of the 1st Ukrainian Division of Ukrainian National Army

Роман Лазурко

НА ШЛЯХАХ ЄВРОПИ

спогади

diasporiana.org.ua

Бібліотека «Листки Червоної Калини»

Видавництво Братства колишніх Вояків 1 УД УНА

1971

**Зредагував і приготував до друку
Любомир Рихтицький**

Всі права застережені.

**Обкладинка, заставки і топографічні карти роботи
Любомира Рихтицького**

Друкарня к. Вояків 1-ої УД УНА "БРОДИ" в Чикаго, ЗСА

**Printed by Veterans Printing "BRODY" Inc.
851 N. Western Ave., Chicago, Ill. 60622 U.S.A.**

ЛІСТКИ ЧЕРВОНОЇ КАХИЦІ

ВИДАВНИЦТВО БРАТСТВА К. ВОЯКІВ 1 УД УНА

ВСТУПНЕ СЛОВО

Історія - це скарбниця досвіду. Щоб майбутні покоління могли користуватися нею і зачерпнувши її наук оминати помилок минулого, кожна генерація повинна поповнити її своїми досягненнями, бо тільки історично записаний досвід стає джерелом знання і сили народу.

Таким причинком до історії нашого покоління стали спогади Романа Лазурка про драматичні роки 2-ої Світової Війни, які під наголовком "На шляхах Європи" стають отсим власністю українського читацького загалу.

Роман Лазурко - молодий тоді підстаршина І-ої Української Дивізії, один із тисячів дивізійного стрілецтва, кинув на папір свої спостереження, свої враження і свої рефлексії про цей великий час, що поштовхнув світ на нові рейки та скерував прожектор історії на два модерні центри сил, з яких один, без нашої волі захопив у свій круговорот подій і Україну. Простим, розповідним стилем, Роман Лазурко передає свої переживання власне з цього часу, додаючи чимало фактів до велетенського полотнища, що на ньому змальована історія - і доля - нашої Дивізії. Читаючи історію цих спогадів, в уяві не виростає штучний, трафаретний тип вояка - легендарного лицаря на білому коні, а образ пересічного громадянина, що вдягнув на себе однострій Дивізії, щоб в її лавах змагатися за право нашої нації захити "в народів вільних вільним колі".

Автор "На шляхах Європи" це продукт епохи між двома великими війнами, продукт доби, що в ній українці жили пам'яттю Визвольних Змагань минулого, а світ спішив вже до змагань майбутнього. Українська молодь того часу, за стимулом Великого Чину своїх батьків мріяла про переможне закінчення розпочатого ними бою тоді, коли доля готовила для нас вже наш власний. Нам не довелось кінчати Київської кампанії чи Зимових походів, історія бо йде вперед. Нам не довелось маршувати вулицями Столиці ані окопуватись під Крутами, нам прийшлося йти далекими і чужими шляхами Європи за нашою історичною та національною Істиною. Шлях до Києва повів нас через Голляндію, Німеччину, Францію, Австрію, Хорватію, Сербію, Італію і Мадярщину і приходиться сказати, що ми цього походу ще не закінчили. Але наше покоління, покоління, що в ньому виріс автор цих спогадів, здало свій іспит перед історією та нашим народом. Читаючи історію цієї страшної війни, важко сьогодні нам самим повірити, що ми в ній брали участь, що ми стояли із зброєю в руках за нашу справу серед гурагану без прикладу в історії світу і ми втримали ім'я України та вперто втовкли у свідомість світу, що ми хочемо жити вільним життям і що ми готові за волю України стати до боротьби з однією із двох найбільших потуг світу. Наше покоління дало Українську Повстанську Армію, наше покоління дало Українську Дивізію, наше покоління дало українську боротьбу!

Не будемо проходити поодиноких етапів вояцького шляху автора. Про це він говорить на сторінках своїх спогадів. Хочемо тільки підкреслити скромний факт, що він був одним із цих численних тисячів, що у вирішню хвилину відкинули всяке "політикування", всякі "за і проти" тодішньої несамовитої ситуації в якій опинився український народ, а просто взяли зброю в руки. Нехай це буде наукою на наше майбутнє: не "філософією" вичікування на кращу долю, не гуманітарними гаслами утопійних "правд", не покорою екзистенціалізму за всяку ціну, а в першу чергу честі і волі, тільки зброєю, зброєю і ще раз зброєю ми здобудемо нашу обітувану землю для нас і наших дітей. Це є твердий закон нашого простору, нашої історії і нашого майбутнього.

Филип Трач
пор. І-ої УД УНА

Шпор. Роман Лазурко, автор спогадів, в однострою
десятника 1-ої УД УНА, 1944 р., на Словаччині.

З вишколу в Гайделягрі, літо 1943 р.

Хто, куди і чого...?

Сидиш у затишній кімнаті, при машинці до писання, біля гори білого паперу, сам із собою і своїми спогадами. Це рік Божий 1970-ий, на чужині. Цей папір треба записати. Картки може пожовкнуть, але у пам'яті все живе, як сьогодні, а минуло вже більше чверть сторіччя.

Тисяча Дев'ятьсот Сорок Третій, четвертий рік війни. Україна мала вже час втратити всі надії, що спалахнули яскравим полум'ям в Тридцять Дев'ятому і ще більше в Сорок Першому. Потемніли обрії. Але за якимись дивними законами природи, кривда заподіяна Україні почала свій похід помсти по бундючних наїздниках. Заплатила свою ціну Польща, заплатила Росія і стала платити Німеччина. Зарозумілий диктатор, сп'янілий першими перемогами не хотів усвідомити історичної лекції Карла XII, не хотів вивчити досвіду Наполеона і -- не вивчив нічого. Тепер, у Сорок Третьому вже й не грало ролі, чи захоче Німеччина вчитись. Вже було запізно. Доля відвернулась від неї. Свою велику, чи не останню історичну нагоду Німеччина прогавила. Тепер -- може -- на Схід глянуть інші потуги і може вони краще зрозуміють роллю України в цьому великому просторі, може вони усвідомлять, чому перша велика держава там постала в Києві.

В перспективі воєнних подій ситуація була погана. В Африці Альянти зліквідували рештки німецького Африканського Корпусу ще 12 травня, щоб 9 липня висадитись на Сицилії. Війна прийшла знов до Європи. На Сході Советські армії остаточно зайняли Харків вже другий раз цього року, дня 22 серпня і цілим вже фронтом вступили на територію України після виграної панцирної битви під Курськом, яку історики пізніше зарахують як найбільшу танкову битву в історії воєн. І це все сталось вже після Сталінграду, де пропав квіт німецьких збройних сил, славна 6-та армія маршала Павлюса, вкрита лавровими листками ще у французькій кампанії. Кожному вже було ясно, що Німеччина перейшла свій вершок. Доля війни стала хилитись на другий бік.

І в такій власне ситуації в Західній Україні заграли бойові сурми. Це, на що всі українці чекали в Тридцять Дев'ятому, це, на що вже абсолютно чекали в Сорок Першому, прийшло щойно тепер... Запізно, як ми всі знаємо сьогодні, у 1971-ому. Але тоді...? Тоді ми хотіли вірити, за Лесею Українкою, "проти надії". Ми знали, як страшно збита була Росія і ми бачили, як почали бити Німеччину. Може, якраз повториться 1918-ий рік...? Нам треба війська, нам треба збройної сили, щоб вороги не почали знов ділити наших земель без нас у новому Версаї...

І в Сорок Третьому Україна вирішила будувати свою регулярну армію без огляду на політичні і воєнні відносини. Власна армія створить сама собою відповідну політичну ситуацію. Ми не знали, чи доля дасть нам ще одну шансу, але якщо вона мала нам її дати - ми хотіли бути готові.

З такого розуміння потреби власного війська зродилась Дивізія і пізніше Українська Національна Армія.

Та Німеччина не доросла до історичної хвилини. Навіть тоді, коли вже її Східній Фронт тріщав у своїх посадах, вона воліла програти війну, як стати лицем, політично чесно і мілітарно рішуче до "українського питання". Ну й програла, як знаємо.

Це "українське питання" небезпечне. Воно має тенденцію мститись важко на силах і потугах, що його ігнорують. Через нього програв Карло XII, через нього пропав Наполеон і через нього відібрав собі життя у берлінському бункері в останніх днях війни Адольф Гітлер. Здається нам, що й тепер, двадцять п'ять років після закінчення війни українське питання не дає спокою деяким столицям світу. Не дає спокою передусім Москві.

Але в Сорок Третьому ми не мали часу думати про історичні аналогії. Україна дала вісімдесят тисячів молоді, з яких тільки двадцять знайшли своє місце в лавах Дивізії. Пішли, бо так сказала Україна, пішли на заклик своїх Батьків, пішли по зброю, щоб бути готовими і щоб як час настане, виставити велику, вишколену, модерну українську армію.

Пішли Дивізійники...

Голяндія.

Повні чотири місяці прислухались стрункі ліси Гайделягру до української маршової пісні. Співали ми ранком, після вимаршу на вправи, повними, міцними грудьми, співали, вертаючись до табору після вправ, голодними тенорами і хриплими басами, співали в дощ так само як до пекучого сонця, співали навіть з газовими масками на обличчях і тоді мені пригадувались єгипетські піраміди і спів фараонських ченців у глибині тих колосальних, ославлених могил.

Не завжди спів нам вдавався. Спочатку ми вдавались в довгі дискусії, що саме будемо співати, і як звичайно у нас, скільки стрільців, стільки і пропозицій. Все це кінчалось коротким гаркотом команди: Флігер фон рехтс!! Ааавф, марш-марш!! і ми скоро усвідомили, що не всі наші українські традиції можна зберегти незаторкненими на чужині. Дечого треба таки виректись.

Тому, в половині листопада, після закінчення рекрутського вишколу, коли нас стали розсилати на всілякі підстаршинські школи, ми їхали вже цілком іншими людьми, від тих, що з батьківських домів прийшли на німецький військовий вишкіл. Ми були загартовані.

Мої ближчі товариші, як Пилип Трач, Козинський — "Цап", Галькевич, якого ми всі називали "дзядзьом", Степан Цмоць, Вовк, Криворучка, Дуб, Фультмес, Луців, Боднарчук, Попович, Ленчик, Форма і інші, яких прізвища уже призабув попали до транспорту в Голяндію, до противанцирної підстаршинської школи, в Гільверсум. Нам говорили, що це була одна з кращих підстаршинських

З вишколу в Гайделяґрі, літо 1943 р.

Польове Богослуження під час вишколу
в Гайделягрі, літо 1943 р.

На дозвіллі, в Гайделягрі, в день присяги, 1943 р. Дру-
гий зліва стоїть Володимир Притоцький, між німцями-
підстаршинами - автор, Р. Лазурко.

шкіл. А це, на нашу мову, означало, що там давали ще більше по ногах, як в усіх інших, хоч пізніше, коли вся наша Дивізія з'їхалась уже разом, ми переконались, що були ще "кращі" від нашої і ми не могли так дуже ще нарікати.

До цієї школи попало нас 52 кандидати. Більше й не могло влізти на вантажне авто, що повезло нас до поїзду. Помимо закінченого рекрутського вишколу, ми ще не були генералами і повезли нас товаровими вагонами "сорок хлопа або вісім коней", без великого люксу, але за те із повною свободою вимахування ногами на свіжому повітрі. Одна група дивізійних підстаршин вже вийшла з цієї школи, з так званого першого турнусу, ми їхали їм на зміну.

Після щоденних вправ рекрутського вишколу, де земля матірю стає, а всі кости знаходяться поза межами болю, прогулька через цілу Європу, навіть вантажними вагонами, має свій чар. Їсти очевидно було мало, бо годують тільки тих, хто вже йде на фронт, але зате зорових вражень нам не жаліли. Кордон Генерального Губернаторства переїхали ми без великого враження, бо як тут так і там стояли ці самі вартові і на залізниці ця сама мова, але зате сподобалися нам чисті німецькі села і міста. Погода трималась гарна, хоч трохи вже холоднава, і довелось нам побачити також перші німецькі руїни від альянтських летунських рейдів. На жаль, не везли нас через Берлін, ані Відень, як наших товаришів, на інші вишколи, ані навіть через чеську Прагу, але зате під ГанOVERом пережили ми нічний налет американської авіації і повірте, було на що дивитись. Вгорі, наче якась страшенна буря, гудуть безупинно мотори, внизу блискають вогні від гармат протилетунської оборони, комунікацію між горою і низом втримують бомби, що летять і свищують собі при тому всіма голосами дантейського пекла, а вибухи бомб освітлюють околицю, як удари громів. Є на що дивитись. І все це видумали мудрі, розумні люди, егеж!

Стояли ми у полі довго, придивляючись, як американці христили ГанOVER, потім стояли ще довше, заки німці направили залізничий шлях, щоб українці могли їхати до Голандії на вишкіл - польськими вантажними вагонами. Змінилась Європа, нема що й казати, нові часи настали.

На нас не впала ніодна бомба, чого доказом є те, що

ст. десятник Любомир Боднар
під час вишколу в Голяндії,
зимом, 1943 р.

я сьогодні пишу ці слова. Не думаю, що американці передбачали тоді, що через десять років ми станемо їхніми громадянами, але все таки залишили нас в спокою і з нами навіть цих німців, що нас транспортували. Тому ми заїхали до Голяндії без перепон, а до Гільверсум без поспіху.

Якщо Німеччина виглядала на країну у війні, то Голяндія стояла собі, як образок з казки. Люди гарно зодягнуті, чепурні хатки з великими вікнами, вулиці і дороги чисті, асфальтовані, всюди квіти, огороди, сади. Добро кидається у вічі. Крамниці повні товарів, ніхто не кидається на це все, ніхто не стає у "хвостики", ніхто не дреться хапчиво за кожний шматок хліба. Я думаю, що в цілій Голяндії в цей час саме ми були найбільш голодні.

Закватуриували нас у якійсь колишній середній школі, яку німці перемінили на касарню. Все вже нас чекало, включно з чотирьома українцями з першого турнусу, які мали бути старшими в наших кімнатах та допомагати німцям у вишколі. Це були Любомир Кузик, Любомир Боднар,

Володимир Масник і Ярослав Новицький. Вони вже були підстаршинами, але відповідні відзнаки мали отримати аж після нашого вишколу.

За німецькою системою нас розділили на чотири рої, ройовими, очевидно, призначено німців, а саме унтершарфюрера Банька до першого роя, Шольца до другого, Ледерле до третього і Кампгавзена до четвертого. Чотовим нашої української чоти став гавптшарфюрер /булавний/ Крафт, народжений у Відні, із всіма віденськими признаками, з мішаної родини, де батько був австрійцем, а мати, мабуть росіянку, а може й українку, бо на Заході все це, що на схід від Відня, рахується Росією, на жаль. Цей Крафт, це була дійсно рогата душа. Очайдух до пригод, як і до бійки, дуже здібний, любив заглядати до чарки, згідно зрештою із воєнною модою, росту був високого, худощавий такий, що ремінь з револьвером звисав йому аж на бедрах, як в американських ковбоїв. Згідно із цим він мав теж неабияку минувшину. Колись вже був старшиною, але за якусь провину здеградовано його до ступня десятника /унтершарфюрера/, ми зустріли його вже на ступні гавптшарфюрера, тобто два ступні вище. На цьому він не пристанув, дряпався вище і в 1944 році, вмісяці жовтні, зустрів я його у Східніх Прусах, в Аріс, вже знов старшиною - поручником, та ще й з лицарським хрестом на ший! Та про це при нагоді.

Побіч нас, на цій же вишкольній площі, стояла сотня гітлерівської молоді - Гітлер-Югенд. Ця сотня і наша чота мали спільного команданта, яким був товариш Крафта, поручник /унтерштурмфюрер/ Редер.

Приїхавши до цієї школи мусіли ми здати всі німецькі гроші, які нам команда мала виміняти на гульдени, щоб ми могли собі за ці гроші щось у багатій Голляндії купувати. Та з початком вишколу показалось, що нам до міста виходити не вільно було, і що на це дозволять нам аж за два тижні. Очевидно, ми протестували - але між собою, потиху, бо щодо дисципліни, ми вичули зразу, що там жартів не було.

Почався наш вишкіл, твердий і безжалісний, із зайняттями, що тривали від ранку до пізнього вечора. Але тут показалось, що Гайделягер став нам у пригоді. Ми вже були добре загартовані і коли собі сьогодні пригадаю марш у глибокому піску і спів у газовій масці на обличчі, під сонцем, що на ньому можна було курячі яйця пекти на

камні, здається мені, що це не ми були і що все це тільки снилося! Та ні! Це не сон був, в Гільверсум-і нам пригадали дещо з цих снів. Але ми мали теж амбіцію показати німцям, що український народ не менш твердий, а може й твердіший, тільки що, одне я навчився із німцями дуже скоро: вони всі здисципліновані, солідарні, неначе інстинктом відчують, кого слухати і як слухати, а ми...? Ми, як ці вівці на полонині, безжурні собі, пасемося на найбільш плідній землі і мекаємо до себе "моя хата з краю"!

Вишколювали нас на трьох типах протипанцирних гарматок, калібру 3,7 см і 7,5 сантиметрів. Остання уживалась також у танках, Тиграх і Пантерах, доки Тигри не дістали 8,8 найкращу протилетунську і протитанкову гармату Другої Світової Війни. Ми вивчали всі типи танків, вживані західними Альянтами, а зокрема советський Т-34. До часу появи німецьких Тигрів, цей танк вважався найкращим танком на полі бою. Наша школа отримала один такий танк, він стояв над берегом моря і ми вживали його як ціль до стріляння. За якийсь час він виглядав як сито, не як танк. На теоретичних зайняттях ми вивчали Райберта, німецький вишкільний підручник для кожного типу зброї, вчилися рисувати тактичні мапи, маршрути чот, сотень і батальйонів та вирішувати фронтові проблеми низького рівня.

Ну й, розуміється, мали ми свою першу пригоду. Ще не пройшов тиждень вишколу, як вечером, після вправ, заходить до нас чотовий Крафт.

- Україніше фрайвілліген!

Всі стоїмо і дивимось на нього.

- Габен зі голендіше гульденен?!
Ні, ми грошей не отримали, на жаль.

- Ферррдамммт нохмаль. Я дістав від унтерштурм-фюрера Редера дозвіл повести вас у місто і поспівати ваші гарні, українські пісні. Що ми зробимо тепер?!

Нависла вагітна тишина. Раптом хтось несміливо озвався.

- Ми можемо поспівати... на кредит.

- Гут!! Зер гут!! Туханцуг міт зайтенгеве, дравсен ін лініе ангетретен, марш-марш!! Вихідний одяг, з багнетом, надворі збірка, бігом!!

Ще ніколи ми так жваво не звинулись, як цього вечора. Вечір чудовий, погода гарна, на вулицях повно народу. Наш спів голяндці вже знали, бо ми співали йдучи на вправи і

Латинський Свят-Вечір в Гільверсум, Голяндія, 1943 р., у Протипанцирній Підстаршинській Школі.

Сидять: на першому пляні автор, Р. Лазурко, німець-підстаршина Кампфгавзен, дальше Дуб і Криворучка.

Сидять з ліва: Козинський /Цап/, Криворучка, Дуб, німець-десятник Кампфгавзен, автор Роман Лазурко, Луців, Попович, Фульмес, Галькевич /Дзядзьо/, Боднарчук, Вовк. З другого боку стола німець, десятник Шольц.

назад, а крім цього в першій світовій війні, деś тут стояла якась частина синьожупанників, яка залишила по собі добру славу і ця слава перейшла й на нас. Поруч з нами маршувала завжди громада молоді, а зокрема дівчата. Цього вечора почали ми наш концерт піснею "Ми протипанцирні", за нею розіграли публіку "Чорною куркою", далі зважились до гумору долити вогню піснею "Мала мама" і кінчили першу частину сентиментальним - на наш погляд - "Ой на ставі, на ставочку". Другу частину зробили ми пізніше, але цілком не так, якби хто міг сподіватися.

Так примаршували ми - вживши військового терміну - на висоту одного гарного ресторану. Оглядаємо, елегантно, як перед війною у Львові. Крафт затримав наш відділ порядною командою, ми стукнули як старі воєнні ветерани, аж ехо пішло під каменцями, а Крафт в асисті інших підстаршин, між ними також Люби Кузика, пішов на переговори. Власник ресторану виявився дуже чемним голяндцем, який цілком добре розумів, що він не може виграти із німцем в однострою і прийняв до відома факт, що на вулиці стоїть чота, в силі 52 плюс 5 спрагнених хлопа, які вертають з пустині, але які не мають ані цента, розумієте, навіть голяндського цента. Вони однак будуть мати гроші, до цього немає сумніву. Голяндець, очевидно, не мав сумніву, що матимемо гроші. Чи дасть він нам попити на кредит? Важливий момент застанови. Напроти нього стоїть п'ять здорових підстаршин, на вулиці стоїть спрагнена ціла чота. Голяндець поміркував і погодився. Він дасть на кредит.

Ми звійшли до ресторану. Це вперше за шість місяців всяких вишколів ми зайшли у культурну обстановку і ще до того на добрі напитки. Випили ми здорово, поспівали наші концертні твори, пропили кількесот гульденів і чемно розпрощавшись, вийшли на вулицю. Прощав нас весь ресторан. Дівчата з жалем, власник з віддыхом полегші. На вулиці збірка і з маршовою піснею вертаємось до касарень.

Але...

Але біда не спить. Завжди ходить впарі. Нещастя поставило нам на дорозі ще один ресторан, в якому грала добра оркестра. Ну, як не потанцювати, коли ноги самі

ходять! Гавшигарфюрер Крафт скомандував "гальт", "рай-ге рехтс!" і гусаком впровадив нас до ресторану. Набравши сміливости, ми зайшли сюди вже без пертрак-тацій. А ресторан повніський від Вермахту, обслуги протилетунських гармат, обслуги летовищ /дивізія Герман Герінг, з білими нараменниками/, летуни, сапери, а кожний з панянкою, аякже, оркестра ріже сердешні танга і вальси, аж плакати хочеться, до мікрофону співає дівчина серцещипательні кавалки. Наш Крафт дістав охоту на промову, підійшов до мікрофону, але панна, співачка, не вважала за відповідне йому послужити. Тоді він делікатно забрав їй мікрофон, заля піднялась, він тільки скрикнув до мікрофону "Ахтунг, україніше фрайвіліген!" і розбив ним бубон. Наші почування цього вечора були, видно, поставлені на важку пробу, бо наш нервовий стан зірвався, як гребля в горах. Неначе нас хтось підпалив, ми вхопили за крісла, пляшки, ноги від столів і давай бити навколо кого попало. Така концентрична атака викликала паніку. Бротбойтлі і Герман Герінг через вікна і двері, сапери пробували ставити опір, ми їх рознесли, як татарву в степу, летуни вилітали помахуючи руками, панни поховались під столами, гіммельгеррготт доннерветтер, чисте побоевище. Раптом команда "ахтунг!", все стихло, ми спокійненько вийшли на вулицю, закінчивши славно другу частину нашого виступу і з піснею на устах відмаршували "додому". По-дорозі, очевидно, на команду стали на хіднику і висловили решту нашої опінії про війну, про Голяндію і про всі лиха на світі.

Наступного дня до сотні прийшла скарга на нас. Що ми робили бешкет в ресторані /це зрозуміле/, що ми поламали крісла і столи /це жалюгідне, але теж зрозуміле/ і що ми набили двісті вояків Вермахту, дивізії Герман Герінг і ще якісь помічні сили /це не чуване!/. На добавок якийсь підстаршина СС доніс, що ми підливали голяндські туліпани на міському бруку, отже образ був трагічний. Почалось слідство, але ніодин з нас не признався до нічого і засуд випав, так би мовити, позаочно. Ми мали заплатити шкоду біля двох тисяч гульденів, вихід до міста нам замкнули на наступних два тижні і протягом цього часу, кожного вечора після вправ мали ми стругати бараболю в сотенній кухні. Ця остання кара нас найбільше "заторкнула". Але чотовий Крафт під-

сміхався, то й ми не дуже поспускали голови. Ну й згідно із покаранням, наступного вечора чотовий Крафт прийшов, щоб забрати нас до кухні. При цьому видав наказ нам забрати із собою всякі музичні інструменти, які в нас були. Знайшлось щось зо три гітари, дві мандоліни, імпровізований бубник і потрібні пательні і ми з парадною помаршували до кухні. Там знайшли решту потрібних інструментів і коли додали наші голоси, виявилось, що ми мали першорядну оркестру. Хтось почав варити каву, ми знайшли хліб і мармоляду ну й зробили пікнік. Хто там думав про бараболю! Очевидно, думав кухар наступного дня, коли на гвалт мусів організувати команду до цієї кінцевої військової функції. Того ж вечора ми концертували другий раз і наступного вечора ще раз і нарешті кухар мусів, видно, скласти звіт команді, бо четвертого вечора прийшов сотенний Редер особисто побачити, як ми чистимо бараболю для вишколу.

- Ахтунг! - ревнув Крафт. - Унтерштурмфюрер, українше фрайвіліген бай картоффель шелен!!

Поручник Редер оглянув кухню, оглянув нас і наші інструменти і навіть і наші обличчя і повідомив нас, що досить того добра, бараболю будуть від завтра стругати Гітлер-Югенд, але до міста таки не підемо. Кілька днів пізніше отримали ми наші гроші і тоді наша делегація у святочних одностроях та з торжественними обличчями заплатила довг у першому ресторані і шкоду у другому. На цьому наша пригода закінчилась.

Тим часом вишкіл проходив повною парною. Ми вже виходили в поле з гарматами. Кожну гармату тягнули чотири стрільці, а п'ятий керував заднім колесом, втримуючи напрям. В полі ми стріляли, звичайно до розбитих танків, вивчали розбирати замки в гарматах, спочатку звичайно, а потім із замкненими очима, вивчали польову тактику, примінену до вжитку протитанкових гармат, де велику вагу прикладали до маскування зброї і до непомітного руху в терені, під ворожим обстрілом. У касарнях ми вивчали лекції, які вечорами треба було вивчати дослівно напам'ять, з огляду на багатий матеріал і на не дуже ще опановану німецьку мову. Прийшли також нічні вправи, спершу лише нашої чоти, а потім разом із вишколом Гітлер-Югенд. Ці хлопці дивились на нас весь час згори, навчені у своїх партійних школах, що вони "іберменші", а ми якіс

там слов'яни зі Сходу. Треба відмітити теж, що більшістю називали нас "галіцішефрайвілліген", згідно з офіційною на той час німецькою назвою нашої Дивізії, що нас досить дратувало.

Одного разу повчили ми зарозумілих німців із Гітлер-Югенд. Їхня бундючність допекла, видно не тільки нам, бо коли прийшли знов нічні вправи, сотенний Редер вислав перших в поле, щоб обкопались в обороні, поставили гармати у вогневі становища і чекали атаки.

- І якщо будете заатаковані, маєте боронитися, як леви! - продовжував унтерштурмфюрер грімким голосом; - не застидайте німецької зброї і німецького однострою! Ріхтунг авсганг, марш!

Пішли Гітлер-Югенд, посміхаючись. І коли вже їх не було видно і чути, сотенний Редер взяв балак до нас.

- Ми з них мусимо зробити вояків і крім цього показати їм, що воювати не така легка справа, як їм здається! А позатим ми з вас мусимо також зробити добрих вояків. Отже, як зловите одного з них, бийте скільки влізе, позабирайте їм кріси, шеломи і інший виряд. Не застидайте однострою німецької армії, бо хоч серця у вас українські, але однострій на вас німецький! Ріхтунг авсганг, маршшшш!

Пішли ми в німецьких одностроях із українськими серцями. Пристосували ми те, що навчились у німців і додали до того багато, чого навчились ще у Пласті по наших гірських таборах. Заскочили ми цілу оборонну позицію несподівано, обійшли її ззаду, вдарили з боків, збили Гітлер-Югенд на квасне яблуко, набрали повно зброї і виряду, ще й забрали кермове коло від одної гармати. Бідні німці мусіли цю гармату підтримувати руками, а це важко та ще й вночі.

Вернувшись з бою, склали ми наші трофеї перед сотенним і тоді щойно примаршували німці, з підбитими очима, попухлими носами, з браками у зброї і у виряді. А німецький вишкіл вчить, що втратити зброю, це велика ганьба для вояка і більша від неї це тільки трусливість і зрада. Унтерштурмфюрер Редер використав цю нагоду, щоб пальнути ще одну промову, в якій ми дістали всі похвали, а німці для рівноваги всі картання і погрози і нас відпущено спати, а Гітлер-Югенд пішли ще раз на вправи в терені, а після приходу мусіли ще чистити

зброю, кріси і гармати. Хочу долати, що коли через пару тижнів попереджено нас про нові нічні вправи, хлопці з Гітлер-Югенд нанесли нам гори папіросок і пляшки горілок, прохаючи, щоб не робити їм кривди. Ну й ми виграли бій значно більш гуманно, як за першим разом.

Так пройшла пізня осінь і стали наближатися латинські Різдвяні свята. Після ранніх вправ у день Свят-Вечора нам дали вільне і ми зайнялись святочними готуваннями. Чистили кімнати, довели до порядку однострої, приготували все до спільного Свят-Вечора. Свисток дижурного підстаршини дав нам знати, коли заходить до великої залі. Там уставлені були довжезні столи, що вгинались під напитками, солодким печивом і холодною вечерею. Прийшов сотенний Редер в парадному однострою, привітав нас короткою промовою, побажав нам усім всього найкращого і підняв перший тост, очевидно, за фюрера Адольфа Гітлера. Це був кінець урядової частини і тоді почали ми колядувати. Заля з цього моменту належала до нас. Німці вчилися наших коляд і так час пройшов поза північ. Чого ми не могли з'їсти під час вечері, забрали із собою до кімнат. Перший день свят був вільний і ми перевели його на святкуванні. Пити було що, а в товаристві, як відомо, п'ється добре і багато. За це ми мали вночі невелику пригоду.

Ми мали поверхові ліжка, я спав нагорі, внизу, підмною спав Козинський-Цап. Змучені колядами і пивом, ми поснули як забиті. Як довго спали, не знаю, збудив нас несамопитий вереск десятника /унтершарфюрера/ Банька. Всі ми позривалися з ліжок, крім Цапа. Той собі спав даліше найспокійніше в світі. Банько мірить нас очима, аж червоними зі злоти і питається, хто з нас є найбільшим товаришем Козинського. Очевидно, це був я, отже виступаю вперед і голошуся, як пристало. Банько наказав мені йти з ним до підстаршинської кімнати. Входжу туди за ним, а там наші інструктори попивають і грають в карти. Я стою на струнко і даліше не знаю, пощо я сюди прийшов. Тоді десятник Банько показує мені шафу і долівку біля неї. Шафа мокра до половини, а на долівці велика калюжа води.

- На, вас заген зі?! Що ви скажете, га? - ревнув Банько.

- Нічого - кажу, - бачу воду...

- Вассер?! Даст іс я кайн вассер! ферштанден?! Він кричить а я слухаю і комбіную, що сталося. Отже Козинський, підпитий, як і ми всі, розбудився серед ночі для потреби і зпросоння пішов коридором до кльозету. Він знав, що йде в доброму напрямку, тільки віддаль змірив зле і замість до кльозету, двоє дверей далі, "вступив" до підстаршинської кімнати і не звертаючи на німців найменшої уваги, приступив, як пристало, до першого з краю приватного предмету, яким був не уринал, тільки шафа, полагодив свою потребу філософічно і пішов назад спати. Німці пороззявляли губи і прийшли до себе, щойно, як Козинський вже вийшов.

- В порядку, унтершарфюрер, я візьму шмату і зроблю порядок. Я його колега.

Настала дискусія у висліді якої половина води зникла між шпарами долівки, а мене повідомили, що Цап мусить це сам зробити, як протверезіє. Я засалотував і вийшов. До ранку не буде й так ні сліду. Але питаю Цапа ранком, чи він щось пам'ятає і чи знає він, де є кльозет. Він нічого не тямив, але коли усвідомив, що сталося, взяв шапку на голову і пішов робити порядок. Та вже було по всьому, хлопці з Г-Ю зробили за нього. За цей "подвиг" Цап мусів наслухатись від нас ще довгий час всяких натяків.

Тогож дня під вечір дістали ми перепустку до міста та й пішли громадою трохи "провітритися". Снігу не було, день був погідний, коли звечоріло, на небі замайоріли зорі. Глянув я на них і подумав, що світять вони і над моєю Україною, хоч і далеко вона звідсіля. Не знав я ще тоді, як дійсно далеко кине мене доля, в майбутньому. По-дорозі зустріли ми протестантський костел, вирішили вступити, помолитися. Останнє Богослуження мали ми ще в Гайделягері і якось скортіло зайти туди. Поставали ми біля дверей, в середині, покидавши шапки, поклякали та й молились. Інші помалу повиходили, а ми з Цапом ще залишилися. Голяндці зразу стали оглядатись на таке видовище, не чували, щоб СС-и ходили до церкви та ще й молилися. Коц ж вже й ми обидва вирішили вийти, вийшов за нами якийсь старий віком добродій з молодого панянкою, наздігнали нас і стали випитувати хто ми такі і пощо зайшли до костела, бо це тут невидане

диво. Ми пояснили їм, хто ми такі і як це ми знайшлись аж у Голяндії і чому ми в німецьких одностроях і чого ми вибрались на війну. Вони обоє запросили нас до себе на вечерю і хоч ми відмовлялись, вони таки перемовили нас до себе. Зокрема панянка, що на наш смак виявилась дуже гарною дівчиною.

При вечері голяндці розказали нам про Синьожупанників і тут ми дізнались про голяндські симпатії до України. Виявилось, що цей добродій сам був колись військовиком і жив тепер на своїх маєтках із своєю внучкою, їй на ім'я було Аня. Ми заприятзнилися з цією родиною і пізніше зустрічались із Анею дуже часто у маленькому ресторані "Крістіяна", де можна було дістати росіл із рижом і мариновану рибу, а також пограти в білярд. За цією Анею лазив один підстаршина із дивізії Герман Герінг, але зустрівши одного вечора її із нами відійшов і більше її не напастував.

Недалеко цього ресторану на стовпі стояла гарна міньятурка славних голяндських вітряків. Цей вітрячок нам дуже сподобався і одного вечора він счез. Вовк видряпався на стовп, зняв його, приніс до нашої кімнати і цей вітрячок їздив з нами з того часу як наш сувенір, пам'ятка з Голяндії. Привезли ми його аж до Нойгамеру. Перший турнус наших вишкільників з Голяндії привіз собі теж пам'ятку, статую малого карлика, якого вони прозвали "Гуго".

Тим часом війна йшла повним ходом, хоч ми в цьому закутку Європи її особисто не відчували. Щодня і щоночі понад нашими головами пролітали десятки а то й сотні літаків в обидва боки, звичайно важкі, повні бомб на схід і легкі вже назад. Німеччина вгиналась під вантажем Альянтських бомбардувань, але на Голяндію бомб не скидали. Голяндська королева і голяндський уряд сиділи в Лондоні і чекали на звільнення своєї країни. Вони мали на що чекати. А ми...? Вдень, на вправах, ми лягали у високу траву, покурювали і приглядались ключам сталевих птиць, що вирішували на наших очах долю війни.

Десь ще в половині січня трапився в нашій хоті випадок. Згідно із пляном вправ, на нічному марші, треба було вистрілити сигнальну ракету. Цієї ночі ракетницю ніс Филип Трач. Все було б в порядку, якби виряд був в поряд-

ку. Ракета і ракетниця, які він мав із собою, мали різний калібр і при вистрелі ракета вибухла на місці і сильно поранила Трачеві праву руку. Вправи перервано, Трача відвезли зараз же до шпиталю. Там полетали руку досить добре і вона почала гоїтись без поганих наслідків, а навіть навпаки, Трач отримав відпустку до Львова і ми всі були переконані, що випадок з ракетною треба було зарахувати до щасливих подій! До того всього, приїхавши з відпустки Трач привіз мені пачку від мого брата Осипа, якою ми в нашій кімнаті посвячували кілька вечорів. Мене постигло після цього родинне нещастя, мій брат згинув з рук польської підпільної боївки, як жертва підпільної війни, що розпочалась між поляками і українцями на терені Західної України, а зокрема міста Львова. На цю тему Трач привіз нам невеселі вісті. Програвши свою війну на полі бою у так званій вересневій кампанії 1939 року, поляки, за своїм старим звичаєм перейшли до партизанської війни з німцями. Після трьох років тривання, ця війна поширилась також на землі, загарбані поляками від України наприкінці першої світової війни. Але на цих землях вже від 1942 року діяла Українська Повстанська Армія і між польською Армією Крайовою та УПА прийшло до сутичок і боїв. На Волині і Холмщині, де поляки повели спершу свій наступ, згинули свідомі українські громадяни, вбивані підступно, вночі, польськими підпільниками, яким допомагали польські кольоністи, насаджені варшавським урядом між двома війнами, насильно на вивласнених українських землях. Пішли з димом численні церкви, горіли українські господарства, вибухали бомби в українських установах і не диво, що після кількох невдалих пересторог полякам, українці перейшли до протинаступу. Пішли з димом польські кольонізовані села, польські маєтки і загинули запідозрені в протиукраїнській акції польські боївкарі. Осьтак під громи і блискавки великої війни, на українських землях йшла вже боротьба з поляками, тільки тепер українська сторона почала швидко перемагати і польський елемент, насаджений на наших землях насильно, став масово виїздити докорінної Польщі, поширюючи перебільшені чутки про жорстокості УПА і промовчуючи, очевидно, польські провокації. Стара історія малого народу, якому вроїлися в головах ягайлонські граніці, що належали до цілком іншої історичної епохи,

а слабість Польщі, як держави, поробила поляків чистими істериками на цьому полі. Погані це були вісті, але це була дійсність наших воєнних днів. Мій брат загинув у цій малій війні і пачка, яку привіз мені Трач, була останнім знаком життя від нього.

Пилип Трач прийшов до Дивізії ще в Гайделягрі, під час рекрутського вишколу і призначили його до нас, до першої сотні вишколу. Він приїхав з фронту, у ступні ройового, за перебуту зиму на Східньому фронті мав на бязі зелену, зимову ленточку німецької армії. Перебував там на середньому відтинку фронту, десь під Вітебськом. З постави і поведінки був бойовий хлоп і багато дечого бачив на своєму житті. Доля розлучила нас пізніше і зустрілись ми щойно в листопаді 1945 року на Словаччині.

Наприкінці січня відійшов від нас Крафт. Шпісом нашого вишколу був на той час штабсшарфюрер Левенкампф, дуже гострий і урядовий, але справедливий. Четвертий рій влаштував Крафтові прощання і як звичайно, ліжка пішли під стіни, на столах з'явилися пляшки Больс'у і закуски, а на дверях від коридору ми почепили великий напис: Шпісові вступ заборонений. Бенкет почався як має бути, на горішніх ліжках пригравала нам наша оркестра з мандолін і гітар, а в низу ми бенкетували, напитками і співом. Гамір з нашої кімнати сягав найдальших кутків касарень і не диво, що шпіс прийшов глянути, що діється. Але ми запросили на наш бенкет поручника Редера і він сидів вже з нами, п'ючи і пробуючи співати наших пісень. Раптово відкриваються двері і на порозі стає шпіс, у повному однострою. Звичай був такий, що коли шпіс входить до кімнати, треба було першому, хто його запримітив, крикнути слово "струнко", /ахтунг/, але у нашому випадку ніхто цього не зробив, бо серед нас був поручник. Шпіс його очевидно не бачив, бо роззявив губу, щоб нам почитати патерностер, але йдучи за нашими очима побачив сотенного Редера і зам'явся.

Редер глянув на нього суворо, шпіс виструнчився і сотенний питає:

- Ви бачили напис на дверях...?
- Яволь, унтерштурмфюрер - каже шпіс.
- Ну і що там пише...?

Шпіс проковтнув свій віддих.

- "Шпісові вступ заборонений". Айнтрітт ферботен.
Тепер Редер вже дуже суворо:

- Ну й що ви тут робите...?!

Шпіс зам'явся, не знаючи що казати. Тоді ми всі вже встрянули, бо це був, розуміється, жарт з цим написом, Редер розсміявся і ми шпіса запросили до стола. Святкували до пізньої ночі.

Наступного дня ранком, вишкіл пішов, як звичайно на вправи, а я з Цапом вибрались відпровадити Крафта і ройового Ледерле, який також від'їздив, на залізничу станцію. Ми гарно розпрощались, висловивши копу надій на скоре побачення і знаючи при цьому, що це тільки так говориться, "для анімушу", бо на війні ані ніхто не знає, куди його доля кине, ані коли його куля зупинить у життєвій мандрівці. Обидва вони від'їхали до Франції, а ми з Цапом вернулись до порожніх касарень. Очевидно, Крафт забув сказати шпісові, що ми підемо з ним на станцію. Ми собі в кімнаті гарно пороздягались і вивчаємо якісь лекції, коли нарзтіж відкриваються двері і на порозі шпіс. Ще заки сказали йому "добрийдень" паде команда: "гінлеген, кріхен, авф, гінлеген" і тоді щойно звичайне, нормальне питання: що ви тут робите, чому ви не на вправах. Вияснили ми що і як і дістали наказ в шеломах піти на площу вправ з крісами. Ми збирались і йшли так довго, що вишкіл вже вертався назад і ми, зголосоившись у сотенного, прийшли разом - без вправ. Варто на цьому місці відмітити, що хоч всі ми розуміли, що ці вправи для нас дуже корисна річ, проте дуже приємно було хоч раз від них звільнитись і сердешно відпочати. Тому кожен міркував таке зробити, але нагод було дуже мало. Ми всі були здорові і це видно було по нас, отже "маркеранція" відпадала, а інших причин ніколи не траплялося, хіба щось виїняткове, як ось від'їзд унтершарфюрера Крафта.

Коли Крафта не стало, нашу чоту перебрав обершарфюрер Гофмокел, типічний прусак, рижий, важкий з постанти, з доброю дозою військового садизму в собі і з ще більшою дозою ненависти до нас. Його шиканам не було кінця і за його "панування" ми навчились хіба добре робити "гінлеген". Але ми терпіли, бо вишкіл добігав до свого кінця і виконували всі його накази, хоч без найменшого ентузіязму. Ми вирішили, що ми міцніші за нього

і що він нам нічого своїм садизмом не зробить. Зате він показував нам, що він уміє і одного разу, коли я завдав собі труда, нарахував я понад триста гінлеген у болоті.

Наша чота співала дуже гарно і звичайно Редер наказував нам іти на чолі сотні, щоб сотня презентувалась гарним співом. Гофмокель за нашими піснями не пропадав, кажучи делікатно, але сотенний розпоряджався, він мусів мовчати. Одного разу Редер пустив чоту Гітлер-Югенд наперід, та їм спів щось не вийшов, сотенний взлостився, поклав їх на дорозі, казав нам перемаршувати по їх плечах на чоло кольони і заспівати щось порядного. Очевидно, наша бойова пісня "Противанцирні" загомонила вдвоє міцніше, як звичайно і співаючи, ми дивились на нашого Гофмокеля з презирством: і що ти нам зробиш, га...?

Під час нашого перебування в Голяндії запримітили ми цілком інакше відношення німецької влади до місцевого населення, як у нас, в Україні. Передусім не бачили ми ніде написів "нур фюр Дойче" на залізницях, трамваях чи автобусах, як у нас, вдома. Німці поводитись культурно, виконуючи військову управу, але залишивши всю самоуправу в руках голяндців. Кидалось у вічі також, що тут не було такого браку харчів, як у нас, позатим крамниці були повні товарів, в ресторанах можна було отримати обід чи вечерю без харчових карток і разом з цим не запримітили ми існування чорного ринку, який у нас був конечністю. Значить німці мали дві різні міри для поведінки з населенням окупованої ними Європи: на Заході цілком іншу, як на Сході. Згодом, після війни, коли я мав нагоду прочитати документи Нюрнберзького процесу і усвідомити жах німецького панування на Сході, мені не могло зійти з думки, як це так все було зорганізоване, що населення безпосередньо заторкнутих околиць так мало знало. Наприклад, у Західній Україні німці поводитись далеко гірше, як в Голяндії, але далеко краще, як в Наддніпрянській Україні, де німецьке панування стояло на поземі гірш колоніального. Пізніше, вже після нашого відходу в Дивізію і в Західній Україні погіршало, почались розстріли закладників за дії УПА і українські міста злились знов кров'ю невинних. Про це знали ми з листів з дому. Не легко при-

ходилось перебувати з німцями в одній армії, читаючи такі листи і наше відношення до німців змінилось від повідно до того. Назверх ми були коректні, але в душі наростала ненависть, прихована тільки зовнішньою дисципліною і внутрішнім почуттям нашої потреби затримати зброю в руках "на всякий випадок".

Німецьке положення на Заході, видно, не було таке дуже певне, бо на випадок несподіваного десанту з боку Англії німці вправлялись в наглих алярмах, звичайно пізною ніччю, або вчасним ранком. Такі алярми були переводжені незвичайно чітко і докладно, так неначе б від них залежало життя німців, що в дійсності так і могло бути. Коли залунав свисток, або постріл алярму, треба було зібрати всі свої речі, комплетно всі, винести на двір, спакувати в найкоротший час до дороги, перевірити зброю і перейти контроль, чи все зроблене згідно із наказом. Після того нас розділювали по всякого типу магазинах, із зброєю, з одягами, з харчами та медикаментами. Усе до чиста треба було виносити і ладувати на вантажні машини, неначе до транспорту в Німеччину. Все було провірюване старшинами і підстаршинами, все було важене і раховане з німецькою докладністю. Але всюди могли трапитися "малі недогляди", звичайно там, де попали наші спритні хлопці. Найкраще під час алярму було бути приділеним до харчового магазину. Ніде правди діти, ми були завжди голодні. Молодий організм потребує здорового, повного харчу, а у нас ніколи не було досить м'яса чи товщів. Годували нас ранком чорним хлібом, з куском маргарини або бурякової мармоляди, чорною кавою, на обід зупою, що в ній було все хабаззя Європи але жадного куска м'яса, чи хоч би кости, картоплю, якої відживну вартість всі ми добре знаємо і нарешті куском якогось м'яса, що йому ані жити ані вмірати не дали. Те саме з вечерою. Тому ми при кожній нагоді старались щось з'їсти в голяндських ресторанах, або zorganizувати якісь харчі "приватно". Під час одного такого алярму, Цапа, мене і ще кількох призначили до харчового магазину. Тут щойно ми побачили, що харчі є, тільки ми їх не отримуємо. Уявіть магазин повний солодких кексів, чоколяди, солонини, масла і чого там ще не було! А ми ходимо голодні. Ми відчули елементарну несправедливість в такому стані справи і вирішили

без жадної змови, автоматично, направити лихо, хоч трохи в нашому скромному "заряді". Ми обидва з Цапом на самому початку знайшли відкритий мішок із кексами і розбиту паку з чоколядою. Ці речі були призначені до спеціального вжитку, на якісь залізні порції і були важені та раховані дуже докладно. Але ми понапихали повні кишені в плащах цими кексами і пачками чоколяди, а при тому ще й не пожаліли собі з'їсти на місці, щоб додати собі "енергії". Ладували ми все це на авта, ладували, нарешті виїхали за місто на постій, доки всі інші ділянки алярму не були сконтрольовані. Саме цей час використали ми на "обід". Всі наші товариші дістали від нас кекси і по пачці чоколяди і кожний на місці махнув все до шлунка, бо це одиноке місце, де ніхто нічого знайти не може, а споліскування шлунка, як описував Гашек у своєму "Швейку", ніколи не робили. За якийсь час відкликано алярм і ми повернулись до касарень, витрусивши по дорозі кишені до чиста. З неспокойною совістю і наїдженими шлунками, в добрих гуморах приїхали ми назад. Але наші гумори не конче рівнялись німецьким, коли магазинери стали перевіряти харчі в вдруге і переваживши всю чоколяду три рази з несамовитим, німецьким криком, ствердили, що бракує кілька кілограмів! Те саме з кексами. Шукали, шукали, чи не загубилось, та де там. Пропало.

На вечірній відправі справа набрала вже офіційного характеру. Здається мені, що німці за нічим в світі так не шукали завжди, як за харчами і в цьому відношенні відбирання харчів по залізничних станціях в Галичині може кинути ще жмут світла на німецьку психологію "фрессен", /жертв/. Шпіс Левенкампф наказав цим з нас, хто був при вантаженні харчів виступити вперед. Очевидно, що Цап, я і наша вся група від харчів гордо виступила вперед. Ми ж завантажили і вивантажили харчі як має бути, в скорому часі і...

- Гінлеген! Авф! Марш-марш! Гінлеген! Авф! Нах рюквертс марш-марш! Гінлеген!! - і ми лежимо за всякими приписами, з носами в землі. Лежимо та лежимо на шутрі, а камінці вбиваються в коліна і руки, а шпіс читає і читає різні розпорядження, як звичайно буває під час вечірньої відправи. Закінчив читати, спитав, чи у кого є якісь питання, на щастя не було жадних і шпіс

рознистив вишкіл по кімнатах. Тоді щойно, ніби припадково закріпив нас, що лежали на камінні, наказав піднятися і стати перед ним. Довго мірив нас очима і щось, певно, міркував, не знаючи, що я це все чверть віку пізніше опишу у своїх спогадах.

- На, хто з'їв кекси і чоколяду - питає.

Мовчимо. Питає кожного з нас зокрема. Ні, не їв. Ніхто не їв. Дежби ми, бідні українці зі Сходу, відважились їсти чоколяду, та ще німецьку! Борони Боже!

Не врів шпіс. Мав добрий нюх. Наказав нам бігом принести з наших кімнат плащі. Сам витрясав і вивертав кишені, але не знайшов нічого, хоч під мікроскоп бери. Весь вишкіл стояв у вікнах, дивлючись, що то з нами буде. Пальнув він нам тоді моральну мову, що це не годиться їсти харчі призначені на залізні порції, з нашого боку не було заперечень і нарешті відпустив він нас на добраніч. Ну й хто виграв?

Мушу признати, що Левенкамф і в службі і поза службою був дуже гострий і суворий, але при тому справедливий. Його важка рука спочивала на наших плечах весь час вишколу, але ми не нарікали. Ми прийшли навчитись воєнного ремесла і що строгіше нас вчили, тим краще для нас. Левенкамф був членом нацистської партії, і на правому рукаві носив "вінкель". Пильнував він дуже порядку і чистоти, кожний стрілець мусів бути щодня підголений, щонайменше раз на два тижні підстрижений, волосся не сміло бути довше сірника. В його уяві вояк мав бути завжди причесаний, не терпів він всяких "фризур", черевики і пояс мусіли світитись, як зеркало, а треба згадати, що не легко було чистити черевики воєнною пастою. Треба було вживати пляшки і нею "глянцувати" шкіру, доки вона не почала світитись, так, що можна було своє коротке волосся до неї причесати. На підшвах кожен мусів мати свої 32 "зольнегли" /цвяшки з п'ятикутними головками/, на ранньому перегляді кожний ряд по черзі підносив то ліву то праву ногу, шпіс йшов позаду нас і глядів, чи не бракує там де цвяшка. Горе тому, кому бракував хоч один! На два тижні закритий вихід у місто, при цьому, просто як пригадка, кілька "гінлеген".

Але мій колега Цап мав слабість на точці своєї чуприни. Була вона у нього густа і чорна і блискача,

мав чим пишатись і пильнував її, як ока в голові. Де тільки міг ставав перед зеркалом і причісувався. А тут кажуть втяти на довжину сірничка. Та де там! Отже Цап умудрився. До зеркала сам собі ножичками підтинав волосся на висках і над вухами, а позаду росла собі здорова українська кучма. На вечірній відправі, коли падала команда "мюце аб" /зняти шапки/ і шпіс проходив повільно вздовж наших лав, придивляючись до кожної голови, Цап звертав лице до нього і так відправляв його під правильним кутом, тобто фронтом свого лица, доки шпіс не минув критичного пункту, тобто коли вже не міг ніяк побачити заду голови Цапа. За весь час вишколу шпіс його ніколи на цьому не зловив! Але вже перед нашим виїздом з Голяндії, під час прощальної вечері, після промови команданта вишколу, шпіс теж сказав своє слово, назагал прихильно до нас і наприкінці, вже півжартома спитав, чи і взагалі ми його якось обциганювали за час нашого перебування під його рукою. Цап зразу піднявся. Ми всі його любили, бо хоч був трохи "офермуватий" щодо вправ, то все таки підтягався сильно і давав собі раду по-своєму, забув я додати, що він мав послаблений зір і носив досить сильні окуляри.

- Штабсшарфюрер - каже Цап під загальну, зацікавлену тишину. - Я не ходив часто до фризієра і ви мене ніколи не зловили!

І на доказ своїх слів повернувся задом до шпіса, показав йому густу і довгу кучму волосся ззаду і гарно рівно підстрижені виски. Шпіс розсміявся і потиснув йому руку.

Голяндія, наскільки ми її могли бачити, подобалась нам дуже. Півдні, гір ні сліду, навпаки, деякі полоси знаходились нижче позему океану і голяндці побудували сильні греблі, щоб здобути від моря кусок землі більше для себе, бо країна ця мала, хоч за морями мала великі колонії, тепер зайняті японцями, але всюди кидалась у вічі цивілізація і культура цього малого, але твердого народу. Всі дороги і навіть стежки у полі асфальтові, головним середником комунікації в той час був ровер /колесо/, який голяндці використовували дослівно до всього. Навіть добриво возили в поле на роверах, дітей, всякий багаж, ну, дослівно все. Мали вони також звичай причіпляти велику скриню яєць до заднього сиделка і

вести до міста на торг, або здачі. Одного разу цілком випадково вчинили ми яєшню на дорозі. Ми тягнули гармату під досить стрімкий вигін, гармата якось виховзулась нам з рук, з'їхала на дорогу і зачепила такий ровер з пакою яєць ззаду. Роверові і його власникові не сталось нічого, але чорний асфальт пожовтів від готової яєшні. Хоч сядь і плач. Фармер махнув рукою, зробив собі записку і поїхав сказати, що мав випадок і яйці німці можуть собі позбирати на дорозі, тим більше, що їхня власна гармата перешкодила йому збити доставу.

Як я вже зазначив, німці поведились в Голяндії цілком інакше як у нас, чи взагалі у Східній Європі. Не чув я і не бачив, очевидно, щоб хтось голяндця ударив, як це діялось в Україні, чи в Польщі, в білий день на вулиці, де часто траплялось, що німець вдарив жида, який не зійшов з дороги на час, або в Україні селянина, який не зняв шапки перед німцем. В Голяндії була заведена поліційна година, але її ніхто не перестерігав і голяндці собі з неї нічого не робили. Для прикладу подам такий випадок. Новий наш чотовий Гофмокель, йдучи одного разу на чолі нашої нічної патрулі, вдарив зустрічного голяндця в лице. Нізачо спеціально, а просто тому, що це була пізня пора, після поліційної години, а Гофмокель хотів показати нам, який він "моцний". Голяндець склав звіт про цей випадок, звіт, видно, пішов своїми шляхами і пару днів пізніше чотового Гофмокеля заарештовано. Заарештував його службовий підстаршина, який взяв собі до асисті мене і Цапа. В шеломах, при зброї ввійшли ми до кімнати Гофмокеля, який витріщив очі на такий вид.

- Обершарфюрер - заявив службовий, - ви є заарештовані.

Гофмокель думав, що це поганий жарт. Як, його, німецького підстаршину, який, на його думку не зробив нічого злого, арештують?

- За що? Вофюр?

- Обершарфюрер, ви допустились карного вчинку, вдаривши невищого громадянина в лице. Ось тут є наказ про ваш арешт і засуд на два дні паки.

Гофмокель витріщив очі. Він не міг промовити ані слова, тільки його лице почервоніло так, що ми думали,

що його "шляк трафить". Але службовий підстаршина був також німець. Безцеремонно зняв із нього пояс з револьвером і ми відпровадили його "під багнетом" окружною дорогою до вишкільного криміналу, щоб усі бачили, якого то ми "пташка" замикаємо. Зайво додавати, що зробили ми це з надзвичайною приємністю. Повні дві доби мали ми святий спокій із Гофмокелем і його гуморами.

Треба пояснити на цьому місці, що крім самого вишколу ми мусіли брати участь у регулярних патрулях по місті, тримаючи стійку біля касарень, тримаючи проти-летунську стійку на даху будинку, де німці для оборони від англійських літаків примістили здобичний польський ЦКМ - ценжкі карабін машинови, важкий кулемет. Та найбільше любили ми варту в місті, недалеко залізничої станції, де був парк наших авт та вантажних машин. Там можна було розмовляти з голяндськими панянками, які якимось чудом завжди туди проходили, часом туди і назад.

Як я вже згадав, над Голяндією щодня і щоночі перелітали сотні і тисячі літаків з бомбами для Німеччини. Їхні мотори гуділи важко, коли вони летіли на Схід і значно легше, коли вони вертались на Захід. Ми собі могли тільки уявляти, яке спустошення вони там роблять, бо слідкувати за цим в газетах ми не мали часу, і навіть не знали, чи газети подають всю правду. На Голяндію ці літаки ніколи бомб не скидали, але зате з небес злітали мільйони тоненьких пасочків станьйої або цинфолії, які вони випускали на великих висотах, щоб змити німецьку радарну оборонну службу. Ці пасочки ми збирали для прибрання ялинки на Різдвяні свята, але бували дні, коли поля блищались від них до сонця і голяндці ходили громадами по своїх полях визбируючи їх для себе.

Німці, наскільки я бачив і чув, ніколи своїми зенітками цих літаків не зачіпали. Може вони летіли за високо, може була в тому якась інша причина, не знаю. В Голяндії панував своєрідний "мир". Але одного разу якийсь літак дістав дефект в моторах, а з бомбами очевидно присісти не міг, тому залога скерувала його в море, а сама вискочила на легкопадах /парашутах/. Мало їх бути чотирьох. Ми саме кінчали передполудневі вправи з протипанцирними гарматками і голодні, як вовки вер-

гались до касарень на обід. Та тут на власне повідомили, що на обід немає часу, розказали, що сталося, видали гострі набої до крісів і разом з Гітлер-Югенд заладували на вантажні авта, та повезли шукати англійських летунів, в загальному напрямку до моря, тобто там, звідкіля прийшли звіти про цей випадок. Приїхали ми на місце, вивантажились, тут же нас розставили у широку лаву і пояснили, що треба прочісувати терен і все, що на ньому: будинки, стирти, стодоли, млини, тощо. Наше завдання ясне: зловити парашутистів, або зіпхнути їх в море. Наліво від нас розташовані були хлопці з Гітлер-Югенд, направо якась частина Вермахту. Наказали нам завжди йти вдвох. Я і Цап, ми тримались разом, як майже завжди. Перед нами розгортались якісь мешкальні будинки і ми почали нашу "акцію". Не усвідомляв я тоді, як мусіли почуватись ці летуни, що напевно скривались в цій околиці, але багато років пізніше бачив я фільм, в якому були подібні сцени і тоді щойно прийшло мені на думку, коли я побачив узброєння цих відважних хлопців із західного світу, як моє власне життя могло висіти на волоску. Ці летуни не здавались радо живцем в полон, бо в Німеччині їх часто розстрілювали місцеві гавляйтери, як "гангстерів" за "бомбардування цивільного населення", а були випадки, що німецьке населення влаштовувало самосуди, вбиваючи зловлених летунів на місці.

Зайшли ми до першої з краю хати. На порозі зустріла нас сивава, літня вже інтелігентна жінка з видним острахом в очах. Ніхто не любить, коли узброєне військо лазить йому по хаті. Ми спитали чемно, чи немає в неї в хаті якдгось захованого парашутиста, вона нам чемно відповіла, що ні і ми чемно взяли її слово за закон, постояли трохи в хаті, щоб команда думала, що ми так гаряче шукаємо англійців, вона за цей час погостила нас тістечками і бубликами і ми розпрощались дуже серйозно, хоч всі чотири парашутисти могли бути за наступними дверима, бо ми ніколи туди не заглядали. Так ми йшли від хати до хати на нашому шляху і маю враження, що голяндці ще сьогодні згадують українців незлим словом. Так шукали ми ворога Німеччини понад дві години і за цей час успіли практично пообідати. Ясна справа, що ціла наша лінія нікого не зловила. Вся Го-

ляндія співпрацювала із західними Альянтами і ніхто з нас голяндцям не дивувався. Як не як, німецький однострій був їм ворожий. Дня 10 травня 1940 року німці наскочили на Голяндію такими силами, що вже чотири дні пізніше голяндська армія скапітулювала, тільки королева і уряд виїхали до Англії. І хоч німці поводитися з голяндцями дуже культурно, то все таки це була окупація і нам теж не раз прийшлося відчутти голяндське відношення до німецького військового однострою. Нарешті наші шукання скінчились і ми могли поїхати до касарень на спізнений обід та до наших зайнят.

За німецькою військовою системою, що якийсь час вояк отримує так називані "маркетендєрварєн", тобто всякі дрібниці потрібні до щоденного вжитку, як паста до зубів, щіточка, ножики до голєння, мило до голєння і до миття, коверти і листовий папір, часом якісь солодоші, завжди папіроски і пляшка якогось алькоголю, часом ще й вино, і щоб було "шварц, мидло і повідло" також пасту до черевиків. Це все може виглядає смішно, але вояк таких речей завжди потребує, а дістати їх приватно у війну не все можливо, тому вояцтво було вдячне за ці приділи, зокрема за папіроски і горілку. Позатим, з пізнішого вже досвіду хочу додати, що на вишкoлі, в німецьких частинах ми отримували завжди відносно великий приділ цього добра, а як пізніше ми переконались в нашій Дивізії, ці приділи були скупенькі і я до сьогодні маю враження, що в Дивізії німецька господарська адміністрація нас солідно ошукувала, зокрема на папіросках і горілках.

Одного разу отримали ми знов свій приділ і, очевидно завжди це відбувалося в піднесеному настрої, бо вояки, якщо йдеться про листи від дівчат і про всякі пачки чи приділи, поводяться часто як малі діти в ніч святого Миколая. Якісь інакші папіроски дістали ми цим разом, зараз помітили. Приглядаємось, а на папіросках, на кожній одній видніє напис, латинкою "Україна"! Стали ми розвідувати що і як, звичайно в ще більше піднесеному настрої, аджеж це не щобудь, коли існують спеціальні папіроски для України, ні? Німці нам вияснили, що на морі здобуто альянтський корабель, який віз папіроски до ССРСР і нам саме роздали частину приділу із цього транспорту. Здивувало це мене, що Альянти аж

стільки собі труду завдавали під час цієї важкої війни, що надрукували навіть папіроски для одної з республік в Советському Союзі, щоб тільки здобути собі прихильність своїх союзників, а німці не уміли зрозуміти навіть своїх власних потреб і користей на Сході по відношенні до нас, якщоб ми були стали їхніми союзниками з самого початку у цій великій війні. Пізніше, вже далеко після війни, з начитаних чужинних матеріалів у мене виробилась думка, що якби Німеччина була керована дійсно розумними людьми, а не закукуріченими фанатиками в бронзових сорочках, вона могла була виграти війну із Советським Союзом цілком легко. Недаром Сталін випив тост за німецьку політику в Україні і на інших зайнятих територіях. З хвилиною, коли німецький провід вирішив відмовити Україні самостійности, війна на Сході була програна і сьогодні найвищі німецькі чинники у своїх численних спогадах заступають цю думку. Та щож. Історії завернути не можна. Ось тут, в Голяндії ми побачили, як трактують своїх союзників Альянти і як поводяться всюди в Європі німці. Може вперше усвідомив я собі тоді, що перед нами не легка доля в армії, що йде до цілком певної прогри через дурну політику своїх вождів. Хочу ще додати, що кілька цих папіросок із назвою моєї батьківщини я сховав собі на пам'ятку, але пізнішими часами, коли біда таки притиснула добре, скурив і їх. Нехай їм буде одинокою пам'яткою ця записка у моїх спогадах. Додам ще, що пізніше, вже на Заході, я переконався, що й тут не знають і не розуміють проблеми українського народу і його боротьби за волю і цей воєнний жест, був нічим іншим тільки жестом в сторону воєнного союзника. І тут не можуть зрозуміти ці, що ще відносно недавно самі воювали за свою волю, чому ми також хочемо жити вільно, що ми також не хочемо оплачувати вічно "королівських податків" і що ми вже не один "чайний виступ" вчинили у наших Бостонах, тільки що ми маємо до діла не з культурним англійським народом, який зумів культурно розв'язатись із цілою своєю імперією так, що сьогодні ще всі колонії і домінії стоять за Англією, — ми маємо до діла з бандильською державою, якою керують, за словами самого Черчіла "тринадцять гангстерів з Кремля" і в якій життя людини і цілих народів не має найменшого значення,

якщо йдеться про фанатичні цілі цієї зграї, яка за всяку ціну, за ціну моря крові вирішила триматись при владі, винищуючи навколо себе старі і культурні народи Східньої Європи. Цього на Заході до сьогодні не можуть — або не хочуть — зрозуміти. Та це вже інші справи.

Нарешті прийшов кінець нашому вишколові і почались кінцеві іспити. Так, як було нас 52-ох, так всі ми іспити перейшли успішно, хоч із різними вислідами. Кількох із нас дістало ступні десятників, унтершарфюрерів, між іншими всі чотири помічні вишкільники з попереднього курсу, деякі стали роттенфюрерами, між ними і я, інші мусіли задоволитись одною балькою на нарамниках, що означало, що вони є кандидатами на підстаршин до розпорядження Дивізії. Іспити були суворі і справедливі. Треба було уміти своє діло і на це не було ради. Наша чота перейшла його, що так скажу з розвинутими прапорами, але з Гітлер-Югенд більша частина чоти не склала кінцевого іспиту.

На прощання і закінчення вишколу команда влаштувала нам товариський вечір — камерадшафтсабенд, якого основною ціллю було випити багато пива, трохи менше горілки, ще менше закусити і при тому не впасти під стіл. Цей іспит ми склали також із розвинутими прапорами, хоч похрипли від співу. Слава Богу, що наш народ має стільки пісень народніх і укладених нашими композиторами, що навіть на цей довгий вечір ми не встигли всіх відспівати і ще тиждень пізніше пригадували собі, що можна було німакам заспівати ще он такої, або он такої, чому ми забули?

З початком березня, гарного погідного дня, під звичайний гуркіт альянтських літаків відійшли ми з нашим вирядом на залізничну станцію і відспівавши ще кілька маршових пісень, завантажились до поїзду на Схід, до Нойгаммеру. Ми вже мали інформації, що вся наша Дивізія збирається у цьому таборі і нам вже було цікаво, як те все виглядає, а далі нам хотілось зустрітись із нашими товаришами з інших вишколів і обмінятись нашим досвідом та завваженнями.

Їхали ми прискореним темпом, бо ще перед нашим виїздом прийшли вісті, що Дивізія на нас чекає. Ми мали стати інструкторами по наших новонабутих спеціальностях. Може тільки на цьому місці кинути скром-

ну заввагу, що хоч і як Німеччина була притиснута до муру вже під кінець 1943 року, все таки, німці не кинули Дивізії на фронт просто на гарматне м'ясо, хоч могли це, звичайно, зробити. Вони зате присвятили багато зусиль, часу і коштів, щоб вишколити всі частини Дивізії на відповідних вишколах, які хоч і проводились, як звичайно у війну, скороченими курсами, все таки забрали майже рік часу, щоб Дивізія постала, як військова одиниця, здібна до акції. Це може нам тільки вказати, що організувати добру бойову одиницю не є так легко, як дехто думає і щоб армія була добра, вона мусить бути першорядно вишколена. Я це говорю тому, що не раз чується у наших розмовах про те, як це ми в млі ока організували різного типу війська і кінець кінців програвали, бо це були тільки люди в одностроях, це ще не були вишколені армії. Наша Дивізія, на мою думку, була справді вишколеною бойовою одиницею, що при відповідних обставинах могла відіграти основну і вирішну роль при організації українських збройних сил - і це власне було коренем задуму створити Дивізію, навіть із німцями.

Нойгаммер гудів життям, як величезний вулик, де всі бджоли були вже умундировані, де весь рух мав вже якусь ціль і все проводилось згідно із військовим планом. Наше вояцьке серце росло. В Нойгаммері вже були наші старшини! Вперше за весь час перебування на вишколах Дивізії побачили ми вже наших старшин і це підняло нашого духа на цілий поверх вище! Всі вишколи прислали фахових старшин і підстаршин, а з України прийшли транспорти нових рекрутів, яких ми мали вже вишколювати на бойову одиницю - першу регулярну військову одиницю за звич двадцять років нашого поневолення. Людський матеріал був добрий. Рекрутські комісії мали з чого вибирати. Хлопці приїхали здорові, високі, повні запалу і репрезентували собою всю Україну. З Полтавщини, з Київщини, з Волині, з Поділля, Закарпаття, навіть з Буковини, з усіх усюдів просторої української землі з'їхались сюди модерні вірли, але найбільше було таки із Галичини: гуцули, бойки, лемки, подоляни. Все було свідоме, квіт нашої землі. Думав я тоді: Боже, якби так піднялись разом всі ці наші сплячі мільйони, ми давно мали б свободу і свою державу!

Колись Київ світився над цілою східньою Європою, може ще колись прийде його час. Може за нашого життя...?

На цьому місці хочу згадати ще один дуже оригінальний випадок із нашого вишколу в Голляндії, про який розказав мені шпор. Трач. Був з нами один вояк, який вирізнявся з-поміж нас тим, що трактував увесь вишкіл ще далеко серйозніше, як ми всі, хоч ми ставились до наших завдань на цьому вишколі дуже поважно. Росту був він високого, стрункий з постави, вивчав дуже пильно всі технічні проблеми і побіч цього вивчив німецьку мову. Я запримітив через якийсь час, що він радше тримався осторонь гурту і у всіх наших розвагах завжди був глядачем, ніколи учасником. Всі свої вільні хвилини проводив над книжками і навіть в неділі, коли ми виходили на місто трохи погуляти, він брався до своєї книжки. Це мене зацікавило і я наблизився до нього, хоч інші ставились до нього з резервою, відчувши з його боку брак резонансу. Деколи я з ним перекидався якоюсь заввагою, його відповіді завжди були до речі і серйозні. Він не визнавав жартів. Його зацікавлення до мене зросло значно, коли він дізнався від мене, що я перебував на німецько-російському фронті. Він цікавився технічними проблемами війни, тактичними проблемами фронту, типами і родами зброї і я, що сам знав, те розказував йому. Його міркування за-ключувалися в його твердому переконанні, що Німеччина війну вже програла, але, між нами кажучи, ми всі вже так думали тоді, далі він говорив із глибоким переконанням, що доля України і справа нашого визволення буде вирішуватись на Рідних Землях нашими людьми і що наша українська військова формація у складі німецьких збройних сил не має рації існування. Не буду запускатися на цьому місці у мої дискусії із ним, постараюсь передати тільки його думки. В його голові зродився плян, про який він зі мною говорив частенько і що більше він його аналізував та в розмовах зі мною піддавав моїй критиці, то більше він у його голові утверджувався. Це був плян гідний сензаційно-політичного роману. Він уважав його за дуже реальний і єдиноправильний плян і що більше — можливий до здійснення. Отже згідно із цим своїм пляном він постановив залишити ряди Дивізії, передістатись на Рідні Землі, зголо-

ситись при найближчій нагоді до советської армії, попасти на фронт вже в її складі, щоби в боях проти німців заслужити на довір'я і як лояльний громадянин Советського Союзу пробиватись вгору по щаблях військової кар'єри, стараючись на кожному своєму кроці послужити українській справі. У моїх очах це була романтична спроба своєрідних українських націонал-комуністів, яка закінчилась неуспішно тому, що в Советському Союзі немає місця для національних меншостей на якенебудь серйозне пробивання, якщо хтось не запродав своєї душі росіянізмові – Советський Союз цеж держава росіян і тільки росіян і факт, що тут і там зустрічається українські прізвища нічого не говорить, адже ніхто з нас не чув ще, щоб ці українські прізвища, що добились вершків кар'єри сказали хоч слівце в обороні прав українського народу! Навпаки, вони ще більше прикладали рук до його знищення, як часом самі росіяни, типова яничарська порода повного відступництва. Але мій товариш свято вірив у свою думку і я сьогодні можу ще ручатись головою за щирість його інтенцій і силу його молодечого пориву та переконання.

Я був самотнім на вишколі, кого він у свої пляни втаємничив. Якщо йому вдалося їх зреалізувати, то я свято переконаний, що вибраний ним шлях служіння нашій поневоленій Батьківщині був для нього надхненням вищої сили Божого Провидіння, якого пляни для нас смертних, є незбагнуті. І я мушу сказати, що Україна буде вічною, якщо вона здібна видавати із себе синів, для яких немає нічого, чого вони не зробили б для її визволення і слави, байдуже чи їхні пляни і задуми витримують критику холодного розуму. Зрештою, чи багато народів визволилось від чужого панування тільки холодним розумом...?

Може припадок справить, що ці рядки попадуть у руки мого давнього друга і якщо він ще даліше залишився вірним своїм молодечим ідеалам, хай ці слова будуть для нього виявом моїх сердешних побажань успіхів у всіх його ділах і починах, а разом з тим висловом мого безмежного подиву до сили його залізного характеру, незламного духа і нашої спільної, глибокої віри у перемогу української правди.

А якщо він уже не живе, впавши десь на своїй життєвій дорозі, нехай ця згадка залишиться йому на па-

м'ять.

Після нашого приїзду до Нойгаммеру, мій друг виставився про відпустку до Галичини, з якої вже не повернувся. До сьогодні я його не зустрів і про нього нічого не чув.

А тим часом праця над вишколом Дивізії почалась гарячковими темпами і забрала весь наш вільний час і всю нашу увагу.

Наближалися і для Дивізії великі події.

На шляхах Європи

Нойгаммер.

Сам Нойгаммер був німецьким гарнізоновим містом з великими касарнями Вермахту, величезним полем вправ і артилерійським полігоном до сліпого та гострого стріляння. Під час війни, коли військові потреби зросли, команда армії вибудувала в продовженні комплексу касарень дерев'яні бараки, для приміщення всяких вишколів. Бараки ці будовано на піску, прокладано дороги і стежки і так зростав Нойгаммер до того стану, що кількість бараків далеко вже перебільшувала самі оригінальні касарні своєю поємністю. В касарнях, збудованих із червоної цегли, перебували частини Вермахту і величезна адміністрація цілого табору, в бараках приміщувались перехідні війська, що звичайно тут формувались у більші бойові одиниці, як полки, чи дивізії.

Табір дерев'яних бараків ділився на три частини. Найдавніше збудовані бараки були найкращі. Ця частина табору мала асфальтові дороги, порядні вмивальні з біжучою гарячою і холодною водою, кльозети розміщені вигідно, також з біжучою водою і тут тепер приміщувались усі штаби Дивізії, лікарня, одяговий магазин, харчовий магазин і збройня. Тут теж була площа для Богослужень. Друга, наступна частина табору мала назву Гіндербург-Лягер, але ця частина не заслуговувала вже на ім'я одного з найбільших німецьких полководців першої світової війни і пізнішого президента Другого Райху, який вже наприкінці свого життя найменував Гітлера кашцлером на підставі виборів, в яких перемогла партія НСДАП. Бараки в цій частині табору були майже такі

самі, але не було вже асфальтових доріг ані жадної площі, тільки багацько струнких сосон, що росли між бараками, прикриваючи їх - можливо - від ворожого лютунського ока. Третя і остання частина табору носила назву Цайссав, розміщена на які два кілометри від головного табору, за ліском, очевидно, сосновим. Ця частина збудована була на голім піску, навіть без фундаментів і якийсь час служила за табір для полонених советської армії. Зараз же недалеко був цвинтар, де хоронили полонених. Могили були масові, позначені числами від I до 1000, від I до 2000 і це вказувало на те, як масово вмирали ці полонені, коли їх ховали таким способом. Цих могил було багато, а на пам'ятку цього табору ще залишилась шибениця і стіна, під якою розстрілювали. Мусіли там померти десятки тисячів полонених, очевидно з браку харчів, бо до епідемічних недуг на терені Німеччини німці були б ніколи не допустили. Коли полонені вигинули, ці бараки призначено теж для війська, та ще й добудовано нових, зарівнявши частину могил під будову. І хоч ці нові бараки стояли на стовпах, оббитих дошками і вкопаних глибоко в землю то траплялось, що цілі бараки перехилялись, бо трупи внизу розкладались і бараки втрачали підставу. Тут завжди чути було труп'ячий сморід, зокрема перед дощем. Води в цьому районі не можна було пити, її привозили окремими цистернами з головного табору. До миття воду військо брало з криниці, яка була викопана за кухнею наприкінці табору, але вода була масна, легко здогадатись чому. Гігієни великої тут не було. Лятерина збудована була із двісті метрів від табору і до неї ходили тільки із "більшими" справами. Всякі "легші" потреби полагоджували на піску, зокрема ніччю, коли ніхто не бачив. До цього табору Цайссав попали дві 14-ті сотні 29-ого і 30-ого полків.

З приїздом до Нойгамеру ми заквартирували спочатку в одному із бараків головного табору. Тепер нас називали "протипанцирними інструкторами". Команду над нами перебрав пор. Струтинський і шпор. Чучкевич. Довго ми однак тут місця не загрили, не встигши навіть повіднаходити земляків і приятелів, бо стали розділювати нас по полках. Дивізія мала три полки, 29, 30 і 31-ий. Кожний полк мав три батальйони по чотири сотні,

разом дванадцять регулярних сотень, крім того ІЗ-ту сотню ІГ /Інфантері-Гешюц/ і І4-ту сотню ПАК /Панцер-Абвер-Каноне/, тобто протипанцирну. Сотні числом ІЗ і І4 не були зв'язані з батальйонами і їх, за німецькою схемою, полкові командири приділювали куди, коли і кому буде потрібно. Окрема протипанцирна сотня була ще при самій Дивізії.

Розподіл по полках виглядав дуже просто. Нікого і нічого не питали, а просто вивели нас на площу зі всіма нашими "манатками", поставили у ряд і стали вичитувати із листи прізвища. Тут мене розлучили із Цапом і на це не було ради, протестів не визнавали. Цап, Криворучка і Полюлях попали до 29-ого полку, я, Вовк, Цмоць, Галькевич і ще один, якого прізвища не пригадую / і який поїхав додому на відпустку та більше не вернувся/, та Бойко попали до 30-ого полку. Військо гартує чоловіка до всього. Великих прощань не було. Потиснули собі руки і розійшлись друзі, що п'ять місяців перебували в одній кімнаті в Голяндії. Закинули ми на плечі наші торністри і відмаршували до бараків 30-го полку.

Командиром полку був німець, Форстройтер, а його ад'ютантом поручник Михайло "Пік", якого я знав ще зі школи в Перемишлі. Перед самим від'їздом на фронт його перенесли до артилерії, а на його місце прийшов німець із прізвищем Курковскі, який, на нашу думку, був поляком, бо по польськи розумів, хоч ніколи не говорив. Він не любив нас і не скривав цього, шикануючи і дошкуляючи нам на кожному кроці. З усіх німецьких старшин він був нами найбільш зненавиджений.

Я часто заходив до Піка на балачки, по службі, стараючись при тому й щось з'їсти, бо харчі тут були марні, а навколо не було Голяндії із ресторанами, тільки Німеччина, де харчі видавались за картками так точно, що чоловік мав враження, що це не харчі, а ліки на рецепту. У Піка завжди щось було, раз, що його старшинська пайка була трохи інакша, а позатим він мав більше можливостей розкрутити якісь додатки, як я, неповний підстаршина та ще не задомовлений на місці як слід. При зустрічах на дорозі, я звичайно йому гостро салютував, а він ніколи не пройшов повз мене, щоб не потиснути руки та не поговорити. Про нього маю дуже

гарні спогади ще й тепер, де б він не був.

Сотенним нашої І4-ої сотні став пор. Струтинський, цікава постать. Носив чорні вусики, плекаючи їх дуже чуло і старався бути приступним старшиною. На мене робив враження більшого політика, як вояка. Дуже любив їздити на своїй кобилі на чолі сотні, навіть на коротких вимаршах і тому, що це нам нагадувало легендарного Цянку з історії УСС і УГА, ми його так і прозвали. Може це непотрібна заввага, але хочу підкреслити, що значить військова традиція і її плекання і як з покоління в покоління переходить цей дух навіть у таких жартівливих виявах, як прилатка "Цянки" пор. Струтинському. Може це переконає декого із "реалістів", що наша Дивізія - якщо вже нічого більше - зробила велике діло, збудувавши міст між поколінням батьків і поколінням внуків, щоб діти не забули власне цієї традиції...?

Заступником пор. Струтинського спочатку був ппор. Чучкевич, як то кажуть "свій хлоп" до всього, до чарки теж, а коли його перенесли до І4-ої сотні 29-ого полку, на його місце до нас прийшов ппор. Федюк, з професії учитель, на військову міру мало поставний і як старшина не дуже успішний.

Я застав вже на місці, в І4/30 полку підстаршин з першого турнусу голяндського вишколу, а саме Євстахія Ільницького, В. Теслика, Теофіля Саяка і шпіса Зінича. Кожний з них уявляв собою окремих тип людини і військовика а всетаки кожний з них репрезентував собою якусь групу в Дивізії і для характеристики полам пару завваг про кожного.

Стахо Ільницький вже перед війною був підстаршиною польської армії і з розгромом Польщі перейшов з рештками армії до Румунії, звідкіля, за старанням польського екзильного уряду їх перевезли до Франції і з Франції, при допомозі якоїсь перепустки Червоного Хреста Ільницький переїхав цілу Німеччину, добився до свого Лембрика /Львова/, бо він, очевидно, львівська дитина, але, видно, війни не було йому ще досить, бо зголосився до Дивізії. Казав, що погнала його вояцька жилка. Вояцьку жилку він мав, це правда і як підстаршина був дуже добрий, бо умів голосно командувати і відповідно кричати, а це робить на рекрута завжди велике вражен-

ня. Але тільки на рекрута. Віком він був чи не найстарший між нами всіми, але скоро зжився з нами на добре. Ми його прозвали "легіоніста" через його минуле в польській армії, а ближче кликали його просто Стасю. Так кличемо його ще й сьогодні, на чужині, в Чикаго, де він проживає.

В. Теслок, "кінська смерть", був малого росту, худий і зате дуже витягався із штанів, щоб робити враження вищого. Щоб підкреслити себе краще, любив носити чоботи - саперки, які були нам заборонені і з цієї причини мав багато неприємностей. Але ці чоботи вирізняли його від всіх інших, а що ніщо більше не могло його вирізнити, тому то й він ризикував багато, але чоботи такі одягав, зокрема по службі, "на вихід".

Теофіль Саяк, це знов був інший тип. Ми його часто кликали "панянкою", бо таке дуже елегантне робив враження. Сам був пристійний, вродливий, носив себе як елегант, на що ми всі інші звичайно не мали часу і не звертали уваги. Свою блузку переробив він у кравців не один раз, доки не лежала на ньому, як влита. Виглядав, як манекен на виставі, таке все було на ньому припасоване, але при тому був веселий і добрий товариш. Одним словом: цік-цак жовнір. Разом з вище згаданим він творив групу підстаршин з першого вишколу з Голляндії. З другого були такі:

Цмоць Степан, родом із Синевідська Вижнього, що його робило в його уяві, щось наче шляхтичем, бо з цієї околиці походило багато націоналістів - революціонерів і ця околиця далась полякам добре в знаки перед війною. Цмоць був добрим, відповідальним підстаршиною, нажаль згинув під Бродами вже в перших боях, прошитий серією з фінки.

Вовк, здібний підстаршина, веселої вдачі, згинув під Бродами із-за власної неуваги, спалений вогнем із протипанцирного п'ястука - Панцерфавста, - стріляючи до советського танка і не провіривши, чи позаду нього є чисте місце на відсічний вогонь з ракети. Позаду була стіна, вогонь відбився і спалив його живцем.

Галькевич, "Дзядзьо", син священика, грубенький з виду і вигідний. Лягав спати при найменшій нагоді, чи в бараку, чи на полі, під час відпочинку в маршу чи виравах, як сам казав, "користав з нагоди" бо не зна-

ти, чи завтра виспишся. Правдоподібно вернувся живий із старшинської школи в Познані, але що з ним сталось, і де він дівся не знаю.

Ну і я. Про себе не буду говорити, із скромности, може напише хтось із моїх товаришів і мені таким робом віддячиться.

Може комусь і нецікаво читати ці рядки, але мені приємно згадати добрих друзів, з якими я перебув гарні і погані хвилини в найкращі роки мого життя, з якими їв з одної менажки, падав у те саме болото, кляв ці самі обставини і ці самі харчі і звичайно, голодував разом з ними.

Харчами у нашій сотні завідував незвичайно сумлінно Білий, з Дрогобича. Не потовстів він на наших харчах, а навпаки, схуд. Це найкращий доказ чесноти в харчовому магазині і заперечення теорії, що всі магазинери і кухарі мусять бути грубі!

До вишколу приділили нам 180 людей, що творили нашу 14-ту сотню. Половина із них вже мали за собою рекрутський вишкіл, бо підстаршини з першого турнусу поклали вже на них свої руки і язика. Ці вже уміли ставати на збірку, гінлеген, крюхен, марш - марш і всякі інші елементарні військові "знання", а що найважливіше, уміли вже голосно відповідати на питання і не озиватися, коли не було треба. Мушу додати для пояснення, що це була трагедія із свіжими рекрутами. На питання відповідає так, що навіть його сусід у лаві нічого не чує, стидливо всміхається не знати до кого, бо напевно не до свого підстаршини, а зате розкриває дзюб на цілу пару в лаві, щоб повідомити всіх навколо з якого він міста чи села і що його мама варила доброго на обід. Якщо до того додати, що українці є вроджені індивідуалісти, то можна собі уявити почуття підстаршини із групою нових рекрутів. Прийшли вони, як то кажуть, просто з-під аршина, кожний із своїм цілком особистим підходом до світових справ взагалі, а до свого перебування і вишколу в Дивізії зокрема. Пригадую з-поміж них одного гуцула. Німецька команда, якої ми тоді вживали, була для нього цілком незрозумілою і він не вчився навіть виконувати автоматично поодиноких, простих команд, не вивчив їх звучання. Ціла сотня на наказ "рехтс ум" повернеться направо, а наш гуцул стоїть собі спо-

кійно і під час коли підстаршина виходить із себе від крику, гуцул каже: - Найси поміркую. - Поміркував, подивився, що зробили інші і тоді й собі повернувся. Лютий підстаршина не мав виходу, тільки реготатися із рештою сотні. Віддали ми того гуцула Стахові під його важку руку. Стахо мав свій підстаршинський лексикон, до того забарвлений ще львівським діалектом.

- Як поїдеш на урльоп до своєї Марини, то будеш си міркувати!! - верещав Стахо, а гуцул спокійненько питає:

- А що таке "урльоп"?

Квітень був ще трохи прохолодний місяць і йдучи на вправи в самих блюзах, згідно із наказом команди, ми не раз тряслись із холоду, зокрема на постоях, а той легінь із Карпат стоїть, як ялиця, навіть червоний на лиці, тільки блюза на ньому щось дуже натягнута. Одного разу зробили ми перевірку і що показалося? Легіник під своєю військовою блюзою мав свій гуцульський, гарно вишиваний киптарик, хоч був наказ здати всі цивільні речі. От чому йому не було холодно! Стахо був якраз неприсутній, отже справу взяв у свої руки Теслюк. Відпровадив він гуцулика дещо осторонь, щось йому там "нашептав" на вухо, гуцулик чогось падав, піднімався, бігав то сюди то туди, нарешті стало йому за гаряче, скинув киптарик і подарував "доброму уші". Довго ще опісля вживали ми між собою цього звороту "най си поміркую". А з легіня став добрий перший стрілець протипанцирної гармати. На превеликий жаль, не пам'ятаю його прізвища, знаю тільки, що згинув під Бродами, розірваний гранатою. Нехай його рідні Карпати будуть горді на його пам'ять, що післали до Дивізії такого легіня. Вечорами, після зайнять, він не раз сідав собі біля бараку, дивився сумними очима по нойгаммерських рівних пісках та тихенько підспівував собі якусь тужливу пісеньку, так тужив - банував за своїми горами і їх свіжою зеленню.

Так склалося, що в нашій сотні не було німців. Та їх і не треба було, бо ми повели вишкіл на гостро, що й німці не зробили б краще. Ми знали, що йдемо на фронт скоріше, чи пізніше і нам залежало на тому, щоб наші хлопці знали своє діло так само, як ми - вишкільники, щоб заощадити на фронті кров, а це можна зробити тіль-

ки знанням. На жаль харчування було таке погане і слабе, що коли ми в Голляндії могли вчвірку потягнути гармату на поле, тут призначували ми шість стрільців до такої самої гармати і ці ледве давали собі раду. Може частинно в тому був винен ґрунт, ми в Голляндії мали тверду землю під ногами, а тут всюди був пісок, але харчі були справді нижче всякого рівня. Ранком чорна кава, чорний хліб і кусок червоної, бурякової мармоляди, а на обід брукв'яна зупа і кусок чорного хліба, на вечерю знов чорна кава. А хлопці молоді і при важких вправах, коня були б з'їли вмлі ока. Але ми вже переконались, що в Німеччині харчі, це найбільша проблема навіть для німців, а щож для нас! Ми знали, що німецька адміністрація старається обтяти нам наші порції як найбільше і ми на це не мали ради. Тому кожний, хто приїхав з Галичини з відпустки із наплечником повним ковбас, виглядав для нас, як сам святий отець Миколай і ми його відповідно до того шанували.

Вся команда, згідно із наказом велась в німецькій мові, але опис гармати і всі пояснення йшли в українській, бо стрільці далеко краще це засвоювали, а нам йшлося про наслідки, а не вигоду німецької команди Дивізії. Ці стрільці, це була наша кров і ми хотіли їх зберегти для України, не вживати для Німеччини.

Мушу признати, що й стрільці розуміли нашу настанову і під цим оглядом ми не мали спеціальних труднощів, поза звичайними клопатами рекрутського вишколу із людьми, що прийшли переважно просто з-під маминих рук. Після початкових труднощів ми запримітили, що стрільці самочинно збирались біля гармат і у свої вільні хвилини вчили себе взаємно, розбираючи і складаючи замки. Скоро дійшли вони до такої вправи, що кожен із них умів це зробити із зав'язаними очима, пальцями рук визначаючи відповідні частини до розбірки чи до складання. Правда, що всі підстаршини уміли це робити вже передтим і стрільці старались нас наздігнати. Після кількох тижнів вправ і спостерігання, ми призначили вже на стало до гармати перших, других і третіх стрільців і з того часу кожна обслуга стала ходити біля "своїх" гармат, як мати біля дитини. Нераз можна було запримітити стрільця, що своєю хустинкою до носа стирив пил з дула, чи із замка, щоб гармата "світилась", як

нова. Для мене самого було це несподіванкою, я ніколи не уявляв, що наші люди можуть бути такими добрими воюками і з того часу у мене є тверде переконання, що коли ми раз поставимо власну, українську армію, вишколену і виряджену, ніяка сила вже нас не зможе. Може й тому не хочуть нам дати нагоди це зробити...? Але я теж запримітив спеціальну ціху нашого народу, якої німці не уміли зрозуміти. Наш вояк ніколи не звикне до сліпого, впертого німецького послуху, без жадних питань чи найменшого опору. Наш вояк мусить зрозуміти свою роль і коли він її схопить, немає кращого вояка над нього. Я думаю сьогодні, що якби німецька армія мала українських генералів, ніхто в Нюрнбезді не чув би від них оправдання "я мав такий наказ". Наші генерали не слухали б таких наказів, які видавав пів-божевільний фірер і його партійні помічники, і ніяка партійна сила їх до того не змусила б. А тим часом німці, на жах цілого світу, виконували все, що їм сказано, без найменшої моральної контролю, байдуже, чи це був наказ йти у бій, чи заморити голодом сто тисячів полонених, чи вистріляти стільки ж жидів. І на мою думку росіяни мають теж цю німецьку ціху. Можливо, що тому і вони і німці мають великі, сильні держави, а ми знаходимось в неволі, не знаю. Але знаю, що наш нарід не знає сліпої, холодної жорстокости і думаю, що це нас робить людьми, не ексекутивними машинами, як у німців, чи росіян.

Не раз, під час вправ, якийсь стрілець, змучений і голодний, поставив ногу на гольму гармати на те тільки, щоб почути:

- Ти мой, чос поставив ногу на гольму, хочеш зігнути...?

Або:

- Чого спираєш сі до гармати, не бійси, вона не впаде!

Такі то були Протипанцирні. Між ними, як уже я згадував вище, вибився гуцул-легінь, Грам'як, Зозуля, Балацький, Лашта, Бардахівський і Чучук, Сім'єнчиков і багато інших, яких прізвища, я вже, на жаль, позабував. До нас, підстаршин, ставились вони із довірям, приходили за всіма своїми потребами і зі всіма своїми клопатами, навіть як треба було гарного листа написати

дівчині в Галичині.

Не пригадую собі, звідкіля ми отримали опис гармати, але ми його мали в українській мові і що бракувало, самі видумали на те, щоб вивчити її як слід - також із думкою про майбутнє. Подам тут цей опис в цілості, нехай собі мої товариші, старшини, підстаршини і стрільці пригадають.

1. Дуло з днищем, замок і рушійник замка.

2. Колиска дула з компресором на правому боці, що повертає дуло, два вирівнювачі, націльний пристрій зліва.

3. Горішня ляфета з підймальним і поворотним механізмами, спускний пристрій, горішній щит.

4. Долішня ляфета з пружиновою віссю, два колеса, дві підтоки, долішній щит і кермове колесо.

5. Довжина гармати 5.84 метра.

Ширина підток у вогневому становищі 3.60 метра.

Ширина в їзді 1.98 м.

Ширина сліду 1.60 м.

Висота щита 1.26 м.

Дуло вгору + 22°, вниз - 5°

Дуло на боки 65°

Вага у вогневій позиції 1425 кілограмів

Вага у транспорті 1500 кілограмів.

Промір колеса 90 сантиметрів.

Висота світла під гору 35 см.

Дуло мало 32 поля.

Поворотний біг дула 90 см.

6. Замок:

протиложисько

пружина

ударник

прогонич з язичком

валок викидача

рушійник замка

половинки викидача

відкривальний валок із сховзною плиткою

притримувач

спускний і натяжний прилад

клин замка

В Нойгаммері відсвяткували ми наші Великодні свята. Очевидно, ми зробили це по-своєму, не питавши німців

ні згоди ні навіть думки. Перед самими святами дістали ми приділ алкоголю, так, що з цього боку ми були "забезпечені". А самі ми вистарали досить крісової муніції щоб привітати Великдень, як належить. Як ми цю муніцію zorganizували, то спитайте нас, коли німці кожну кулю на стрільниці перераховували три рази і їм ніщо в магазинах не бракувало! Все таки досвітком у Великодню неділю весь табір і околиця стряслися від пальби. Били з крісів, били з кулеметів, навіть гупали ручні гранати. Німці попали спершу в паніку, бо така несподівана стрілянина в таборі не може означати нічого іншого тільки бунт або революту, але наші старшини вияснили їм, що Україна святкує по-своєму і рад-не-рад німці прийняли це до відома, так, що навіть не робили слідства на тему, звідкіля ми здобули стільки нелегальної муніції. Після стрілянини все пішло вже військовим порядком. Частини Дивізії зійшлися на просторій площі на польове Богослуження, яке відправив головний капелян Дивізії, о. д-р Василь Лаба, в сослуженні двох священників. Співав великий хор, настрої був величавий. Розглядаючись навколо себе, мені не хотілось вірити, що це все - ми, що це наша збройна сила, стільки того люду там було і все порядно зодягнуте, все вистручене, молоде, готове хоч гори перевертати. Де там москалям встоятись перед нами! Це вперше в житті усвідомив я власне тоді, що значить бачити себе у великій масі, і відчутти її дрімучу, потенційну силу. Тоді я почав розуміти, чому всі політичні рухи модерних часів організуються так масово, чому вони витягають людей із хат на вулиці, із сіл до міст із міст на всякі партайтаґ'и і тим подібні мітинги. Ніщо так не впоєє почуття власної сили, як власний, змасований образ. Тільки уявити, як би нас так було мільйон! Мільйон вояків, готових йти у бій за свою рідну землю, за Батьківщину. Хто стримавби нас? Я чув, що мое серце то холоне, то б'ється від цього виду, від звуку команд, від цієї свідомости, що це не сон і не жарт, що це таки наша власна, повна Дивізія вишколеного війська! Ой, багато дави, щоб такий образ ще раз пережити...

Після обіду дали нам дозвілля і вояки розійшлися по всіх усюдах, до своїх знайомих і приятелів у гостину. Ніхто не йшов з порожніми руками і нікого з по-

рожніми руками не приймали. Звідкіля того добра набралось на ці свята, не знаю, але була і ковбаса і навіть шинка тут і там, хоч у будні дні кишки не раз грали марша.

Я скористав з цієї нагоди, щоб відвідати мого шваг-ра, шпор. Константина Б. Він вирішив чомусь, що його місце не в Дивізії і тому важко "захворів" на шлунок. Саме вернувся із шпиталю і лікарі сказали йому вже, що вкортці звільнять його до цивільного життя. Він проживав у старшинських бараках, а що всюди були "очі і вуха" Абтайлонгу Ц /контр-розвідка/, він мусів бути обережний. Тільки що я прийшов, ми звітались, побажали собі веселих свят і він, вголос, щоб чути було у всіх кімнатах навколо, наказав мені забрати собі весь святочний приділ, горілку, ковбасу, хліб і масло, бо йому не вільно нічого такого ні їсти, ні пити. Це йому шкодить дуже на його "хворий шлунок". Я все це гарно запакував і ми погугорили ще трохи, та й вийшли помаленько, "хворий" бож не може скоро йти. Так зайшли ми до мого бараку, що вже був майже пустий, всі десь святкували "в гостях", хоч деякі писали листи, а пару було й таких, що поклялись спати. Ніхто не звертав на нас уваги, хіба, що виструнчився перед старшиною. За перегородою, де було моє ліжко, розклав я його запаси, витягнув свої і вдвійку ми стали справляти свята. І моєму "хворому" швагрові ні оковита ні ковбаса не пошкодили. Перед самим виїздом Дивізії під Броди його таки звільнили і він повернувся до своєї жінки і дітей. Довго дома місця не загрів і мусів емігрувати, тепер проживає в ЗСА.

Свята пройшли і прийшли знову важкі будні. Тільки погодаставала тепліша, а далі вже й гаряча. Прийшов травень, небо посиніло, сонце пригріло. На вправах під час відпочинку, збирали ми суниці, малини, яких тут було багато. Ці малини послужили нам до збитка.

Одного разу Цмоць пішов погуляти з дівчатами, і як звичайно, вернувся дуже пізно. Ми приготували йому ліжко всадивши під простирало пару пригорщ малин. Цмоць розказав нам свої подвиги, ми з ним пожартували, як звичайно і як звичайно всі ми пішли спати. Цмоць, змучений, заснув на своєму ліжку, як камінь. Ранком всі ми пробудились, як звичайно, але Цмоць,

щось не так, як звичайно. Дуже скоро і нервово натягнув на себе штани, заглядає на ліжко, накриває кочом, щоб ніхто з нас не бачив, знов заглядає, стривожений. Підходить до нього Вовк і потихеньки, інтимно питає, чи щось сталося. Цмоць показує на ліжко із неспокоїним лицем і каже:

- Дивись... Все червоне... І підштанці червоні.

Ми це підхопили і оточивши бідного Цмоця, давай насідати на нього, як це він так ходив кудись і що з того вийшло. А Стахо Ільницький на цілий барак:

- Ходить кудись, холера, по дівках і заразу приносить із собою. А-ну, до ревіру, хай сі лікар подивить, що то там таке!

Один з нас побіг наввипередки до шпіса, переконати його, щоб не записував Цмоця за жадну ціну на листу хворих.

А Теслок ще й помагає Стахові.

- Чорт його знає, дівки якісь з цілого світу, то може бути якась тропікальна хвороба, що тіло від костей відпадає! Диви, що сталося за одну ніч всього!

Цмоць попав у паніку. Убрався нагвалт, непевний свого життя і побіг записатись, що він хворий, що не може ніяк іти на вправи. Заглядали ми з-за рога, як він переконував шпіса про своє нещастя, але наш шпіс твердий, слухає, слухає і тільки помахує головою.

- Ми стоїмо перед відмаршем на фронт, ви підстаршина, мусите бути на вправах, до ревіру підете вечером.

Цмоць просить, благає, але шпіс знає, що з малин на підштанцях ніхто ще не вмер, вперто стоїть на своєму.

Вернувся Цмоць сумний, побитий, а ми по долівці качаємось, ревемо зі сміху поза ліжками, щоб він не бачив, а Теслок і Стахо додають "вогню до оливи".

- Та то не жарти, - каже Стахо. - Я знав такий випадок у Польщі, ще в війську. На третій день хлопа поховали і навіть військової паради не робили за таку гецу, армія встидалася!

- Я чув, - каже Теслок, - що німці розстрілюють за такі кавалки!

Ну, треба було відмаршувати на вправи і ми не могли вже дивитись, як бідний Цмоць терпів. Так ми йому розказали всю правду нарешті. Спершу хотів нас бити

але не мав сили, бо почав реготатися разом з нами за доброго "віца".

Звичайно в неділю будили нас годину пізніше, але вояцьке життя привчає будитися із сну точно в означеній годині, навіть без свистка, байдуже, неділя, чи не неділя. Так і пробудились ми одної неділі в нашій підстаршинській кімнаті, а що ще не був час вставати, лежимо та й гнемо банялюки, про політичну ситуацію, про нашу долю, про всякі чутки, що ніколи не переставали народжуватися і ніколи не вмирали, ну й про дівчат, звичайно. Пробудився й Теслюк і на цілий голос репетує:

- О, мені пес кістку до ліжка принісі!

Кожному вільно плести дурниці, то ми й не дуже звертали увагу на його приватний стиль. Балакаємо далі про те, що нас цікавить.

Але наступної неділі, пробудились як завжди, годину скоріше і знов тнемо наш парламент, а Теслюк будиться і знов на цілий голос:

- Що є, мені знов пес кістку до ліжка принісі!!

Третьої неділі ця сама історія. Дехто з нас показав пальцем легко на чоло і хто зна, може Теслюк щось і не тее, буває й таке. Ми почали злегка вже й насміхатись з нього і його кістки. В суботу, перед четвертою неділею, за бараками, біля кухонь застрелили коня, м'ясо віддали до кухні і було б все в порядку, якби наші кімнатні Максим і Марко, тобто Цмоць і Вовк не дізналися про це. Виторгували вони у кухарів цілу кінську ногу від коліна вниз, разом з підкованим копитом і цю ногу вложили Теслюкові до ліжка між бічну дошку і сінник. Всі про це знали, крім Теслюка, очевидно, всі тримали язика за зубами і всі чекали на неділю ранком. А може Теслюк нічого цим разом не скаже? Може весь наш задум нічого не дасть...?

Ні, Теслюк не розчарував. Нам розмова не дуже клеїлась, всі чекаємо цього ранку на Теслюка і його грандіозний сольовий виступ. І він очевидно заревів на весь барак знов:

- І сьогодні пес мені кістку принісі!!!

Ми всі зірвались, як на команду та до нього.

- Де, де?! Покажи?!

Він закривається, відганяє нас, а ми штурмом, всі

нараз. Вовк зашпав руку до ліжка, знаючи докладно куди і витягнув кінську кість з копитом. Теслюк збаранів. Ми качаємось по долівці, барак від сміху трясеться, а він, прийшовши до себе і собі відчинив рота та до нас:

- Селепи ви смаркати, з мене, старого, лаха дрете, не стид вам?! Га?! - Але як звичайно, його гнів перейшов і він з нами вже докінця дореготався.

Любили ми робити збитки, нема що й казати, але це була й вся наша розвага після важких вправ. Уявляєте собі алярм, вночі, всі нашвидку зодягаються, але дивляться боком на одного, що ніяк не може у штани ногу зашпати. Махає нею повз штанку, раз, другий, третій, клене, заточується, але далі завзято махає, а всі навколо від ума відходять зі сміху, бож його штани зашиті там, де починається ногавиця. Ха, ха.

Якось так вже є, що радше пригадуються приємні хвилини, як прикрі і я переконався, що на всіх наших повоеєнних товариських вечірках, ми переганяємось, щоб розказати собі щось смішного, веселого, гумористичного. Може це й є цей великий плюс в людській натурі, що тримає людину оптимістично при житті. Бо життя само собою не легке, а ще на чужині, у чужій державі, між чужими людьми, на другому кінці світу.

Наш початковий виряд у протипанцирній зброї, якого основою були гарматки калібру 3.7 см замінено скоро новими, міцнішими 5-сантиметровими гарматами і тількищо ми скінчили вишкіл на них, прийшли вже порядні 7.5 см протипанцирні гармати, на доповнення тих, що ми їх вживали досі. Перша чота нашої сотні отримала ці найновіші 7.5 см гармати, друга чота мала три 5см гармати, а третя чота, як допоміжна, мала тільки легку ручну зброю та протипанцирні п'ястукі. До того в половині травня почалась повна моторизація нашої сотні. Для пам'яті подам моторизований виряд докладно: сотня отримала легку, особову машину для сотенного та два мотоцикли для вістунів, до його розпорядження.

Перша чота отримала легку машину для заступника сотенного, який одночасно був командантом першої чоти і до його розпорядження одного вістуну на мотоцикли. Для гармат прийшли три тяглові машини на гусеницях, кожна з обслугою в одинадцять чоловіка: командант гармати, шофер і дев'ять стрільців. Обслуга, оче-

видно, їхала на тягловій машині. Додатково чота дістала одну тяглову машину з муніцією.

Друга чота отримала такий самий виряд, як перша.

Третя, стрілецька чота виряджена була в три тяглові машини, на яких вміщувались стрільці із своєю ручною зброєю та панцирними п'ястуками, до яких додано нам вже теж найновішу протипанцирну зброю, по-німецьки "Офенрор" /відкрита рура/, тобто ракетниця, з якої вистрілювалось електричним зарядом ракету майже в прямій траєкторії, просто в ціль /це, що в американській армії зовуть базукою/.

Штаб сотні /канцелярія/ отримала для себе окрему тяглову машину.

Кухня змоторизована була важкою тяговою машиною, харчівня також.

По одній такій важкій машині отримав одяговий магазин, зброївня і запас.

Такий був виряд сотні перед виїздом на фронт. Треба сказати тут відкрито, всім критикам Дивізії, які вперто твердять, що Дивізія отримувала виранжований, старий німецький виряд, що так не було. Дивізія отримала новий виряд, прямо із фабрик, кріси і кулемети приходили так завазеліновані, що треба було спершу годинами змивати цей товщ, моторизований виряд був новий, гармати були новіські, однострої та все інше, включно з кухнями було цілком нове. Дивізія була узброєна і виряджена краще, як пересічна Дивізія Вермахту, бо організувалась вона під командою німецьких СС, а в Німеччині не було тайною, що найкращі речі і в першу чергу отримували СС-Дивізії, шойно опісля Вермахт і допоміжні частини. Можна нарікати на німців за їх політику на Сході, бо є за що, можна критикувати німецьку цивільну адміністрацію на окупованих територіях, бо є за що, можна критикувати німецьку партію і її екстермінаційну політику супроти інших народів, бо є за що, але не можна сказати, щоб німецькі збройні сили ставились з премедитацією вороже до чужинців, що разом із ними боролись проти большевизму. Безперечно, тут і там траплялись неполадки з харчами чи з приділом маркетендсварен, але це траплялось також і по німецьких Дивізіях, зрештою, люди є людьми і я переконаний, що український штаб мавби також клопоти з власними людьми

у харчових і постачальних ділянках, тим більше, що й ми мали в Дивізії випадки, де неполадки творили самі наші люди, без німців. Це завжди буває, на це існують накази, розпорядки та дисциплінарні суди. В загальному треба сказати, що українська Дивізія була виряджена німцями краще, як наприклад польська еміграційна армія у Франції, чи пізніше в Англії, зокрема польський II-ий Корпус генерала Андерса.

Такий стан треба записати для майбутнього і додати треба, що ми при німцях багато скористали, навіть для нашої військової традиції. Ми привикли до суворої німецької дисципліни, до їхньої порядковості і до їхнього виконання отриманих наказів, що, зокрема на нижчому командному рівні виявилось рятунком для Дивізії в російському оточенні під Бродами. Як знаємо з спогадів про наші Визвольні Змагання 1917-21 років, ці ділянки не завжди в наших арміях стояли на відповідному рівні і поняття німецької військової дисципліни дуже потрібне як додатковий елемент до боєздатности нашого вояка і його витривалости в боєвих обставинах. Німці відучили нас до кожного наказу ставити питання: чому? і відучили нас давати старшинам поради: а може так було б краще, пане сотнику?

Командантом сотенної автоколони став ст. десятник Стахо Ільницький, а це означало, що йому підлягали всі шофери і всі функційні, як кухарі, харчовий підстаршина, збройовий підстаршина, одяговий підстаршина із своїми кравцями та шевцями. Стахо виконував свою функцію серйозно та з серцем. Дивлячись на це з гумористичної точки погляду, ми очевидно мали потіху кожної су-боти, коли відбувались сотенні вправи. Тоді уже Стахо давав собі духа. Вже від самого ранку, ще ми снідали, а він вже верещить надворі:

- Функціонери від всякої холери, збірка!

Чути, як тупотять вояцькі ноги.

- Що так ідеш, якбись мав воду в штанах!

Чути, що підбігають.

- Гей, шофери ви мої, шофери! Та ти не будеш уміти ходити, як ти сі машина зіпсує!!

Чути, що стають нарешті на збірці.

- Чи ти так помалу ішов до Марини на зальоти?! Потряси по трохи штани!! - додає ще Стахо, неначе точку

після речення.

Наш кухар і наш кравець були трохи пузаті і їм важко було робити "гінлеген", але Стахо і їх цього навчив. По ньому видно було гартовану заправу з польської армії і він все своє знання як умів так перекладав тепер на рідну мову. Часом не виходило, але трудно, Стахо не мав часу заглядати до Голоскевича. Коли він мав службу /УФД - унтерфюрер фом дінст/, тоді сотня зривалась на ноги як попечена. Ще добре не пролунав свисток, а вже чути було його голос на весь барак:

- Що, ти ще спиш? Будеш досипляти, як поїдеш на урльоп, Марина буде мати трохи спокою!

- А-ну бігом митися, бо кави не дістанеш! Сьогодні я хочу до долівки зачесатися!!

Такий був Стахо Ільницький і його за це любили. Він кричав, гонив ними, але він умів до них і говорити. Я не раз застановлявся над психікою вояка і його відношенням до своїх підстаршин і старшин, але мушу признатися, що не зумів виробити собі якоїсь одної теорії чи, так сказати б, "філософічної школи". Щось мусить бути в самій людині, досить невловне і невидне, але те "щось" діє і хоч на перший вид, наприклад, можна було думати: ну, деж такого крикливого Стаха можна любити, проте так власне було. І поясніть це!

На початку червня ціла наша сотня покинула бараки і відійшла в ліс, де ми розбили шатра і почали привикати до фронтового життя. До часу виїзду на фронт ми вже до бараків не вертались, а жили і спали на голій землі, як "партизани", сміялись ми між собою. Але ця справа стала нам у пригоді пізніше.

З фронтів приходили щораз гірші для німців вістки. Вже четвертого червня Альянти зайняли Рим в Італії, а два дні пізніше прийшла вістка, що змусила нас глянути один на одного: шостого червня Альянти висадились в Нормандії, у Франції, починаючи свою давно вже заповіджену інвазію Європи. Пригадую добре, як ця вістка відбилась на німцях. Вони гуторили між собою годинами, хоч офіційні джерела заповідали, що й цим разом німецькі армії скинуть Альянтів у море, як під Дієпп. Але нам не вірилось якось, що німцям вдасться це зробити і коли наступного дня показалось, що йдуть важкі бої, ми вже своє знали: Альянти зачепились за свій мос-

товий причілок. Якби не було, до кінця війни вже не далеко. Тільки який цей кінець буде? І що він нам принесе? Між нами виринали різні думки, надії, очікування. На Східньому фронті ситуація теж гіршала з дня на день. Советські армії вже перейшли кордони з 1939 року на цілій довжині фронту, їхні війська стояли вже в Румунії, в Західній Україні, в Польщі і в Прибалтиці. Одинадцятого червня Росія почала офензиву проти Фінляндії. Під Німеччиною горіла вже земля, а проте не чути було нічого, щоб німці зревідували свою політику щодо Сходу Європи. Їх партія дальше гороїжилася своїми плянами на Сході і тільки по їхніх старшинах і підстаршинах в армії було видно, що вони про це все думають. З нашого боку, ми знов комбінували всякі чудасії. Нам, перше всього не хотілось вірити, що Альянти будуть йти з большевиками щиро, рука в руку до самого кінця. Адже неможливо, щоб західні Альянти не знали, хто є теперішня Росія, чи там ССРСР! На нашу думку, логіка історії і потреби вимагала, щоб Альянти переконали Німеччину, що дальший опір є безцільний і дальше з німцями, - але вже без німецької несамовитої політики - вдарили на большевиків та розбили їх доценту. Щойно тоді світ міг би віддихнути і щойно тоді постала б якась шанса для України. Але холодніші голови між нами не дивились на справи з такими надіями. Не було найменших познак про якунебудь зміну в німецькому урядовому думанні. Навпаки, кампанія ненависти продовжувалась, скерована як і передтим, на всі боки, і проти Альянтів, "американсько-жидівських капіталістів з Вол-Стріту", як і проти "варварського большевизму". Моя особиста думка була, що Альянти зробили одну велику помилку на своїй конференції в Касаблянці, де Рузвелт переконав Черчіла про тезу безумовної капітуляції Німеччини. Ця теза відібрала німцям свободу рухів і базу для всяких пертрактажів з Альянтами. Також німці про це говорили в цей самий спосіб. У наслідках цього всього майбутнє заповідалось чорно, як громовиця, але ми були молоді і мали зброю в руках.

В половині червня батьківщина зробила нам несподіванку: прислала нам "Веселий Львів". Не знаю, чи ця сама мистецька група мала донебудь більш вдячну публіку, або більш набиті глядачами залі, як в нашому

Артистки "Веселого Львова"

під час виступів театру в Нойгаммері, літо 1943 р. таборі. Слухаючи їх пісень, жартів, монологів, сценок думав я собі нераз: Боже мій, які цінності ми могли б створити, якби ми мали власну свою державу! А тепер, коли я живу на чужині і дивлюсь на це все, що діється навколо мене, дивлюсь як марнуються українські таланти тільки тому, що не можуть працювати для і серед власного народу у вільній державі, скажу тільки одне: немає на світі нічого важнішого, нічого абсолютно важнішого від державної свободи народу. Нехай мені хто каже, що хоче, я кажу відкрито, що воля, що свобода людини і народу є більше варта як само життя і повірте мені, я мав нагоду і час передумати мої думки. Ми рецитуюмо Шевченків Заповіт на кожному його концерті просто автоматично вже, але він нам справді залишив одинокий, важливий заповіт, найважливіший у всьому нашому житті: вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте.

Доки ми цього заповіту не здійснимо, ми не є народом.

Наприкінці червня почались Дивізійні маневри всіх родів зброї у взаємодії, вдень і вночі, частинно гострою муніцією, у чисто фронтових умовах, з польовими кухнями і сухими харчами включно. Тут щойно відчули ми силу зброї, коли на власні очі побачили, що значить вогонь цілого артилерійського полку, що значить масо-

вий наступ піхоти і кулеметна січа. За тих кілька днів маневрів ми вигладили багато дечого, що ще йшло до- сить кострубато і якимось відрадніше стали глядіти на світ Божий. Ці всі мої товариші, ці всі Яськи, Любки, Стефки, Михаськи і Влодки, що ніби так собі ходили поміж нас, в одній хвилині могли стати грізною удар- ною силою, що перед нею ніщо не могло встоятись. Ах, якби така одна дивізія була у Львові в листопаді 1918 року, або в Києві в січні цього самого року!

Після маневрів пережили ми справді тріумфальний момент, коли відбувся парадний марш Дивізії перед її штабом, перед старшинами з вищих військових установ, і перед тисячами батьків, що приїхали спеціальними поїз- дами з Галичини на запрошення Бойової Управи, погля- нути на своїх синів тепер, коли вони вже не були індиві- дуальними, часто примхуватими хлопчиками, а вишколе- ними вояками. Дивізія справді робила імпазантне вра- ження. При цій нагоді хочу висловити свою скромну думку на ніби неважливу, але по суті - дуже важливу тему. За всі мої повоєнні роки я мав нагоду бачити однострої всіх великих армій світу. І мушу цілком об- ективно сказати, нехай мені ніхто цього не бере за зле, що найкраще продумані були і допасовані до поняття вояка таки німецькі однострої. Цей однострій, включно до своїх підкованих черевиків, чи чобіт, робить з хлоп- ця вояка навіть без вишколу. Це імпазантний однострій. Він лежить на воякові добре, він дає йому почуття свого значення і поваги. Хід вояка важкий, твердий, бо він іде на залізі, не на гумах і це викликає мимоволі у вояцькій душі почуття: ось тут я стою, ось тут я іду, ось тут я маршую і ніщо мене не спинить. В порівнянні з німецькими одностроями, однострої інших армій вигля- дають якимось випадково, непродумано, неповажно і не- серйозно. Коли до того додати ще деякі регулямініові справи, як наприклад, в німецькій армії не вільно було курити на службі, із шоломом на голові, на вулиці вояк мусів поводитись поважно і з честю, жаден німецький старшина не обладовував себе пакунками, як це робили совєтські офіцери і багато дечого іншого, про що тут не місце і не час говорити, тоді треба собі усвідомити, що ледве чи існувала коли краща армія, як німецька. А щодо її босздатности, нехай посвідчить хоч би факт,

що цілому світові треба було шість років, щоб цю армію покласти на лопатки, а мені здається, на підставі простудіюваної історії світової війни, у різних мовах, різних авторів, що якби не біснувата політика Адольфа Гітлера і його партії по відношенні до інших народів Європи, зокрема на Сході, Німеччина мала всі дані виграти цю війну. Варто застановитися й нам, що зробило німців такими сильними. Варто застановитися, що дало німцям змогу після війни відбудувати свою країну так скоро і дійти до таких висот індустрічної потужности. А на що німці сьогодні нарікають? Нарікають на Гітлера тільки за те, що програв війну і нарікають на свою армію, що виглядає, як діди, в одностроях пошитих на американський дещо лад, включно із шеломами.

Для запрошених батьків і членів Бойової Управи ми вчинили на полі бойовий показ. Оборона вкопалась в землю у глибокі ямки, створивши фронтову лінію, з-поза якої стали бити гармати і гранатомети. Напасники перевели блискучу атаку, перервавши лінію оборони у свідомості, що їм нічого не грозить крім трохи піску у вічі, танки поїздили поміж ямками, і часом також по них, одним словом курява, стрілянина, дими і рух, як до фільму, що між іншим певно так і було, бо бачив я наших дивізійних звітодавців із своїми апаратами. І тут трапилась мені мала пригода. Коли "война" скінчилась, батьки стали ходити по "побоевищу" шукати своїх синів, а ми стали роз'їздитись до бараків. Ідучи на тягловій машині, що заступала нам танк під час "акції", я мало що не наїхав на вуйка, який приїхав подивитись на свого сина. Шофер стримав "танк", я зійшов, привітався і довідався, що його сина немає в Нойгамері, поїхав до Праги, до шпиталю, на операцію пропуклини. Батько розуміється, привіз синові "баламут", а що його не застав, усей цей приділ дістався мені. Вуйко розказав мені, де маю його шукати, щоб забрати пакунки, ми тимчасово попрощались, я сів на "танка" і поїхав до сотні. Біля штабу доглянув я авто нашого сотенного і думаю собі, добра нагода, старшини мають у штабі спільний обід і заки вони його скінчать, я поїду по пакунки, повезу їх до сотні, до себе і привезу авто назад тут, на час. Шофер не дуже то радо хотів мене послухати, але переконав я його аргументом, що сотенний буде гніва-

тися, коли я не привезу через його впертість горілки. Поїхали ми, забрали пакунки, досить таки важкі, розпрощався я із вуйком, та поїхав до сотні. Шофер зараз же від'їхав до штабу по сотенного, а ми в нашому шатрі витріщили очі на добро, що мені вуйко несподівано передав. Три пляшки горілки, вуджене сало, хліб, тістечка. Почали ми гостину, прийшов шпіс і все в порядку. Але лихо не спить на другому кінці. Старшинський обід скінчився скоріше, як було передбачено, сотенний вийшов, а авта немає! Очевидно, лютий, як сто чортів. Чекав, чекав, нарешті приїхало авто.

- Сякий, такий сину, я наказав тобі тут чекати! Куди ти їздив?!

Шофер м'явся, м'явся, нарешті мусів признатися, що підстаршина забрав його із собою по пакунки.

- Які пакунки, куди, що?!

Сяк і так, шофер сказав усе. Сотенний сів до авта і погнав шофера до сотні. Приватні пакунки службовим авто возили! Я їм покажу!

Ми не сподівалися нічого, підхмелені співали собі національні пісні, коли раптом сурмить трубка, шпіс зірвавсь і полетів, як попарений, ми за ним, а серед полів'ря сотенний репетує, як має бути:

- Що це за порядки такі! Як підстаршина смів брати службове авто сотенного! До рапорту з ним!

Шпіс став щось там говорити сотенному, чого ми не чули, я став вже збиратись до карного звіту, як бачимо, йдуть вони обидва до нашого шатра. Ми всі, як витягнені на струнко трупи, я найбільше. Прийшли, сотенний оглянув нас всіх разом і кожного з окрема.

- Котрий і яким правом смів уживати моє авто?!

Виструнчився я ще більше і голошу:

- Пане поручнику, авто взяв я, бо знайшов рідню з величезним пакунком, а не міг сам занести, авто по-могло...

- Пакунки це ваша приватна справа, пане десятнику, але авто є службове і хто як хто, але ви повинні в першу чергу знати, що вільно зробити, а що ні! Зрозуміло?!

- Зрозуміло, пане поручнику!

- Повторити!

Я повторив цілу науку, він додав "спочинь" і тепер я, як найбільше винуватий, запросив його із нами пити і

Їсти те, що з такими клопатами привіз. Коли нам всім поправились гумори, сотенний наказав закликати шофера, дав йому випити чарку і похвалив:

— Добре зробив, що поїхав по пакунки. Але тільки цей раз!

Вкоротці, через політику, втратили ми нашого сотенного поручника Струтинського. Його арештовано і відіслано до концентраційного табору де він мабуть і загинув. Я цієї справи точно не знаю, не можу більше сказати, причиною була однак напевно його приналежність до ОУН, яка в той час була дуже поважною політичною силою в Україні, спертою на Українську Повстанську Армію, з якою німці не могли собі дати ради. Становище українського націоналізму до німців виявилось зараз же з початком советсько-німецької війни, коли Ярослав Стецько очолив у Львові новий український уряд, після проголошення відновлення самостійності України. Цей акт, знаний в історії під назвою Акту 30 Червня власне поклав основи під самостійну українську політику під час війни, з чим ніяк не хотіли погодитись німецькі урядові кола, вважаючи Україну своєю майбутньою колонією. Ну, Третій Райх пропав, а Україна якось існує, ні...?

Після поручника Струтинського сотню перебрав поручник Портухай, а підпоручник Федюк залишився на становищі його заступника і чотового першої чоти. Обидва вони загинули пізніше в оточенні під Бродами.

Ще в половині травня в Дивізії почали набирати кандидатів на старшинські школи по всіх родах зброї. Мене покликав "Пік" і заявив мені, що я на старшинську школу не поїду, а піду до запасного полку на старшинський перевишкіл, якого командиром є штурмбаннфюрер /майор/ Кляйнов. Кляйнов був командантом вишкільної сотні число 41 в Гайделягрі і про нього не ходили приємні спогади між стрільцями цієї сотні. Важко мені сказати, чи мене ця вістка розчарувала, чи ні, не пригадую собі, щоб я впився з розпачу. Замість піти до школи і побачити ще кусень світу перейду старшинський вишкіл при Дивізії, яка ріжниця?

За іншими зайняттями я й забув про це, а тим часом почали видавати відпустки додому і я записався теж. Десь в половині червня моє прізвище вчитано в денному рапорті і я став пакуватися в дорогу, як звичайно

набираючи із собою всяку пошту, письмову і усну до всіх можливих рідних і знайомих моїх товаришів у сотні, та все на даремно. Не довелось мені їхати. Наступного дня ранком, на збірці поручник Струтинський викликав мене і наказав із своїм добром зголоситись ще таки до полудня в запасному полку, у майора Кляйнова. Я витріщив очі.

- Пане поручнику, я маю відпустку, десять днів, я вже спакований їхати додому...

- Що ви спаковані, це добре складається, тільки поїдете не на відпустку додому, а на збірку до Запасного Полку.

- Так є, пане поручнику.

Ось і військове життя. Показалось пізніше, що не тільки моя відпустка була стримана. На фронті ставало гаряче. Росіяни готовили літню офензиву.

Попрошався я із своїми товаришами, "віддав" їм усю пошту, попрощав хлопців із сотні, з якими вспів зжитися, попрощався з командантом, поручником Струтинським. Сотня відійшла на вправи, а я залишився, щоб відголоситись в канцелярії сотні і зголоситись до Запасного Полку.

До Запасного Полку пішов я пішком, у гарячий день, обладований моїми причандалами. Як було наказано, перед дванадцятою годиною зголосився я в канцелярії цього полку, мене зареєстрували і послали до командира. Я знайшов його кімнату і застукав. Чую:

- Герайні!

Я ввійшов, станув на струнко і зголосив.

- Унтершарфюрер Роман Лазурко з 14-ої протипанцирної сотні 30-го полку голоситься на наказ.

Кляйнов стояв біля вікна. Коли я ввійшов, він повернувся до мене, вислухав мого звіту, відклонився і дивиться на мене. Я стою і не зволжу з нього очей. А він дивиться і дивиться. Кляйнов був родом десь із Східної Пруссії, рижий і худощавий з лиця, з виразом якогось болючого сарказму на устах. Про нього говорили, що він нікого і нічого не любив. Нарешті розкрив він ці свої уста.

- Рюрен. Спочинь. Де ви переходили вишкіл і який?

Я розказав по порядку, де я був і чого вчився. Він весь час уважно слухав і не спускав з мене ока. В його

приятності я не почувався свobodно і добре. В його сірих очах годі було вичитати, що він думає. Такі очі я бачив в енкаведистів.

Нарешті зволив він щось сказати.

- Ви зголоситесь у гавитшарфюрера /прізвище я забув/, він є чотовим, ви будете його заступником. Обіймете команду над цими людьми, що стоять надворі і відведете їх до бараку.

- Яволь, штурмбаннфюрер.

Я засалютував "міт дойчем грусс" і вийшов. Думаю, що це за люди на подвір'ї стоять, чекаючи волі майора Кляйнова. Підійшов я до цієї групи, яких двадцять осіб, зодягнутих у звичайні вояцькі однострої, просто з магазину, не на них шиті, випадкові, на відміну від мого, який мені дивізійні кравці переробили, включно з темно-зеленим ковніром. Приглянувшись цій групі, я усвідомив, що це старші панове, старшини ще із визвольних змагань, а на їх одностроях не було жадних відзнак, навіть левики їм не понашивали. Вони з цікавістю приглядались мені, бо я виглядав вже не як український рекрут, але як фаховий підстаршина, який знав своє діло. Я їм представився та заявив, що по наказу команданта маю їх відпровадити до бараку.

- Праворуч, ходом руш.

Вони виконали цю команду дуже вільно і пішли за мною своїм цивільним кроком. З цієї групи затамив я собі кілька прізвищ, як пп. Макарушка Любомир, Вербицький Михайло, з яким мене пізніше доля злучила і ми подружили, Максимець, Стеткевич. Я подивляв їх, цих старших вже людей, що покинули свої безпечні, добрі місця в адміністрації чи промисловості і вдягнули на себе дивізійний однострій, щоб ще на старі літа піти послужити цій самій батьківщині, якій вони віддали у свій час свою молодість на фронтах Визвольних Змагань і по чужинецьких таборах полонених.

З наступного дня розпочався їх перевишкіл. Скоро я зорієнтувався, що цілий вишкіл спочивав дослівно на моїх плечах, бо ані ніхто не подавав жадної програми для них і я мусів укладати усе самий, на підставі свого скромного досвіду, навіть пляни маршу за компасом, бо показалося, що чотовий німець, якого заступником я став, не мав зеленого поняття про ці вишкільні речі. Тут і там

я зазримічував тепер, коли я вже сам підучився військового діла, що німецька вища команда висилала в нашу Дивізію другорядний і третьорядний німецький елемент. Може тому ми мали з ними стільки зайвих труднощів. Бо не тільки, що знання вони великого не мали, будучи переважно старшинами поліції або якихось партійних установ, що не мали нічого спільного з армією, до того вони визначались назагал низьким інтелектуальним поземом, щось так, як Кох в Україні, поганої слави німецький райхскомісар.

Майор Кляйнов теж давав мені дуже скупі інструкції, мабуть сам не знав, що з цими людьми робити, а я почав вишколювати їх командувати. З самого ранку, після сніданку, виводив я їх у поле і там ми вправлялись у всьому, що старшині треба за короткий час навчитись, чи, як це я називав, відновити свої призабуті знання. Треба знати, що наприклад сотник Макарушка Любомир був вславився в Чортківській офензиві, пор. Вербицький у боях у Львові, але з того часу пройшло двадцять років і вони вийшли із вояцької справи. Бувало, дехто з них не умів дати собі ради із командою над цією чотою. Мені часом було смішно, бо перейшовши гострий вишкіл, я набрався, як кожний вояк, військового "дригу", а тут треба було дивитись на цивільне життя в одностроях. Деякі із старшин не уміли німецької мови і команда приходилась їм дуже важко, бо часто вони не розуміли, що вони командують. Та це звичайні труднощі в таких випадках і якимось давали ми собі раду. Кляйнов показувався дуже рідко на вправах, а якщо показався, тоді я перебирав сам команду. Зате перевага цих інтелігентних людей показала у їх розумінні військової психіки і проблем, зв'язаних із становищем старшини. Я переконаний, що вони свою роллю в Дивізії виконали успішно і Дивізія з них тільки скористала, хоч німці могли мати про це іншу думку. Але хто були ці німці, що перебували в Дивізії? Мало з них були військовими фахівцями, вистачить пригадати, що командиром дивізійного полку артилерії був старшина німецької поліції, який на старі літа перейшов короткий артилерійський вишкіл і пізніше, вже в Дивізії, за всі невдачі завжди нарікав на українців. Сам командир Дивізії генерал Фрайтаг був також старшиною поліції і СС і його військово знан-

ня було дуже обмежене. Я переконаний, що якби Дивізію був організував Вермахт і постачав їй фахових фронт-ових старшин, Дивізія була би на цьому дуже скористала.

Між тим Дивізія стала готуватись до відходу на фронт. А з цього фронту вже не приходили добрі вістки. Від часу битви під Курськом, влітку 1943 року, німці вже не мали успіхів на фронті. Відступ і відступ і я сьогодні з перспективи багатьох років, мушу признати, що тільки дуже сильна духово армія могла такий довгий відступ витримати до останнього дня битви в Берліні. В Італії Альянти просувались помалу, але вперто вперед, Мусоліні не мав вже жадного значення там, Франція підносила голову за плечима німців, в час коли висадні альянтські війська здобували помалу ґрунт. На всіх фронтах німецькі армії були у відступі. А для нас найбільш болюче було те, що росіяни займали наші землі і не видно було жадної зміни в сподіваному ними напрямку. Росія ставала щораз сильніша, Альянти ані не думали з нею починати війну і майбутнє виглядало, як степ перед чорною бурєю із хмароломом, що звалився на наші нещасні землі. Дивізія знала добре, яке положення на фронтах, але Дивізія знала теж добре, чому вона постала і як. Ми хотіли випробувати нашу новоздобуту зброю і хоч у наших скромних рамках підписатись на російській шкурі за те все, що наш нарід витерпів від цього північного варвара - "сусіла".

Одного дня дізнався я, що моя 14-а сотня 30-го полку виїздить вже на фронт, а для мене не було наказу вертатись до її лав. Нема ради, пішов я вечером попрощатись із моїми товаришами - підстаршинами, із старшинами та стрільцями, яких я вишколював і з яких я багато вже ніколи пізніше в живих не зустрів. Я знав, що й мій запасний полк відійде на фронт, але я хотів бути в боях із моїми друзями, це завжди якось веселіше і приємніше, та щож, не порадиш. Вояцька доля.

Сумний вернувся я до свого полку і моїх зайнять із перевишколом старшин. Табір в Нойгаммері пустів з дня на день, залишались порожні бараки, готові приймати нових рекрутів, нові частини, нові Дивізії. Наші хлопці їхали військовими транспортами вже на Схід.

Старшинський перевишкіл добігав до кінця. Мушу сказати, що я зробив все, що тільки міг і успіх був. За

малими виїнятками новий дух вступив у цих старших людей, їхні плечі випростувалися, на сонці вони набрали доброго вигляду і здоров'я, їх крок став твердий і однострої вже якось лежали на них значно краще. Вишкіл, хоч короткий, але пригадав їм давні знання, зокрема в ділянці піхоти, військової адміністрації та вишколу запасу і важне було, що вони могли це робити в українській мові. Я бачив у цьому всьому ростучі підвалини під майбутню українську армію, тільки... чи буде на це час? Виглядало, що всі наші вороги змовились, щоб нам цього часу не дати.

На закінчення перевишколу відбулись іспити, які вийшли успішно, хоч і з великими мовними труднощами, а вечором влаштовано товариську зустріч, як звичайно із напитками та закусками. За столами засіли всі курсанти, на чільному місці сів майор Кляйнов і біля нього чотовий, німець. Коли вже всі сиділи, Кляйнов піднявся і "пальнув" коротку промову, на диво, дуже прихильну до нас. Сказав, що він вдоволений успіхом перевишколу і повідомив, що сьогодні старшинські відзнаки отримає тільки майор Любомир Макарушка, бо вже завтра він мусить від'їхати до Позен-Трескав, де є частина дивізійників на старшинській школі, а інші отримають свої ступні вкоротці.

Це було третього липня 1944 року, на сімнадцять днів перед атентатом на Адольфа Гітлера - і перед першим боєм Дивізії на східньому фронті, на Брідському проломі. Цього ж дня прийшли вістки, що німці залишили Мінськ, останнє велике місто на советській території...

Війна нестримно котилась на захід, заливаючи морем крові і знищення рештки українських земель.

На шляхах Європи

На Рідні Землі.

Земля почала горіти під ногами.

Вже наступного дня розподілювали нас по всіх сотнях Запасного Полку. Для зрозуміння, додам, що роля Запасного Полку була дуже важлива. Це була частина, з якої вишколені стрільці поповняли бойовий стан фронтових частин і Запасний Полк мусів подбати, щоб всі роти зброї були вишкольовані вміло і на час. Від цього полку по суті залежав бойовий стан цілої Дивізії, зокрема коли вона вийшла в акцію на фронті. Добре зорганізований і першорядно вишкольований Запасний Полк – це копальня золота для фронтової Дивізії. І це була власне наша роля.

Я, Михайло Вербицький, Максимець і Стеткевич попали до першої сотні і тільки що ми зголосились, вже прийшли накази з команди, що наступного дня, тобто 5 липня виїжджаємо до Галичини, щоб бути близько Дивізії. Ми прийшли до Запасного Полку із великими плямами, і ми з великим очікуванням зарядили першу збірку, щоб глянути, який то бойовий елемент ми тут маємо, елемент, що має підсилити Дивізію на фронті.

І ми витріщили наші великі очі. Запасний полк не був ще ніким вишкольований. Він складався із рекрутів, що якраз прийшли з дому, із своїх рідних сіл і міст, все, що робило їх вояками, це тільки однострій. Вони не уміли обходитись з крісами, не уміли стріляти, не знали навіть основних елементів військової служби, не знали, як ставати на збірку, не уміли маршувати – хоч ходити кожний умів, і кожний ходив, куди його очі і охота несли. Це

був наслідок німецького вагання в українській справі, вже навіть тоді, коли найдурніший німець бачив, що без великої допомоги німецька армія не втримає всіх своїх фронтів. Та впертість партійної адміністрації і її задурманений велико-німецький фанатизм не дозволяли їм усвідомити ситуацію і вони, як сліпі кролики, йшли в безодню, тягнучи за собою всю Європу. Вони лякались поставити бодай стотисячну українську армію і тому так помалу рекрутували українців до Дивізії, що сотні Запасного Полку стали існувати щойно на папері тоді, коли їх вже треба було мати вишколеними бойовими одиницями.

З розпачу хотілось плакати. Стоїть перед нами громада людей, чесних і охочих, але цивільних з душі і кости, а завтра нам треба їхати на фронт! Ми дивимось на них, вони дивляться на нас. У їх очах спершу цікавість, а потім помалу починають розуміти, що щось не так, що щось не до ладу і приглядаються нам уважніше, чекаючи слова якоїсь підтримки. Всі знають, що війна, всі знають, що завтра їдемо на фронт і всі знають, що вони нічого не вміють!

- Пор. Вербицький подивився на мене, я на нього і не знаємо, що казати. Щоб сказати коротко, ми застали такий стан: майор Кляйнов був командантом цілого Запасного Полку і треба тут сказати, що він не зробив для полку нічого. Навіть сотні не були зорганізовані як слід. Сотенним першої сотні був німець, поручник, якого прізвища не тямлю, бо ми його в сотні майже ніколи не бачили. Від нікого ми не отримали жадних інструкцій і просто самі взялись до роботи, щоб навести порядок. Через німецьке недбальство ані Вербицький, ані Максимець, ані Стеткевич не отримали ще жадних військових ступнів і я, як молодший десятник мав найвищу рангу в сотні! Сотня не була поділена на чоти і ми це зробили самі, розділивши між собою працю, наскільки пригадую так: я перебрав першу чоту, пор. Вербицький другу чоту, але коли йшлося репрезентувати сотню, я завжди передавав команду йому, він жеж був старшиною ще з першої світової війни, третю чоту перебрав Стеткевич, четверту Максимець і між собою ми склали плян підготовки сотні до дороги, вирішивши навчити їх того, що найконечніше потрібно, а решту доповнити в міру можливостей і часу.

Вийшло так, що Запасний Полк був запасним тільки

з назви і Дивізія жадного поповнення від нього очікувати не могла, бо цей полк потребував хоч три місяці часу, щоб перейти рекрутський вишкіл. А ми мали всього нецілу добу на те, щоб він виглядав хоч на військо, якщо вже ним не був. Це саме діялось в інших двох сотнях полку. І це все діялось під командою штурмбаннфюрера Кляйнова, який був командантом полку і, як пізніше виявилось, очікував від нього геройських подвигів в той час, коли рекрути полку не уміли тримати кріса в руках, не то ним орудувати, чи з нього як слід стріляти.

Не треба додавати, що той стан нас просто затривожив. Східній фронт був полем важкого іспиту для загартованих і найкраще вишколених частин, а посилати до акції на ньому громаду рекрутів було просто злочином. Але кому скаржитись? Куди? Раз не маєш своєї держави, не маєш на кого спертися, мій друже...

Розділивши чоти між себе, ми зразу ж взялися до праці. Говорю про досвід із своєю чотою, але таке саме діялось і по всіх інших. В зустрічі із рекрутами виявилось, що це виключно селянський елемент, який не знав ні слова з німецької мови, отже команда в цій мові була недоцільна. Такий елемент має також свої селянські навички, а перш всього свою селянську "філософію". Світ для селянина замикається між сходом і заходом сонця і між чотирьома порами року і все, що не вміщається в ці рамки, мусить бути "обмірковане". Вивчити такого рекрута прийняти і виконати наказ негайно, без надуми, можливо, але на це треба часу, треба з нього наперед вибити всі його привички і включити у спільну дію його військової одиниці, на один наказ, згідно із одною волею. Доглянув і я зразу, що мої рекрути дивляться на мене з резервою, а може й легковажно, вони ж не дурні і бачили також, що щось в полку "не штимує", коли їм кажуть їхати на фронт наступного дня, а вони ще не стріляли навіть із своїх новеньких крісів.

Але я перейшов вже військову школу і набув дещо із психіки підстаршини, що має до діла з новими людьми. Зробив я збірку своєї чоти, заглянув кожному в очі, і коли мав якусь завваження, робив його тільки тому дотичному рекрутові, знаючи, що всі інші слухають "і на вус мотають". Поставив я їх скоро на їх рекрутське місце і мій голос став для них новим дороговказом для

всього, що треба було робити. Перше всього вирішив я спакувати чоту на дорогу і це саме робили мої товариші по своїх чотах і сотнях. Рекрут має небагато військового майна, але воно мусить бути уміло спакowane в невеликий наплечник з телячої шкіри і все мусить там знайти собі вигідне місце. Зробив я коло навколо себе, розклав все рекрутське майно на одному коці і показав, як укладати "Б" однострій, дві пари білля, рушники, другу пару черевиків на горі під шкірою. Виряд рекрути дістали цілком новий і повний, німецьке постачання працювало добре, щось не "штимувало" тільки із майором Кляйновом і його командою. Запакував я один наплечник, потім другий і нарешті третій і селянські очі відкрились на незаперечну правду, що в цей невеликий наплечник таки справді все може влізти і все має досить місця. Тоді показав я, як скручувати коци, а це вже таки морока, що вимагає сили в незаправлених до того пальцях. Але й цього навчив я їх і до вечора впорались ми з пакуванням. Моя чота і вся сотня виглядали як військо, якщо так глянути на них коротко і без великої уваги. Але вистачало дати їм найпростішу команду і зразу видно, що вони вчора зодягнулись в однострої. Тому моє командування мусіло завжди бути попереджене поясненнями.

- Слухайте хлопці, увага, я тепер говорю, замкни там дзюб, один з другим, увага. Як я подам команду "струнко" тоді кожний з вас...

Або:

- Слухайте хлопці, увага. Я не маю часу навчити вас махати крісом як у війську пристало, але не махайте собі бодай попід ніс, бо повибиваєш один одному зуби і як буде виглядати молодий хлоп без зубів, а?! Тримай кріс при носі, ось так...

Як я згадав, ми впорались із пакуванням наплечників і виряду до вечора, але ніхто з нас вже не мав охоти починати ранком всього наново. Ніч випала тепла і суха, хлопці полягали спати просто на голі дошки, прикриті тонкими сінниками. Мушу зазначити, що день перед нашим від'їздом, під час коли, ми, чотири підстаршини порались із цілою сотнею, і коли в інших сотнях було майже так само, ані наш сотенний, німецький старшина ані Кляйнов навіть не показалися в сотні. Вони не дбали і до сьогодні не знаю, чому. Чи просто їм не хотілось воювати, чи

може аж таку мали у собі пруську лоть до іноземців, не знаю. Стверджую тільки факти, що хоч малі у своєму масштабі, мають все таки аналітичне значення для ролі Дивізії в складі німецької армії в 1944 році, на короткий час перед Бродами.

Ще перед нічлігом вспів я поділити чоту на рої і назначити ройовими здібніших на око стрільців і так само зробили мої товариші у своїх чотах. Коли вже сотня спала, ми всі чотири підстаршини зійшлись у своїй кімнаті і признались собі взаємно, що ми змучені, як після великої офензиви і не так може фізично, як психічно, станувши перед нерозв'язаною проблемою переробити сотню рекрутів на сотню стрільців протягом кільканадцяти годин. Заки ми пішли спати, дістали ще приділ холодних харчів на два дні, тобто хліб, консерви, ковбасу.

Нічну службу мала третя сотня, в якій був мій вуйко, підпоручник польської армії, тепер очевидно без відзнак, Олександр Х.

Спати ляг я з дуже мішаним почуттям і для себе особисто нічого так не бажав, як попасти назад у мою протипанцирну сотню, де я чувся між своїми товаришами як дома. Тим часом доля кинула мене між цих рекрутів і на своїх плечах відчув я тягар відповідальности за долю людей, які про себе у військових термінах думати не могли і не уміли. Так я і заснув.

Третя сотня збудила нас в п'ятій годині ранком, гострим свистком. Зірвались ми як з укропу, тож день виїзду. Самі помились, погопились, зодягнулись і розійшлись по чотах допильнувати хлопців. Снідання з чорної вівсяної кави, чорного хліба з куском маргарини пішло скоро, після снідання збірка з усім вирядом. Щойно тепер перший раз показався німецький командант сотні, якого я ще взагалі не бачив і з ним з'явився шпіс, теж німець, садист у службі і великий боягуз на фронті, як пізніше показалось, крім цього третій німець, старший стрілець, який завідував зброєю сотні. Це був командний склад нашої сотні. Ані він не знав сотні, ані сотня не знала його. І так ми їхали на фронт. Так, як ми вже умовились, чоти перевели збірку і зголосили стан пор. Вербицькому, він перебрав команду над сотнею і зголосив стан німецькому сотенному. Той навіть не поздоровив сотні, а просто переказав пор. Вербицькому, який стояв перед ним.

в однострою без жадних відзнак, без жадної ранги, повести сотню на польовий залізничний двірець, де звичайно вантажились військові відділи в дорогу. Він навіть не спитав Вербицького хто він такий і як це так, що він без відзнак командує чотою, в його ж власній сотні, в якій він був командантом! Я усвідомив, що ми здані цілком на себе самих і що ніякої команди ані допомоги від німців ми не маємо що й чекати. І мабуть вони думали те саме про нас, бо тримались окремо, групою, так наче б ми були вороги, а не союзники.

Перед відмаршем треба було дати сотні пару завваг.

- Слухайте, хлопці, як впаде команда "марш", виступайте лівою ногою, бо хто виступить правою, звихне собі ногу в кістці і не зможе маршувати. Пам'ятайте, лівою ногою! Голови тримайте догори, покажіть німакам, що ви українське військо і що вас війна ще не змучила! В маршу тримайте лінію і не губіть нічого із виряду! Зрозуміли?!

- Так є, пане десятнику!

- Ну, побачимо. Сотня, увага... струнко! Хай вас чорт забере, як горох по стіні! Як я кажу "увага" то нашіпануйте свою увагу, а як я гукну "струнко", то так якби вас грім підірвав, усі в один раз! Увага... струнко! Ну, вже трохи ліпше, але ще є між вами рекрути, нема що казати, спочинь. Увага... струнко!

Покрутив я головою, нема ради, на все у війську треба часу. А того часу не мали ні ми тут, ні Україна там.

- Напряма прямо... ходом - руш! Ліва, два, три, штири, ліва! Ліва! Гей, ти, кучерявий, не чуєш?! Ліва! Ліва!!

Через якісь три-чотири мінути вдалось перейти на один крок і вже сотня маршувала. Ритм маршу сам вкладається у душу і тільки якась спеціальна оферма може йти не під такт цілого відділу. Були й такі, але ми не мали тепер для них часу.

- Хлопці, пісня! "Не тужи дівчинооо...! Не плач Українооо...!!

Підхопили, заспівали. Поглянув я на них трохи іншими очима. Думаю, мусіло ОУН працювати по їх селах, коли вони цю пісню знають. Може й не такі нездарні вони, як виглядають?

Німаки повітрішували очі, вчувши пісню, побачивши марш, але не сказали нічого. А ми маршуємо, як за добрих часів. Між стрічками пісні команда: три, чотири! - і нова стрічка. А потім від початку. Пісня єднає стрільців і співаючи, вони переживають може вперше почуття своєї єдності, своєї сили і енергії.

Примаршували ми на станцію. Ще по дорозі повчав я, що я скомандую "стій" на праву ногу і тоді лівою треба ще зробити короткий крок, праву дотягнути і стояти як мур, не рухатись, доки не впаде команда спочинь. "Спочинь" не значить, що всі мають розлізтися по усядах, тільки всі можуть свобідніше стояти в рядах і тоді вільно навіть тихо говорити між собою.

На станції показалося, що хлопці хочуть слухати моїх наказів, тільки ще не знають як це зробити. Без сумніву, вони станули, коли до нормальної команди я додав ще:

- Стий і не рухайся, один з другим!! - але команду "спочинь" я таки злякався дати, бо усвідомив, що вони розійдуться по цілій станції і я їх за годину не позбираю до купи. На щастя вагони вже на нас чекали, червоні, вантажні вагони, нормальний засіб транспорту військ в Європі. Вагонів було досить, відрахував я по тридцять стрільців на вагон і наказав, що злізти з вагонів без дозволу не можна нікому, навіть мені самому.

- А хто вам дасть дозвіл, пане десятнику? - питає якийсь мудрагель.

- Ти не філософуй багато, прийде час, побачиш.

Німці зайняли для себе одинокий особовий вагон на початку поїзду і це називався "командний вагон". В дальші вагони заладували ми вози, польові кухні і коні, повизначували варті між собою і яко-такто налаждали це все, що належало робити старшинам і ще яким двадцять підстаршинам, яких нам бракувало. І зважте, нам кажуть, що ми їдемо на фронт. Хто там буде нами командувати, я не знаю. Божа воля. Хлопці про це не здають собі справи. Вони раді, що їдуть, та ще й на рідні землі. Ще заки поїзд рушив завели пісню і так на переміну, вагон за вагоном, часом в змаганні, часом у згоді виспівували в дорозі, доки змучення і ніч не взяли над ними верх. Без жалю залишив я Нойгаммер - але не без страху. Точного призначення транспорту не знаємо, це військова таємниця, досить, що команда знає. А може

й вона не знає, хто знає?

Тут і там поїзд робив постої, часом на малих станціях, часом просто в полі. Користались ми цими нагодами для всіх потреб, звичайно, військо. На станціях заборонено було сходити з вагонів, тільки за дозволом і під проводом підстаршини, заборонено було розмовляти з цивільними. Ми скоро вже в'їхали на польську територію, переїхали Тарнів, в'їхали на українські землі. Ярослав минули під ясним сонцем і тепер поїзд почав частіше приставати в полях, найдовше під Перемишлем. Нарешті переїхали срібнолентий Сян, переїхали Перемишль, задержались в Городку, щоб пропустити якісь довжезні транспорти і нарешті затримались якийсь час під Львовом. Місто скупане в заходячому сонці і на його вид тільки серце б'ється: наш Львів. Тисячі мешканців там сплять і не знають, що під містом стоїть дивізійний транспорт. Але поїзд рушив далі, минув Львів і затримався в Красному. Це була п'ятниця, 7 липня, ми були повні два дні в дорозі. Тільки стало сутеніти, прийшов наказ розладовуватися. Від цього моменту до самого кінця я весь час мав враження, що всі накази приходять до нас так, наче б ми були вишколеною бойовою частиною! Ніхто не знає, або не рахується з цим, що ми маємо сирого рекрута, зодягнутого у військовий однострій, цивіля в однострою! Щось десь там нагорі не в порядку. Хтось десь мусів скласти фальшивий рапорт про стан нашого полку, коли такі суто військові накази приходять без найменшого попередження. Хто був при війську, той може собі уявити, що значить заладувати або виладувати з вагонів сотні цивільних, не привчених до автоматичної дисципліни, до тишини, до раціонального, військового думання до швидкої, контрольованої акції. Одна чота большевиків могла розбити наш полк в пух і прах. Ми ще не знали добре, де ми є, але нас повідомили - з другого боку фронту. Під час того "маскенбальо" з виладовуванням надлетів несподівано советський літак, хоч спочатку, в темряві, ми не знали, що це советський, скинув кілька канадцять лямпіонів на легкопадах, якими освітив цілу околицю як у білий день і щоб нас поздоровити з приїздом на фронт, скинув кілька малих бомб, на щастя далеко в полі, без жадної шкоди для нас - але не без порядної паніки. Жадна вишколена військова частина від

одного літака не втрачає голови, але цивільні громадяни до цього тільки й здібні. Правда, повздовж залізничного шляху викопані були глибокі рови, та після кількох порядних дощів вони наповнились водою і туди пострібали наші рекрути у повному виряді з наплечниками. Хто мав щастя попасти у плиткий рів, тому пів біди, але раптом чуємо всі розпучливий крик:

- Рятуйте! Рятуйте!!

Не на жарти так хтось кричить. Ми обидва з Міськом /пор. Вербицьким/ кинулись туди, думали, що ранений, а це наш стрілець не може видістатись з глибокого рову і топиться під тягарем свого виряду. Витягнули ми його з рову, добрий лик горілки з польової пляшки і все гаразд. Советський літак, як ми його прозвали "кукурудзяник", відлетів, гордий із свого вчинку, напевно із звітом, що "героїчним подвигом знищив дощенту нацистську військову частину у прифронтовій полосі", але з такої частини, як наша, фронт і так не багато мав би потіхи, нема де правди діти. Після налету знайшлися також наші німці, підозріло мокрі у своїх парадних одностроях і після довшого торгу ми довідались, що перша сотня заквартирує в селі Куткори і що там теж заквартирує майор Кляйнов, наш вічно невдоволений командир. Із села ми були вдоволені, із Кляйнова менше, але нехай це залишиться між нами.

Залишивши станцію, рушили ми маршовою колоною до села, віддаленого яких три-чотири кілометри від станції. Звичайно, військовий порядок вимагає, щоб кожна військова частина вислала перед собою квартирмайстрів /"форкоммандо"/ яких завданням є приготувати дану місцевість на прихід військової частини і дану частину на прихід у місцевість. Такі квартирмайстри виписують крейдою на дверях кожного дому, чи приміщення, скільки людей має там спати, скільки коней до якої стайні і складають плян рисунковий і писаний, який служить підставою до розташування, а в разі алярму команда такої частини знає де є її люди і як розположені. На жаль, наша команда не подумала про це і ми прийшли до села, як то кажеться, на порожнє. Селяне вже частинно спали, ми мусіли будити їх серед ночі, собаки почали брехати, тут і там діти стали плакати. Немає сумніву, що на рідних землях. Ціла наша команда поїхала своїми автами, які ми їм виладували з

поїзду, і як ми прийшли в село, вони вже спали, ми навіть не знали де. На площі серед села наша сотня пристанула. З одного боку відкрили ми шкільний будинок, з другого боку будівлі якогось просторого фільварку. Розділили ми сотню на дві частини, більшу післали до фільварку, а меншу до школи. Для наших стрільців це був кінець дня. Решту вони зробили собі самі, познаходили місця до спання і сотня захропіла, разом з кінями. А ми, чотири підстаршини, шойно тепер стали думати, як нам цю ніч перебути. Правда, ми між своїм населенням, але це війна і ми близько якогось фронту, хоч ніхто з нас не знав наскільки. Треба поставити стійки біля возів з припасами, стійку біля квартири наших німецьких командирів, щоб їх не украли нам серед ночі, стійки на обох випадках дороги із села, щоб ніхто нас не заскочив під час сну. Місько взяв на себе стійки, я вирішив піти на стежу, сам один, із крісом на плечах і револьвером в долоні. Обійшов я мирне село, заспокоїв собак, що хвилювались на припонах, зачуваючи, щось не таке, як свого господаря, почислив я зорі на небі, ствердив, що жадної не бракує і вернувся до центру села. Стійки вже стояли, хоч я не дуже певний, що вони знали, що робити на випадок якоїсь біди і я також поклався спати в цій сільській школі, на двох твердих лавках, з наплечником під головою, загорнувшись в коц.

Ранком збірка, трохи крику, що завжди у війську помагає і хлопці повмивались у навколишніх криницях, кухня зварила вівсяну, чи там ячмінну каву, роздала по кусневі хліба і після сніданку стали ми господарити навколо себе. Перше всього показалося, що зараз же навколо площі є кілька вільних хат по польських кольоністах, які "добровільно" виїхали до корінної Польщі, після того, як польські боївки стали пускати з димом українські села на Волині і Підляшші. Селяни розказували нам пізніше багато про цю сумну ділянку наших "добросусідських" взаємин із поляками. Ніде правди діти, не маємо ми спокою від наших сусідів. Якись у них хворі амбіції, не можуть всидіти на своїх землях, сверблять їх руки за чужим і то так поляків, як і росіян. Бог його знає, чи дамо ми їм колись по цих руках так, як вони на це заслужили за останні сотні років. Великий ми народ числом, та бракує нам основних елементів великих націй: солідарности і

абсолютної віри у свій провід. Доки ми цього не навчимося, будуть москалі панувати в Києві, а хто зна, чи й не поляки у Львові.

Розмістили ми тепер всю сотню по цих хатах і я був з того дуже вдоволений, бо сотня була вкупі, а це завжди добре у непевній ситуації. Одну тільки мою чоту залишили ми в школі і призначили одну клясу на нічліг для нас, чотирьох підстаршин.

Перед полуднем прийшов директор школи, пронюхавши здалека, що це спокійна військова частина і став ремствувати ламаною німецькою мовою, що то школа, що вона йому потрібна, що в канцелярії є різні акти і приладдя, що військо все це понищить, а село збудувало школу із великим накладом власних коштів, і так далі і так далі.

Коли вже мені було цього досить, я зупинив його чемно і до того українською мовою, признався, що я також учитель за професією і знаю, як треба поводитися у шкільному будинку і заспокоїв його, що школі не станеться від нас найменша кривда. Канцелярію нехай він собі замкне на ключ, а в зайнятих нами кімнатах ми будемо тримати порядок.

Директор заспокоївся, йому помилково сказали, що це німці зайняли школу, а він не дуже німців любив, як зрештою кожний з нас. Сам він був людиною старшого віку, поважний і статочний. Виявив мені стільки довіря, що залишив ключ від канцелярії зі мною і поручив шкільну бібліотеку, в якій були також його власні книжки. Якщо матиму час, можу користуватись нею досхочу. На жаль, цього вільного часу я мав дуже мало і тільки ночами, коли не міг спати, прочитав при свічці одну книжку, в польській мові "Курер царські". Мої товариші також щось там попрочитували, але загалом на літературу не мали часу. "Inter arma silent musae"

З'явився наш сотенний. Пішов я з ним показати йому розташування сотні. Показав, де люди, де вози, де коні і кухня. Не сказав він ні слова, ні не скартав, ні не похвалив. Мав я враження, що його це не цікавило ані трохи. Здається, що свою присутність при нашій сотні він уважав за цілком випадкове і дуже для себе небажане явище. Пішов, як і прийшов.

У складі I-ої сотні знаходився тоді 15-річний стрілець Роман Андрушко, тепер диригент хору в Чикаго.

Дивувало нас всіх дуже, що майор Кляйнов не виявляв найменшого зацікавлення долею полку, який був під його командою. Він не цікавився ані вишколом полку, ані його людським станом, взагалі нічим. Тут і там часом показався відібрати звіт і повести злющим оком по фронті полку. Він не знав навіть, яку зброю полк має і як нею орудує, якщо взагалі. Вся журба за долю цього полку впала на плечі українських підстаршин.

Вечором появився шпіс і зробив вечірню "відправу". Полягала вона на тому, що він верещав весь час без найменшої до того причини і вичерпавши свою енергію, забрався до своєї хати, наказавши біля неї поставити стійку. Цього вже було мені трохи забагато. Я вже шпісів бачив і я знав, чи вони мали за що кричати, чи ні. Пішов я за ним, щоб спитати його на розум, що це все має значити. Стукав я, стукав, він з хати не озивався, думаю, що мав щось доброго до пиття і користався цим досить обильно. Махнув я рукою і пішов геть. Це була субота, 8-го липня. Сьогодні в нашій сотні нічна служба припала на: Стеткевича і Максимця, а ми з Міськом пішли спати, вперше за тридцять шість годин.

В неділю ранком перевели ми звичайну збірку і зарядили чищення зброї. Шпіс вийшов із своєї хати, прийняв звіт, але не вмішувався до наших розпоряджень. Може був радий, що не він мусить клопотатися цим всім. Чищення зброї перевели обидва наші товариші, бо це ще була їх служба, а ми з Міськом пішли до церкви, коли задзвонили дзвони на Богослуження. Народ посунув з цілого села одною лавою. Церковця була невеличка, але село було горде за неї, само собі її збудувало. Показалось, що тут був церковний хор, співали досить гарно, як на сільські сили і втиснувшись до середини, вислухали ми цілу Службу Божу. Після Богослуження познайомились ми із стареньким священиком, поговорили і вирішили відвідати директора школи. У нього було кілька осіб, місцевих, сільських інтелігентів, але з нашим приходом розмови вирвались. Може ці люди не мали до нас довіря, може лякались приходу большевиків, які вже дійшли до Бродів і не хотіли мати за собою "контактів" із Дивізією, досить, що ми зморозили товариство нашою присутністю і усвідомивши це, ми розпрощались та вийшли. Пригадую, що мене заболіло це все і я думав тоді: цікаво, як в інших народів?

Чи там також відрікаються своїх в обличчі ворога, що йому приподобатись...?! Спеціально у цих народів, що мають свої держави...

З полудня ми з Міськом перебрали 24-годинну службу до понеділка, до полудня. Сотня почистила зброю і вивчила трохи орудування крісами, після обіду дістала вільне, до вечора. Коли стемніло, я взяв двох стрільців і пішов з ними на стежу. Ніхто нам цього не наказував робити, але мені здавалося, що це було конечне із-за браку всякого чіткого зв'язку з іншими військовими частинами. Як звичайно, обійшли ми село навколо, заглянувши в кожний бік на віддаль може з двох кілометрів від села, в околиці поля і вертаючись, пізно вночі, запримітили світло в одній із хат, з краю села. Цікаво, що там робиться в таку пізну пору, коли селяни звичайно сплять вже здоровим сном. Не знаючи, що можемо застати, розглянули хату спершу навколо, нічого, все в порядку, тоді стукаємо до дверей. Відкривають нам, ми входимо до середини, в шеломах, при повній зброї, а хата повна молоді! Все застигло на наш вид. Бачу якусь старшу людину між ними, дивлюсь на неї, а вона блідне. Думали, що ми німці.

- Добрий вечір! - кажу. - Що таке у вас. свято?!

Віддих полегші перейшов хатою. Всі усміхаються, а дівчата вже таки сердешно. Пояснюють, що оце готують молоду до шлюбу на завтра. Навколо війна, думаю, а вони молодю до шлюбу готують! От і життя!

- Це гарно, але вам треба вікна краще заслонити, навколо ж повно війська та й фронт недалеко.

Батько й мати молодої приступають до нас, просять до закуски, бо не добре такій хаті, з якої гості виходять ненагодовані. Моїм хлопцям очі світяться. Наказав я поскидати шеломи, скинув і свій і вже не так службово сіли ми неначе почесні гості за столом до миски вареників із сметаною, а всі припрошують і дивляться на нас, як на яких героїв. З'явилась і пляшка доброї горілки і дуже смачна, вуджена ковбаса. Давно ми так не святкували. Посиділи ми так годину, погупорили, побажали молодій всього найкращого на новій дорозі життя, надягнули шеломи і розпрощавшись, вийшли далше на обхід села. А навколо нас тихо, тільки десь-не-десь гавкне собака зпросоння. Небо чисте, повне зір, повітря свіже, відполя тягне запахом конюшини, тільки жий і забудь про війну. Але десь високо і далеко гудять

летунські мотори, а над Львовом видно світла прожекторів, бігають по небі довгими мітлами, вишукуючи ворожі літаки.

На сході небо почало бліднути, заповідався новий світанок.

Пор. Вербицький розбудив сотню гострим свистком, по-військовому, ми всі йому допомогли, щоб дати хлопцям зрозуміти, що хоч ми живемо серед цивільного населення, але ми військо протягом всіх двадцять чотирьох годин на добу, кухня видала сніданок, до якого вже кожний зумів додати щось свого власного, роздобутого на селі таким чи іншим способом – але легально, за гроші – і під час сніданку ми зложили плян вправ. Навчити наш Запасний Полк всього військового ремесла не було як, ми не знали, скільки в нас часу, тому вирішили ми вчити їх найпотрібніших польових вправ, а муштру звести тільки до конечности при вимаршу на вправи і повороті з них до села. Як звичайно були у нас ріжниць думок, що найбільше в полі потрібне, але ми скоро погодились між собою, що шкода втрачати час на довгі дискусії, краще вивести сотню в поле і там додумуватися, що може найбільше придатися рекрутові, якого без жадного вишколу привезли під самий фронт та ще й у такій війні, як оця, на Сході. Із всього, що ми досі чули і знали, це була безжалісна війна, в якій обидві сторони не визнавали жадної Женевської Конвенції, не визнавали навіть примітивних елементів гуманности, хіба що поодинокі командири з одного чи другого боку хотіли її застосувати на своїх відтинках. Та завзятість і кровожадність пімсти найчастіше виключала такі можливості, а роз'ятрені пропагандою війська не дбали вже про ніщо, тільки про наше життя, про своє власне спасіння. Поранені найчастіше були засуджені на смерть, тому, що санітети не мали права показатись на полі, до них стріляли з обидвох сторін, про це нам розказували німецькі вояки, з якими ми зустрічались при ріжних нагодах, часто поранені большевики стріляли до санітетів. Спочатку нам не хотілось вірити в це все, але коли всі однаково говорять, то в тому мусить бути бодай зерно правди.

Не питаючи в нікого про якінебудь пляни на цей день, бо й не було в кого питати, ми самі після сніданку зарядили збірку сотні із вирядом та зброєю, на нашу вимогу збройовий німець роздав нам по два магазинки сліпих патронів, які приїхали з нами аж під фронт, стрільці за-

клали патрони до набійниць, ми перевели контроло, чи котрий з них не умудрився набити свого кріса і чота за чотою "напря́м прямо, ходом руш!" за село, на велике пасовище, на вправи. Наш сотенний тільки заглянув крізь вікно, шпіс ще спав, ніхто не цікавився, що ми робимо із сотнею, Кляйнова ми й не бачили вже півтора доби. Сотня здана була на нас, чотирьох підстаршин і ми на неї, на невишколених рекрутів.

- Пісня!

На всіх порогах хат, на всіх плотах стоять люди і усміхаються. Сотня співає українську пісню, дівчата аж очима завертають, а діти йдуть із нами, поруч, напереді, позаду, заглядаючи нам в очі розсміяними личками, стараючись тримати з нами довгий, вояцький крок і не впасти під ноги. За сотнею курява, сільські дороги, очевидно, не асфальтовані, як в Голяндії, чи в Німеччині. Так вийшли ми в поле. Дітвора посідала громадками навколо нас, виглядає, що ми ніби гагілки хочемо завести. Тут і там хтось із старших підійде, пристане та дивиться. А діти зразу ж:

- Вуйку, вуйку, це наше, українське військоо!

Коли згадую сьогодні ці хвилини, мимоволі ще тепер пам'ятаю цей подих тепла біля серця. Це ж наша Україна, не асфальтована, не загосподарена, як західні країни, бо вже триста років з неї шкуру деруть, крадуть що можуть всі, хто тільки має силу тримати нас в неволі, але це наша земля, наш нарі́д ось тут, навколо нас, наші діти, що ростуть на нових українців, на майбутнє, не знаючи, що воно їм принесе. Чи принесе їм волю...?

На полі кожний з нас взяв свою чоту і так, як ми умовились, стали вправляти з хлопцями розстрільну, з маршу, з постою, марш гусаком, павання ниць і тепер не для паради, тільки справді, з поясненнями чому і як падати, щоб якнайскоріше зникнути з поля стрілу, зокрема при кулеметному вогні або під артилерійським обстрілом. Хлопці хотіли навчитись, це я вичув зразу і наука йшла скоро. Тільки нам бракувало часу на те, щоб це все зробити автоматичною дією, яку вояк виконує просто без надуми, а думку свою звертає вже тоді на тактичне використання терену і зокрема своєї позиції чи потребу її зміни. І крім цього, як їх навчити робити це все спокійно, не нервово, коли до цього не було не то місяців, але може навіть днів

часу. Вправляли до полудня, а тоді відмаршували на обід. Хлопці були змучені, але ми, підстаршини, що весь час на ногах, чули таки добре наші кости.

Підійшов я до Міська і кажу:

- Знаєш, якось дивно, але ми не маємо жадного зв'язку з Дивізією. Ані ми не знаємо де вона є, ані що з нею діється.

- Я це теж запримітив і це мене неспокоїть - відповів він. - Мені здається, що й наші німці не багато знають.

- Кляйнов може й знає, але ми його вже два дні не бачимо. Ніяких наказів на випадок алярму для нас немає. Навіть не знаємо куди наступати.

- Або відступати - каже Місько. - З ким можемо наступати...? Добре зорганізований Союз Українок, озброєний в макогони міг би нас набити.

- Союз Українок не може бути добре зорганізований - кажу. - Але пару союзянок не завадило б десь зустріти по-дорозі і рятувати від небезпеки.

- Хочеш бавитися в лицаря, почекай, щоб не надоїло!

Після обіду година спочинку, а потім вимарш на поле вправ.

Ми стовкли вже перед полуднем траву, тепер прийшли на свіже місце. І знов те саме, аж до першого поту. А тоді треба зробити павзу, покурити і вияснити хлопцям.

- Слухайте тут уважно, і запам'ятайте собі молоко-сози. Якщо ви думаєте, що мені приємно тут з вами товктися, то подумайте ще раз. Який мені ділько до того, чи котрого з вас куля зачепить, чи ні, мене боліти не буде. Але ти, один з другим, будеш терпіти. Тому вчися тепер всього, що я тобі показую, бо часу мало і за кожную годину вправ будеш платити менший податок під час битви. Я не хочу мати вас на моїй совісті, я вас на світ не привів. Я хочу вас навчити, а ви мотайте собі на вус уважно.

Вислухали, але що собі там міркували, Бог їх знає. Раптом чуємо якесь свистання. Несеться з вітром, щось ніби якась мелодія, але дуже нечітко, тільки свист пронизливий проходить повз вух.

- Що це таке? - питаю.

- Та то, пане десятнику, там музиканти за селом, на другому боці толоки.

- Музиканти? Які музиканти?

- Та наші, з Дивізії.

- То чому не музикують, тільки свищать, як вітер поночі!

- Та бо, пане десятнику, вони тільки сопілки мають. Задусив я папіроску.

- Ну-те, увага, в маршовій колоні за мною на ходу збірка! Підемо подивитися на тих свистунів.

Прийшли, подивилися, розчарувалися, парафразуючи відомий вислів Цезаря. Це була резерва дивізійної оркестри. Під командою диригента Осташевського, цього самого, що в осені 1943 року на дивізійній параді у львівському оперному театрі диригував дивізійним хором, стояли навколо нього двадцять хлопців і висвистували на сопілках, часом вже і досить вдало, часом губили такт, темпо і тон і тоді Чугайстир у горах міг від них учитися свистати, щоб страшити людей поночі. Осташевський зарядив павзу, ми познайомились, покурили і поговорили. Він називав ці інструменти "пікольо", а ми вирішили, що це просто фуярки, лишень менші, як його музиканти. Посміялись ми разом з ним і відрадніше стало на душі. Але він теж не знав нічого про долю Дивізії ані її розташування, чекав на зв'язок і накази, а покищо свистав із своїми людьми, свистав на вітер, свистав на німців і свистав на війну.

- То, пане товаришу, треба мати пом'ягшення мозку, щоб таку політику вести на Сході, як той цимбал з Берліна робить. Згадаєте моє слово, большевики будуть ще в Берліні танцювати!

Важко собі було це уявити, але історія признала йому рацію. Большевики танцювали не тільки в Берліні, але й у Відні і багатьох інших гарних містах, своїми заялзеними чобітьми.

Проїшов понеділок, після вечері ми полягали змучені спати і спали кам'яним сном до ранку. Тільки варті ходили по селі. На вправах проїшов вівторок, в середу під час вимаршу на поле я помітив, що вже не треба видирати собі легенів і тримати стрільцям крок, самі йдуть, нога в ногу, один за одним, тримають лінію, кріси стоять на раменах рівно, ну й цими крісами стали ми вправляти цього дня. Ціла сотня дістала синці на раменах і мозолі на долонях, але під вечір, від біди, можна було сказати, що сотня знала на що цей кріс є, який він важкий, чи пак легкий, і як ним орудувати. Вечором, після вправ чищення

зброї і:

- Завтра будемо стріляти, покищо тільки сліпаками, щоб не забити якоїсь корови на пасовиську...

Хлопці вже сміються, вони вже чуються певніше, у них вже пісня виходить без проволочки, вони вже уміють маршувати, знають, як розбігтися з маршу на три гусаки і скритися в терені, знають, як окопатися, щоб спасти себе від плоского вогню і розриву артилерійських стрілен. Вони вже хочуть стріляти. З них ще буде військо. Тільки... чи час дозволить? На фронті якась дивна тиша. Неначе перед буревієм...

В четвер був цей великий день, коли вояк вперше стріляє із свого кріса. Пояснив я, як працює крісовий замок, показав я, як закладати поодинокий набій, а як заложити цілий магазин з п'ятьма кулями, як переладувати кріс, щоб куля з магазину попала в замок, як забезпечити кріс і як та коли його відбезпечувати і кожний крок моїх пояснень ми вправляли по пів години. Те саме робили інші сотні. Щойно перед самим полуднем кожний стрілець поодиноким дістав дозвіл, по черзі, приступити до мене, стати побіч із всіма військовими зворотами, виїняти магазин із набійниці, заладувати його, тримаючи дуло кріса весь час вгору, переладувати замок, відбезпечити його, зложитись з крісом до стрілу стоячи, віднайти мушку в рівчику і віддати стріл. Перший стріл завжди робить враження на вояка. Другий стріл теж. За п'ятим він вже "обтрісканий". Обтріскані вони були й оливою, якою намащені були наші замки, щоб забезпечити їх від іржі, кожний мав чорні цятки навколо правого ока, носа й уст та трохи попід вухо. Були й типові випадки, коли стрілець все приготує до цільного стрілу і тоді замикає обидва очі і пускає кулю в хмари. Але це явище невідклично і його треба переборювати особисто із кожним стрільцем. Велика більшість виявила спокій і нервову опанування вистачальне на те, щоб можна було плянувати гостре стріляння. Очевидно, гостре стріляння не значить одночасно цільне стріляння, але з другого боку, якби на фронті всі кулі трапляли в ціль, давно вже не було б людей на світі.

Після цілоденних вправ, вернулись ми з піснею до наших хат на вечерю. Після вечірньої відправи вечера, а після неї година співання пісень. Тоді вільне, а в дев'ятій

всі в хатах на нічлігу. Як в касарнях.

Після вечері вирішили ми вибрати тих стрільців із сотні, які ще не стріляли гостро і перевести з ними додаткові вправи, а тих, що стріляли, вправляти вже даліше. Але в п'ятницю, наступного дня ми цього не зробили, бо на це треба було згоди команди, а з них ми нікого ранком не бачили, тому вправляли цілий день те саме, польові вправи, атака звенами, чи роями, атака чотою, вогневе прикриття, окопування, використання терену і спокій, стрілецький спокій на кожній позиції. Ми хотіли конечно за цей короткий час зробити із нашої сотні загартовану, військову одиницю, ну й чи нам вдалось, ми ще тоді не знали, але не можна нам було відмовити щирости у наших зусиллях.

В п'ятницю на вечірній відправі шпіс викликав мене і наказав зголоситись до нього. У своїй кімнаті передав він мені "марш-бефель" і заявив, що з наказу Кляйнова маю підібрати собі дев'ять стрільців, щоб поїхати під Броди, десть в околиці Олеська, до військового магазину по харчі, зокрема хліб і м'ясо та що найважлише, по наш місячний приділ, в якому мають бути папіроски, горілка і пиво - шпіс мало не облизався. Під час нашої розмови зайшов селянин, виявилось, що війт цього села і він дістав теж наказ приготувати десять підвод транспорту, з візниками.

- Унд, Лязурко - каже шпіс. - Ви дістанете гострі набої на дорогу. Якби хтось хотів вас затримати та відбирати приділ, маєте стріляти.

Ов, думаю, то може бути аж так зле? З війтом я умовився, що підводи мають стояти біля школи завтра ранком в четвертій годині, з добрими кіньми.

Після вечері я вибрав із своєї чоти найкращих дев'ять стрільців, які вже й стріляли і звивались у вправах краще, як інші, вибрав з ними гострі набої із зброївні, для себе взяв на дорогу МП /машинову пістоль/, бо я мав тільки свій револьвер Радом і пішли ми вчасно спати.

Хтось може здивуватися, що бувши так близько фронту, стрільці не мали при собі гострих набоїв, тільки треба було їх діставати із зброївні. Очевидно, це не було нормальне явище. На випадок несподіваної атаки, хто зна чи був би час роздати набої стрільцям, але так воно в нашому Запасному Полку тоді було.

Вчасним ранком, перед четвертою годиною розбудив мене стійковий. Хлопці вже чекали, п'ючи ранню каву та заїдаючи чорним хлібом, до якого виїнятково дістали по куску маргарини крім червоної, бурякової мармоляди, я поснідав з ними, переглянув кріси і набої, переглянув вози й упряж, хоч я не багато на тому розумівся, але це зробило враження на селян і кожний з них то тут, то там ще щось на похапці поправив, заки я прийшов до його воза. Сів біля переднього візника, на кожний віз за мною сів стрілець із крісом в руках і вїй! в дорогу. Прогулька мені подобалась, якби не додатковий ризик у зв'язку із нею. Іду в незнане, бо шпіс не знав де точно знаходиться магазин. Сказав мені, що польова жандармерія мене скерує. Позатим ми були в підфронтівій полосі. Це є дуже неприємне місце, може гірше, як на самому фронті. На фронті видно ворога і чоловік знає, що діється. У підфронтівій полосі стаються несподіванки. Або ворог може прорватися якоюсь частиною несподівано на зади, або може якась партизанська частина може оперувати. У нашому випадку ми могли потрапити на якийсь відділ УПА, але могли натрапити й на якийсь большевицький відділ. Большевицькі партизани залюбки оперували за німецьким фронтом, підтримувані парашутистами, та скиданою з літаків зброєю.

Рушила наша валка в далеку дорогу і коли виїхали за село, під традиційний гавкіт собак і махання руками жінок та дітей, подумав я собі, що якщо щось станеться, то тут, на цьому першому возі перша куля буде шукати мене. Не дуже то миле враження, але це є так сказати б професійний ризик і на це немає ради.

Переглянув я мої папери, все в порядку, пиво мав я забрати вже в поворотній дорозі, в Буську. Мої накази були дуже точні і виразні: привезти все добро, нічого не втратити і привезти це на суботу на вечір. Ну й очевидно, якби хтось спробував відбирати, поставити опір. На те маємо гострі набої. Розглядаючись так по навколишніх полях і лісах, що то наближались, то віддашовались від дороги, я подумав собі, що якби хтось хотів нам відібрати наш приділ, то нічого легшого немає на світі. Валка з десяти возів, з десятьма людьми..? Два легкі кулемети могли з кожного лісу полагодити всю історію. І я усвідомив собі, що в тракті цього полагодження, я, Ро-

ман Лазурко, можу легко стати героєм, що навіть не впавав на полі бою, тільки біля бочки з пивом і то лише тому, що партизани були спрагнені. Ну, до чорта такі думки.

Позатим, ще одна проблема до розв'язання: якщо б напали большевики, то можна з чистим серцем оборонятись, на те ми маємо зброю. Але що буде, як з лісу вилізе чота УПА і подивиться на нас товариськими очима...? Ані відмовити їм, ані, тим більше, стріляти. Боже, щоб хоч ніхто з УПА не з'явився на нашій дорозі!

День був прегарний, погода, як на вакаціях, небо чисте, голубе, аж віритися не хоче, що така страшна війна йде під ним, часом десь високо з'явиться советський літак, пізнаємо по звуку моторів, німецьких літаків не видно. Я наказав тримати віддаль між підводами, щоб на випадок летунського налету не давати густої цілі, позатим всі чисті відтинки дороги, між лісами, на ширих полях, ми проїздили швидше, підганяючи коней. В лісах було безпечніше, бо не видно. Так ми переїхали Буськ, і за містечком, під дубовим лісом, затримали валку на спочинок. Коні дістали сіно, овес і воду, ми самі трохи поїли, а коли селяни побачили, що ми їмо, погостили нас своїм чорним хлібом і вудженим салом, за це я погостив їх горілкою з польової пляшки. За Буськом почала нас вже часто затримувати фельд-жандармерія, польова військова поліція, перевіряючи мій марш-бефель, часом контролюючи мою військову книжку, щоб перевірити, що ми не перебрані партизани. Жандарми знали, де знаходяться магазини і спрямували нас туди без трудно. Біля полудня ми трапили на місце. Магазини були дуже добре замасковані, так що не тільки згори, але й на землі важко було їх розпізнати, тільки густо розставлені стійки і польова жандармерія в цьому місці були скупчені більш, як деінде. Я зголосився до старшини, команданта магазинів, полагодив всі формальности, достав всякі печатки і підписи, підстаршини вказали мені куди заїхати і ми стали ладувати вози. Я наказав вантажити на кожний віз всього по-троху, щоб один товар не попав на один віз і в разі випадку пропав нам разом з возом цілковито. Коли зайшов я в ті магазини, очі мало не вийшли з лоба. Що там було цього добра, Боже мій. А фронт так близько! Видно, що й охорона магази-

ну думала так само, бо без надуми докинули мені дві пляшки екстра, вкинули скриньку м'ясних консерв додатково, наладували хліба щиро і пізнім полуднем вирушили ми вже в поворотну дорогу. Поки ми ладували харчі і приділ, коні гарно відпочили і тепер пішли жваво, відчуваючи, що це вже додому.

Тепер нас перевіряли ще частіше і докладніше, бо ми їхали від фронту. І не їхали ми так живо, як сюди, бо вози були наладовані і коням не було так легко, хоч вони живо перебирали ногами. Присівся до мене на хвилину один з моїх стрільців, здоровий хлопець, забув його прізвище.

- Пане десятнику, а що буде, як нас переловлять наші...?

- Які наші?

- Ну, наші з лісу.

- Хто тобі казав, що вони наші? - питаю боком.

- Наші є в Дивізії.

- Та я то розумію, але вони також наші...

- Та й я то розумію, що вони наші, але вони не наші. А що, вони не мають що їсти? Кожному одному дівка несе до лісу, що може.

Мій стрілець усміхнувся.

- Та то воно так, але ми маємо всяке добро на возах. Якби вони нас зустріли, то напевно захочуть забрати.

- Якщо вони нас зустрінуть, тоді будемо думати й говорити, а тепер не мороч мені голови і пильнуй свого воза.

- Так є, пане десятнику.

І пішов. А я знов своє думаю: а що, якби так дійсно їх біда наднесла впоперек моєї дороги? Треба буде поділитись з ними на розум, нема ради. Якби було можна, був би взяв двадцять підвод і набрав всього подвійно. Якби в магазині видали! Німці рахують все точно, я й так дивуюсь, що докинули там дещо.

Але якось доїхали ми до Буська ще за дня і заїхали до бровару по пиво. Бровар під нашою контролею, без найменших церемоній вкинули мені вісім бочок пива, поналивали кожному з нас, разом з візниками по доброму боклагу і ми далі в дорогу. І що ближче додому, то чоловік більше неспокійний. І так переїжджаючи полем, десь в половині дороги між Буськом а Куткором, догля-

нув я далеко під лісом людські постаті. Не були це косарі, ані селяни. Темні однострої і стояли групою, придивляючись нам. Не сказав я нічого нікому, їдемо просто, коли я глянув через хвилину, постаті зникли.

До Куткора заїхали ми вже вечором і затаборили всі вози в саді, біля хати Кляйнова та поставили сильні стійки. Селяни з кіньми пішли спати, вози мали вони собі відібрати завтра, в неділю. Зголосив я шпісові наш приділ і передав всі папери, забрав свої екстра пляшки і пішов спати змучений.

Це була субота, 15 липня, 1944 року.

Полагодивши всі справи, змучений, нарешті пішов я на свою квартиру. Місько ще не спав, чекав на мене і на новості, я розказав йому, як нам їхалося, що ми привезли, він пригадав мені, що завтра сполудня ми переїмаємо службу, а в понеділок ранком ідемо з сотнею в поле стріляти - сліпими набоями.

- Сліпими набоями...?

- Наказ команди. Набої маємо забрати завтра в полудне, щоб не будити ранком в понеділок штурмана, бо він хоче спати.

Я подивився на нього.

- Скажи мені, Міську, чи вони взагалі дбають, щоб той Запасний Полк чогось навчився?

- Ти маєш вищу рангу за мене, ти повинен знати - сміється він.

- Хай їх шляк трафить. Доки ми будемо стріляти сліпаками?

- Доки не виграємо війни.

- Ет, тобі жарти в голові.

- Хочеш - плач. Ти сам бачиш, як вони за нас дбають. Але то не всюди так. Я думаю, що наш Кляйнов, це спеціальна птичка. Я думаю, що він нас ненавидить, я тільки хотів би знати чому. Бо ми йому жадної кривди не зробили. Він не міг постидатися 11-ою сотнею. Вона дала чи не найбільший відсоток старшин і підстаршин нашій Дивізії.

Я був надто змучений, щоб продовжувати розмову. Він ще говорив щось, коли я заснув.

Неділя, 16 липня. Це наша друга неділя під фронтом. Почалась, як і попередня, сніданком, чищенням зброї до обіду - і тут прийшла несподіванка. Перед самим обідом

польова жандармерія привела до нас 150 рекрутів, ще в цивільному одязі. Обидва з Міськом пішли ми до них поговорити, оглянути. Дивимось, не рекрути це, о, ні. З лиця і постави видно, що ці хлопці вже нюхали порох. Скоро запримітили ми, що між ними є їхні старші, яких вони слухаються і відносяться до них з повагою. На наші звичайні питання відповідали уважно, чемно, але з резервою. Ми погуборили хвилину і залишили їх до наступного дня. Сьогодні вони мали вільне.

- Що ти думаєш? - питає Місько, коли ми йшли до нашої хати.

- Це наші хлопці з лісу.

- Але чому тоді... тут?

- Чи я знаю. Може УПА просто не може помістити всіх у себе?

Як я пізніше дізнався, так воно і було. УПА не могла затримати всіх змобілізованих чи добровольців і почала з приходом большевиків передавати зайвий людський матеріал до Дивізії, щоб врятувати його від большевицької бранки і від певної смерти без зброї на большевицькому фронті.

Наші німці тим часом розділили вже приділ, що ми його вчора привезли і в саду, біля школи зорганізувавсь "фестин". Ми перебрали службу в полудне, але щоб не виглядало занадто службово біля пива в бочках, ми залишили шеліми на картирі і повдягали шапки. Наші "спеціалісти" вже понабивали бочки з пивом, а на боці стрільці вже частувались горілкою "для гумору". Для наших нових рекрутів ми горілки не мали, але знайшли для них хліб і ковбасу та доступ до пива. Вся ця група трималась трохи окремо від решти, раз, що не зжита ще з іншими стрільцями, два, що ще в цивільних одягах і три, що вона просто трималась разом, не з нами.

Нарешті надійшов штурмбаннфюрер Кляйнов в оточенні свого штабу, який я щойно тоді побачив в повному складі. Там було кількох підпоручників-німців, між ними наш сотенний, шпіс і штурман. То, як треба було йти на вправи, як треба було зайнятись полком і його рекрутами, як треба було укласти пляни і військовий порядок, ми їх не бачили на лікарство, але як поставили в саду бочки з пивом, як привезли приділ ковбаси і хліба і горілки, тоді ми їх побачили в усім їх маєстаті. Не добре воно

заповідається для полку з такою командою. Місько, як звичайно, був "вибраний" нами зголосити Кляйнову сотню на дозвіллі, Кляйнов зробив дуже військову міну і через мінуту оглядав ціле довкілля.

- Вайгер махен. Продовжувати - сказав і пішов в сторону першої бочки, дати початок. Там уже наливали до менажок, до горнят, хто що підставив. Цікава річ, що до цих річей не треба ніякого вишколу нікому. Все йде як по маслі само, ведене якимось вродженим інстинктом!

Раптом Кляйнов завернувся і підійшов до нас чотирьох українських підстаршин. Не то жартом, не то серйозно каже:

- Чому я не бачу на ваших нараменниках старшинських відзнак?

Вербицький зголосив йому, що ми не отримали жадного наказу в цій справі.

- Фердамт. Шпіс уже має все і завтра маєте зголоситись до мене з нашивками, а тепер йдіть пити.

Я зголосив, що ми обидва з Вербицьким маємо службу, нехай п'ють інші, а ми вже обіллемо наші нашивки завтра. Ніхто з нас в цю хвилину не знав, що це завтра мало прийти аж через роки, але так воно в житті є. Ніхто нічого не знає наперед.

Кляйнов підсміхнувся своїм диявольським лицем і пішов забавлятися. Дивлюсь я на Міська і кажу:

- Добрий день, пане поручнику!

- А... добрий день, пане поручнику, також! - каже він і сміємось. - Такі у них порядки, якщо ідеться про нас. Про своїх вони дбають краще.

- А як ти хочеш? - кажу. - Щоб вони за нас дбали більше, як за себе самих?

- Не пошкодило б, не пошкодило б, може виграли б війну, бісові сини. А так, хто зна, чи не дістанемо добре в д... за цю всю історію.

Сотня дістала гумор. Пиво було добре, видно горілка допомогла, почали співати. Кляйнов підпив собі разом із своїми німцями теж і це був одинокий раз, що я бачив його, як людину. Приспівував разом із стрільцями, а стрільці, скоро забувши його загальну поведінку із нами, взяли його всередину і забавлялись. Було що випити, було що й закусити, а вояк звик до одної тези: користай

сьогодні, бо завтра може бути пізно. І ніколи це не було правдивіше, як у нашому випадку.

Із села приглядались дівчата, тут і там хлопці гугорили з ними, тут і там чути було хі-хі-хі, як звичайно в житті. Пішли ми з Міськом по наші шеломи і зброю, та пішли перевірити стійки і сконтролювати, чи все так, як має бути.

Вже почало вечоріти, але на небі зорі, як срібні цятки, тишина святочна, неначе й природа знає, що це неділя, від піль йде запах збіжжя і конюшини, хоч жий і мрій. Посідали ми обидва на східцях школи та й говоримо про небелиці. Звідкіля взяти нашивок, як то ми будемо виглядати вже як старшини і що треба буде поставити шпіса трохи на його місце, бо він не тільки, що сам дре носа вгору коли треба і не треба, а ще й штурмана нам зіпсував, який теж вже думає, що він нам робить велику ласку своєю присутністю в Дивізії.

Над'їхала селянська підвода, навантажена всіляким селянським добром, з нецками включно. На возі жінка і трое дітей, малих ще, господар йде біля коней, а за возом прив'язана до нього йде корова. Все, що селянин має, крім землиці тільки і криниці. Дивимось і дивимось, адже це не шутки селянській душі вибиратись у світ із своїм майном, залишаючи те, що для нього чи не найбільш святе: землю і своє село.

- А гов, тату, куди ж ви їдете з цим всім та ще під ніч, з малими дітьми та навіть з коровою!

Коні пристанули. Селянин, в силі віку, підсуває шапку до гори бичівном.

- А ви хто будете? - питає.

- Ми українське військо, що тут стоїть.

- То ви тут стоїте. А чого ви тут стоїте, як завтра большевики будуть тут, в селі.

- Большевики далеко, на фронті, тату, де їм там сюди дістатись.

- Большевики завтра будуть тут - каже серйозно господар. - Ось і тікаю перед ними. Працював в кооперативі, а я знаю, як вони ще в Тридцять Дев'ятому повивозили тих всіх, що щось робили для народу. Їду геть. А ви... ви краще беріть своїх людей і вже тепер ідіть, рано буде запізно.

Ми його заспокоюємо, що ціла наша Дивізія стоїть

на фронті під Бродами, що якби щось мало статися, військові знатимемо скоріше, як цивільне населення.

- Ось, наші хлопці забавляються в саді, а ви кидаєте хату і поле.

Господар насунув шапку назад на чоло.

- Ет, що ви знаєте - сказав. - Вйо, вйооо!

Коні рушили і він поїхав собі помалу на захід, а ми якось подивились на себе і ніяково стало. Чорт його знає. Може цей господар і є тепер десь на еміграції, якщо він це прочитає, нехай знає, що наступного дня ми дуже жаліли, що не могли послухати його поради. Повставали ми із східців і пішли далі на обхід села.

В десятій годині сотенний баль скінчився, сотня вснула. Тільки вартові ходять біля своїх об'єктів і ми обидва лазимо, як сновиди по селі. Біля дванадцятої на сході знялась заграва і ехо наднесло важкі гарматні, чи бомбові зриви. Більше і більше, там десь земля мусіла здригатись від вибухів. Над Львовом, як кожньої ночі, ширяли прожектори, вимацуючи небеса своїми білими пальцями. Цікаво, що там діється. Ми приставали, надслухували, не знали, будити п'яного командира чи ні, але пройшла година, пройшла друга, ніщо не мінялось, заграва далі була така сама, вибухи даліше гуділи глухо, над Львовом даліше мигали в повітрі сріблісті ленти світел, то може воно тільки так, на фронті щось?

- А що, як дядько говорив правду і ми тут сидимо, не знаючи нічого? - питаю.

Місько здвигає плечима.

- Чорт його знає. Яка наша команда, коли ми не маємо ні телефону, ні радія, щоб знати, що діється. Я не думаю, що Дивізія знає взагалі, що ми тут.

- Мусить знати, яж вчора харч привіз.

- Харч ти привіз з військового магазину Вермахту, Дивізія свого магазину не має. А ти знаєш, я тобі скажу, ще з польської армії, що військо має свою бюрократію, аж гей. В однім місці запишуть паперців цілу гору, а в другій кімнаті не знають, що діється. Не дивно тобі що ми не маємо ні одного дурного радія в цілім полку? Ані телефону?

- Очевидно, що дивно, але що я зроблю, чи ти.

- То й як нам знати, що діється? А дядько... то так, як в джунглі. Там барабанами подають вістки, а тут від

вуха до вуха, з хати до хати.

- То чому тільки один дядько вибрався, а інші...?

- Бо він має причину. Всіж не можуть тікати. Він був свідомий, працював для народу, а напевно ще й мав нитки до УПА, то як йому сидіти. Його першого забрали б, ти знаєш большевиків.

А навколо нас чудова, мрійна ніч, "хоч голки збирай". Якби не ці вибухи на сході і заграва за далеким горизонтом, то така ніч для поетів, мрійників і закоханих. А ми не були ні цим, ні тим, ні тамтим.

Ходили ми до ранку, пильнуючи сплячого села і сплячої сотні і в шостій годині, в понеділок 17-ого липня 1944 року розбудили ми стрільців без найменшого прочуття, де то ми будемо почувати наступну ніч і що станеться протягом дня.

Кухарів ми розбудили ще в четвертій і на пів сьомої сніданок був вже готовий. В сьомій годині збірка сотні, наказую принести з нашої кімнати сліпі набойі до вправ у полі. Сотня стоїть, чотові звітують мені, я списую все до звіту шпісові, а то й сотенному, якщо він прийде на час, після вчорашнього балю з пивом. Все йде своїм порядком, тільки моє вухо ловить якийсь дивний рух на східньому боці села, чути щось неначе гуркіт танків, пару пострілів, чути різкий гамір танкових гусениць.

А сотня стоїть на збірці. Нікого із старшин немає. Місько підходить до мене.

- Дивись туди - показує головою спокійно.

Дорогою в північному напрямку йдуть через село якісь частини Вермахту, але безладно, спішно, не відділами, а купами, ближче і ближче до нас, де ми стоїмо, на збірці, минають нас, навіть не дивлючись. Надходить якийсь німецький поручник, босий без чобіт, з пістолем в руці, питає мене, що це за частина і що ми тут робимо.

Я салютую, як належить і голошу, що це перша сотня Запасного Полку і що ми йдемо в поле на вправи стріляти сліпими набоями.

Він дивиться на мене, неначе я не при всіх змислах.

- Менш, зінд зі феррюкт?! Ви не чуєте танків?! Большевики в селі, відступайте!!

Я голошу, що ми маємо свої накази і що я того зробити не можу.

Він глянув ще раз на мене, покрутив головою і пішов,

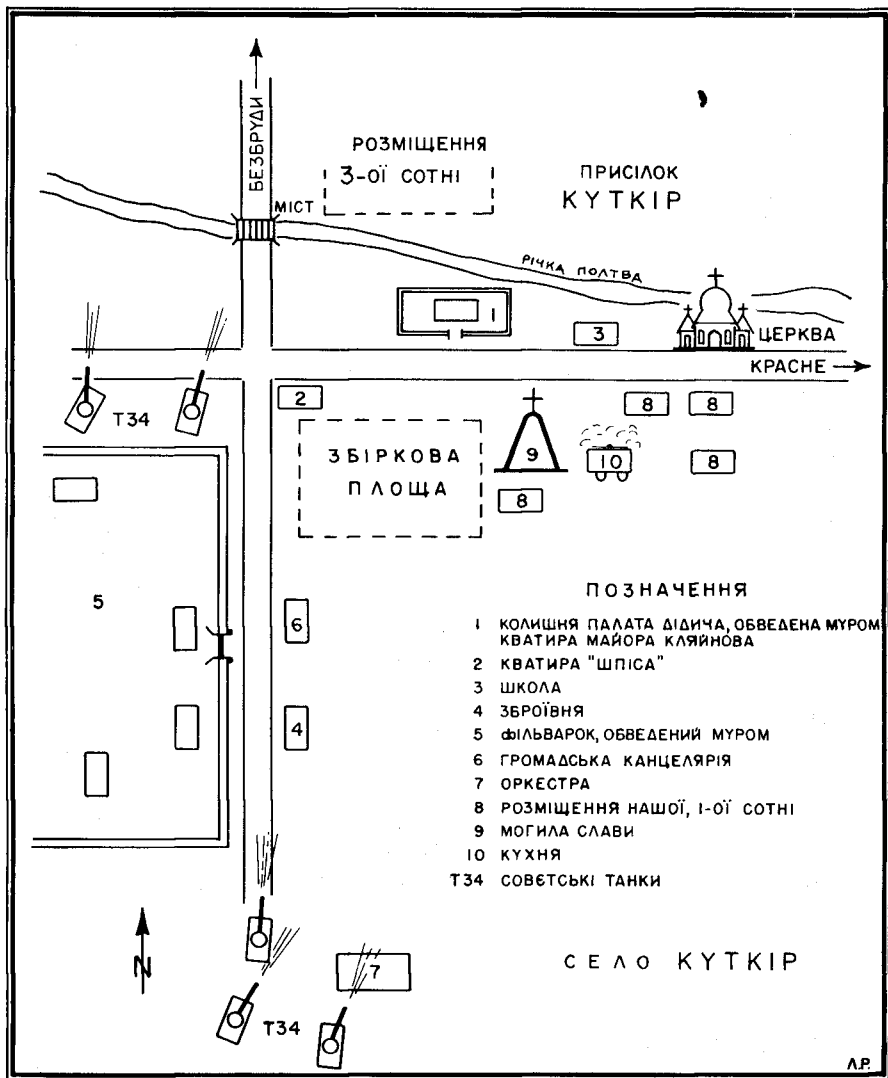
буркнувши "ідіотен". Передаю я сотню Міськові і біжу просто до Кляйнова, який спав у своїм будиночку за муром. В нього стійку тримав якийсь німець, який заступив мені дорогу. Кричу до нього, чи він не бачить большевицьких танків і вбігаю до кімнати Кляйнова, прожогом. Кляйнов ще в ліжку, повертає заспані очі і питає, що сталося.

- Штурмбаннфюрер, большевики в селі! - переповідаю розмову із лейтенантом, відкриваю вікно, а в селі клекотить стрілянина.

Кляйнов зривається з ліжка, скаче в штани, наказує мені тримати сотню, він зараз там буде. Стійковий вбігає тепер до нього із своїм рапортом, що видно ворожі танки і починає помагати йому зодягнутися та припоясати зброю. Я побіг назад до сотні і біг, як на Олімпіяді. Кожна секунда тепер дорога, а ми мали цілі дні...! Ех, порядки.

Чотові до мене, говорю їм кількома словами, про те, що вони вже й так знають, хапаю за собою перший рій, щоб дістати із збройні гострі набої і пару панцирних п'ястуків, з яких я один тільки на цілу сотню умію стріляти. До збройні було яких триста метрів, а триста метрів в такому поспіху, це страшна купа довгого часу. Пробігли ми половину цієї дороги попід муром, що оточував палатку командира, а мур цей вже старий, порозбиваний в кількох місцях і в одному такому виломі сидить вже большевицький скоростріл і січе по дорозі, аж курява йде. Цей вогонь відтяв якусь частину Вермахту, яка тепер розбіглась по садах і городах. Ми раптово в самому майже центрі битви і не знаємо що діється і не маємо зброї! Дивлюсь, наша збройня горить, шкода до неї поспішати. Бігом вертаємось з нічим, хильцем, щоб не показати себе, бо навіть не можна зорієнтуватись в такому бою, де є ворожий фронт, а де власні якінебудь лінії. Танки чути вже ближче, здається між забудованнями фільварку, над селом починають снуватись дими. А ранок був такий чистий, соняшний.

З воріт фільварочного замку виривається авто з Кляйновом, заїжджає перед сотню, на хвилину зупиняється, але клекіт танків чути вже виразно і близько. Дивлюсь, а Кляйнов, бачу, як сьогодні, стоїть в відкритому авті і обидвома раменами махає в сторону заходу, авто рушило з місця і помчало за заслоною з дорожньої куряви, в

Мапа бою з большевицькими танками

сторону моста. Проскочило, ми пориваємо всю сотню за нами в цей самий бік, але до моста підсувається вже Т34, сіючи вогнем по мості і по дорозі, що веде до нього. Другий танк став яких 150 метрів від нього на ліво і помагає йому своїм вогнем. Дорога накрита кулеметами, немає на ній що нам робити. Якось до цієї хвилини кулі нас оминали, не маємо жертв. Та частина нашого полку таки проскочила міст і хлопці розбрились по полі. Один з танків посилає туди постріли з гармати, але плоска траєкторія не робить ефекту на піхоту, вона чується безпечнішою за Полтвою, якої наразі танки не беруться форсувати, може лякаються, що міст підмінований, а річка болотниста, непевна.

Ех, якби так у мене протипанцирний п'ястук, є куди підійти, спалив би цього танка на місці. Хто винен, що нас так події заскочили? Чи міг я робити щось на власну руку, після розмови з дядьком вночі? Ніколи в світі. Були б сказали, що поширюю паніку. А брак зв'язку, за який відповідає команда? Який це порядок, коли майор і командант Запасного Полку не знає нічого, що діється на фронті його власної Дивізії? Що сталося з німцями...? Чи може не з німцями, а просто з поодинокими нездарами в складі команди нашої Дивізії?

Ситуація погана. Дорога через міст тепер відрізана, а ми ще в селі з доброю частиною стрільців, узброєних у кріси без гострих набоїв. Одинокий відкритий для нас вихід, між школою і фільварком, просто до Полтви. Річка ця невелика, але мулиста, а брудна, масна від зелених плямистих наростів, вода просто смердить на віддаль. Не пішов би я до неї купатися нізащо в світі. Але тепер нема вибору. Біжимо всі хильцем туди і перші з нас, подають руки іншим. Робимо живий ланцюг, переправляємо всіх на другий бік і за ними звиваємо ланцюг рук. Ми вже на другому боці, обліплені брудом і мокрі смердючою водою. Нас запримітили, бо починають навколо свистати кулі, а один і зараз же другий вибух збоку, в пшениці, дав нам знати, що гармати за нами питають. А це не приємна справа, бо того стрільна, що йде на чоловіка, не чути, чути тільки ті всі, що вже не є небезпечні. Оглянувшись, побачив я, що до моста під'їхав вже третій і четвертий танк і тепер починають парити за нами всі чотири. Не бачив я взагалі цього дня ні нашого

сотенного, ні шпіса, не знаю, що з ними сталося, прийшло мені на думку, що мусіла пропасти та свиставкова оркестра, а її диригент, Осташевський, хіба попав в полон. З того боку села, де вони були, неможливо вже було дістатись ні до Полтви, ні тим більше до моста, там вже господарила большевицька піхота.

Спочатку ми бігли що сил, щоб вийти з-під обстрілу кулеметів і гармат, але коли нам сперло дух, і коли ми усвідомили, що вже й гармати перестали за нами бити, ми стали маршувати полями подальше від Куткора, який став нашим Ватерльоо. Деколи ще якась заблукана куля просвистіла, або із шумом надлетів артилерійський "куферок", приневолюючи нас прилягати до землі, щоб не дістати осколків.

Большевики мабуть спинились на Полтві, самі не довіряючи собі, що їм так легко прийшлося взяти село, а це дало нам можливість віддихнути. На щастя не мали ми втрат, хіба хтось там скрутив собі трохи ногу, біжучи. Наші однострої повисихали на нас із полтв'яної води, але за те її запах тягнувся за нами не дуже мило.

Так прийшли до присілка Куткір, де кватирувала третя сотня під командою німця, підпоручника Райша і в якій служив мій вуйко, Олександр Х., згаданий вже передтим. Вони всі у гарячці, він в поспіху розказує мені, що переїздив через їх присілок майор Кляйнов і наказав всім відступати до головної магістралі. Цей наказ був стільки вартий, що й всі інші накази нашої полкової команди, яка не знала більше від нас, не наладнавши жадного зв'язку до команди Дивізії. Вуйко розказує мені, як звичайно в таких нервових хвилинах, всякі дурниці. Каже, що вчора, тобто в неділю, приїхала до нього зі Львова дружина, ще з якимись панями і вони собі улаштували прийняття, забавляючись до пізньої ночі. Над ранком приїхала якась підвода і забрала їх щасливо до шосі, що веде до Львова. Олександр журився, чи щасливо заїхали вони до міста, але на це йому тепер ніхто не міг відповісти.

Третя сотня приїхала до Красного зараз же після нашої, першої, вже після летунського налету. З Красного відійшла вона негайно на місце призначення, до цього ж присілка, біля села Куткір. Дівчата розказали, що в околиці є багато наших партизан. Я пригадав наших цивільних нових рекрутів. В замішанні ніхто не знав, що з

ними сталось, але я був певний, що вони в полон не пішли.

Третя сотня теж зібралась в понеділок вранці на вправи, чотами, по своїх стодолах, де вони ночували. Вони й почали вправлятися, а метушню і стріли, що їх вони чули з того боку, де ми таборували, вони взяли за відгомін наших вправ! Вуйко розказує про свої церемонії, як то він хотів дістати в штабі перепустку для своєї дружини і її знайомих, як то йому перепусток не дали, але обіцяли зайнятись транспортом жінок, як то Райш дав йому дозвіл відвести їх до штабу, звідкілля вони мали їхати далше і як то він власне в понеділок ранком, тобто сьогодні хотів відвезти їх до штабу, та почався большевицький наступ. На щастя якийсь селянин забрав їх своїм возом скоріше і вся проблема полагодилась сама собою і я не знав взагалі, пощо вуйко мені те все розказує, але то були гарячі хвилини і люди мусіли говорити. Збоку 3-ої сотні ситуація виглядала так: вони отримали свій місячний приділ як і ми, в суботу і в неділю справили собі баль, так як і ми. Вони також не мали зв'язку з Дивізією і також не знали, що готується большевицька атака і що вона так близько. В понеділок ранком в сотенній канцелярії всі спали праведним сном після випитих бочок пива і пляшок горілки і як було сказано, весь гармідер вони взяли, як наші вправи і щойно коли по присілку стали бити советські танки своїми гарматами, здогадались, що це все таки напевно не вправи першої сотні, Танки тимчасом залишились по тому боці моста, бо міст був дерев'яний і почав горіти, хоч я до сьогодні не знаю, хто це спричинив, можливо, що Вермахт, щоб замкнути танкам дорогу за собою, а може наші партизани, бо вони були відомі з такої бойової тактики. Каже далше вуйко:

- Коли советські танки стали стріляти серіями по присілку, німці побудились...

- Ну, я думаю - перебиваю.

- Що кажеш?

- Нічого, нічого, розкажуть далше, скільки ще часу маємо.

- Отже німці побудились, а Райш наказав мені йти від чоти до чоти і передати наказ відступити в сторону шоси. Я так і зробив, а нашим хлопцям не треба було два рази цього говорити, бо це майже все колишні партизани і вони добре вичувають ситуацію. Коли я вернувся

на квартиру, мої колеги вже всі готові до відступу і ми по дорозі до шоси зустрічали хлопців вже з твоєї сотні, а тут я зустрівся і з тобою, як бачиш.

- Бачу.

- За нами гнались три советські танки, що надійшли з другого боку, але вони застрягли в трясовинні біля Полтви і на тих прилежних мокрих луках. Біля шоси нас зустрів якийсь офіцер з Вермахту, наказав окопуватись до оборони, а самий сів в своє авто і втік на захід.

Це була та сама хаотична ситуація, яка трапилась і нам. Я усвідомив, що ніхто з вищих старшин не дбав цілковито про Запасний Полк і я виную в тому безперечно майора Кляйнова, який не зробив нічого, щоб налагодити зв'язок і продумати плянові лінії відступу, який навіть не знав, коли може наступити небезпека, і толерував наші пляни йти на вправи із сліпими набоями в обличчі советського прориву і наступу на цілій лінії між Бродами і Львовом.

В цьому місці хочу вкласти спогад Галі Х., дружини мого вуйка, який теж кидає світло на події цього знаменного для нас всіх ранку. Зважити треба, що вона, жінка, попала у фронтові дії величезного калібру, без найменшого досвіду, без засобів оборони, чи навіть такого навченого ризику, що ним володіє звичайний стрілець.

"В понеділок вчасним ранком я стояла з Крохмалюком, прощаючись, коли раптово ми вчули стріли. Я спитала, хто так рано стріляє, а він пояснив мені, що це наші хлопці на вправах, але це не були ані наші хлопці, ані тим більше на вправах. Це були передні большевицькі стрілецькі частини на своїх вправах, тільки з гострою муніцією. Мое положення було невеселе, сама серед війська під час фронтових боїв. Раптово над'їхав селянський віз в шаленому розгоні і коні на закруті дороги вігнались саме на наше подвір'я, візник не міг їх опанувати, вибух стрільна їх сполохав. Візником був дивізієйник, без шапки на голові, згубив десь по дорозі, якийсь німачисько їхав з ним. На подвір'ї скинув німця з підводи і став повертати возом, щоб видістатись назад на дорогу, до шоси на Львів, яка мала бути ще вільною. Як ми довідались, куди він їде, без питання всіли на його віз і болотами добились якось до шоси.

На шосі мій дивізієйник залишив підводу і примістився

на якомусь вантажному авті, між вояками, а я зайняла його місце фірмана. Та не довго довелось нам їхати, бо із змучення один кінь упав, ледви піднісся назад у своїй упряжі і я з'їхала на поле, та тут ми коні з возом залишили на людське змилювання. Коні були спінені і мокрі, добре, що хоч було надворі гаряче. Ми мали при собі опаски Червоного Хреста, і нагадавши собі про них, натягнули на рукави та з ними вернулись до шосе. Ці опаски нам допомогли. Німці стримали якесь вантажне авто і взяли нас із собою. Так ми добились аж до Городка, а звідтіля, по всіляких церегелях дібрались тягаровим поїздом до Перемишля – та це вже інша історія."

Це фрагмент тільки, і я про нього дізнався вже після війни, але тому, що він ілюструє хвилини цього понеділка 17 липня, вважаю за відповідне його тут подати.

Відступаючи в сторону Львова, на захід і південний захід перейшли ми з громадою стрільців село Безбруди і тут вдалось мені зорганізувати пару вовняних, сухих скарпиток, а в моїх черевиках ще хлюпала вода із Полтви, і марш почав натирати мені ноги місцями. На краю села присіли ми спочити, хто що мав їв сам, ще й з іншими ділився, а я собі вимив ноги добре в потоці і обсушивши їх, заклав свіжі скарпитки, а попередні порядно виправ і заткнув за пояс, під блюзу, щоб висохли. В якомусь опущеному селянському дворі, в огороді нарвав пару пригорщ молодого гороху і підкріпився. В польовій пляшці мав ще горілку, потягнув один "шлюг" і вирушила наша група в дальшу дорогу.

Перед головною магістралею на Львів натрапили ми на протиганцирні рови, в яких рідесенько заляг відділ Вермахту із крісами. Якийсь фельдфебель підходить до мене і вимагає, щоб ми залагли із ними, боронити становище.

– Я маю інші накази – говорю йому спокійно. Дивлюсь на цей рівчак, що на могилу може й надається, але до оборони ні трохи. – Ми йдемо дальше.

– Менш, – він до мене і береться за пістоль.

Я кладу руку на свій Радам.

– Іх габе андере бефегле – повторю йому ще раз, а стрільці стоять за мною з крісами в руках. Вирішив фельдфебель, що не дасть ради і зійшов набік. Тоді я кажу йому по-людськи. – Менш, якщо ти хочеш десь ще боронитися, то спершу глянь, чи даш раду. В тому

рові твоя група не затримає навіть втікачів із фронту, а не то ворога в розгоні. Думай, маєш голову.

Ми пішли даліше, він видно думав цілу хвилину, бо яких парусот метрів за нами і його група піднялась із дурного рову та пішла за нами. Помалу добрили ми до магістралі. Це була бита дорога, але сьогодні вона була вчетверо ширша, виїжджена військовими вантажниками та танками. По цій дорозі пішли ми скорим маршем. Не було видно за нами великих частин війська і я подумав, що можливо, ми не маємо вже ззаду ослони і маршуємо перед фронтом большевиків. А потім, далеко позаду, на полях показались танки, два, три, чотири. Потім ще зо два, три, їдучи, пострілювали перед себе, отже це не були німецькі. Ми маршували скоро, з таким розрахунком, щоб дістатись до якогось порядного лісу, де танки нам нічого не зможуть зробити.

- Хлопці - кажу на дорозі, - збирайте всю муніцію, що її побачите перед собою. Ми ще не вирвались з халепи.

Спереду нас, трохи наліво від дороги показалося якесь село. Варто було б спочити та з'їсти щось, голод дошкульоє. Але танки не стоять, большевикам спішно. Та раптово із заходу надлетіли німецькі літаки. З'явилися, як шуліки з-понад дерев і прогуділи над нами в одній секунді. Дивимось, що це таке буде. Нагло один літак звернув трохи вправо і ще принизився. Чуємо голос стрілянини. На полі блиск вогню, советський танк горить, як соло-м'яний віхоть. Інші літаки вчепилися до інших танків, парять, аж відгомін іде. Вже три танки горять, інші звертають кудись, назад чи під ослону, важко сказати.

- Дадуть нам трохи спокою - кажу стрільцям. - Сформуйте тепер відділ, зайдемо на хвилину в це село. Хто має які гроші, дайте мені, я буду купувати харчі, ніхто нічого не сміє сам брати, хіба що дістане даром від селян.

Грошей ми мали обмаль і люди їх від нас не хотіли, коли побачили, що ми свої. Дали нам хліба, поналивали молока до глечиків, нагодували цілий відділ.

А з нашої команди ні сліду. Щоб хоч один показався! І як вони так скоро зникли? Хіба мали авта зі собою, бо піхотою, чи кіньми були б не дістались даліше, як ми.

Але тишина від фронту мене непокоїла. Я відчував, що ми близько ворожого фронту. Адже танки були б не вир-

вались далеко вперед своєї піхоти. Німецькі літаки давно вже відлетіли, як ми знов стали маршувати дорогою. Тепер ми вже тримали порядок: йшли двома сторонами дороги, гусаком, з крісами в руках, в шеломах на голові, не громада, а військо. Раз минуло нас якесь авто з німецькими старшинами, але вони тільки глянули на нас і не зупиняючись навіть зникли в тумані куряви. Все претяся на захід. Зі сходу суне чорна хмара. Завжди із того сходу. Колись монголи, потім татарва, потім кацапня. Яке їхало, таке здибало.

Йдемо, йдемо, але я чую, що ми далеко не заїдемо пішком, якщо большевики будуть за нами їхати. Та й ноги наші не з заліза. Не кожний з нас діврався до свіжих скарпиток, але кожний мав мокрі черевики та ноги понатирані. Треба якось їхати. Тут і там минали нас транспортни на вантажних автах, та ніхто не стане, хоч і я даю знаки руками. Ні, таким способом ніхто нас на авто не візьме. Треба робити мудріше.

Затримав я всю групу, розставив стрільців впоперек шляху з крісами в руках, хоч і без набоїв.

- Як буде їхати порожня валка, мусимо затримати. Ставте себе енергійно, як вояки, не як благородні рекрути.

Ми, підстаршини, повітягали свої пістолі, одну зброю, наладовану гострими набоями і чекаємо. Над'їхала валка Вермахту, наладована військом, аж вгинається. Шофери побачили нашу узброєну лінію, пригальмували, ми підстаршини з револьверами в руках, помахуємо їм, щоб їхали, контролюємо шлях. Ніхто нічого не каже, помалу переїхали, чемно, уважно і поїхали. Ми значить, робимо враження. Хлопці набрали певности себе, стоять у шеломах, як мур.

Перепустили ми ще одну валку з пораненими, з таким самим ефектом. Шоферам подобалась наша застава, заспокоїла їх, що тут вже немає небезпеки, коли військо контролює дорогу.

Нарешті над'їхала валка із п'ять вантажних авт, цілком порожніх. Стрільці стоять впоперек дороги, доки машини не пристанули просто перед ними. Шофери лоті.

- Вас іст денн дас?! Мах вег!!

Підходжу я з пістолем до першого вантажника, заглядаю річево до середини і не дивлячись на шофера,

командую:

- Тридцять хлопців сюди!

Те саме із другим. До третього вже самі всідали, напакували авта, всі влізлися.

- Вег фрай! - кажу. - Дорога вільна!

І ми поїхали. Мушу вам сказати, що їхати значно краще, як йти пішком, і до того значно скоріше. Ми заощадили багато сил коштом цих машин і так заїхали до Яричова. Тут шофери зупинили колону, щоб набрати бензини, ми попили за цей час води і перекусили по куску хліба і їдемо далше. Так приїхали ми до Львова, заїхали на Жовківську вулицю, біля української церкви. Тут ми зсіли і відпустили машини. Церква обведена була високим муром і на її подвір'ї "магазинуємо" всіх хлопців, що приїхали з нами та тих, що прибились тепер. Знайшлись навіть цивільні з останнього транспорту рекрутів до нас, у Куткорі. Ми виставили на вулиці стійки, щоб спрямовувати всіх дивізійників сюди, на подвір'я і з'являються помалу наші люди. Наша громада росте, можна знов говорити про нову сотню.

Раптом прибігає до мене стійковий.

- Пане десятнику, офіцер з Дивізії! Хоче з вами говорити.

Йду на вулицю, там стоїть легка машина з Левиком, в ній сидить майор, німець, також з Левиком на рукаві.

- Вас махт ойх гір унд вас фюр айнгайт зінд зі?! - питає готро.

Я також в гострий тон. Голошу, що перша сотня Запасного Полку і знайдені по-дорозі люди, всі без гострих набоїв, рекрути, що не мають вишколу і не нюхали пороху.

Він витріщив очі, але помимо того торочить нам голову, що ситуація вимагає великої посвяти і дає нам наказ провадити сотню бойовим порядком до Яричева, з якого ми щойно приїхали!

- Ми не маємо гострих набоїв, штурмбаннфюрер - кажу.

- Нічого, по дорозі дістанете - паде мудра відповідь. Пізніше показалось, що це був дивізійний ветеринар, з ветеринарної сотні при штабі Дивізії. Може він на конях знався, але на військовій тактиці напевно ні. Та наказ був для нас наказом, на цьому військо полягає. Збірка

і ми маршуємо вулицями Львова до Яричова. Йдемо дуже правим боком, бо до міста вганяються щораз то нові військові частини, переважно Вермахту. Всі до міста, на захід, а ми до Яричева, на схід. Щось тут не тее. І не видно, щоб хтось нами цікавився, от, ідуть дураки на схід, нехай собі йдуть. І не видно, щоб хтось давав нам гостру муніцію. Маю враження, що наш наказ має дуже мале військове значення і що це просто забаганка великого майора, який поїхав своїм автом на захід.

Починає вечоріти. Ми цілий день в дорозі, варто б спочити. Чого нам йти до Яричева, загубити здорову голову? Жадного пляну в тому наказі ми не бачили, коли всі війська сунуть на захід. Зібрався я на відвагу і командую сотнею: стій, за мною ходом руш — в противний бік, назад до Львова. Використали ми діру на дорозі в транспортних, всунулись в нове русло, що йшло на захід і якоесь відрадніше стало. Прийшли ми назад до Львова десь біля одинадцятої години ночі. Уже досить глибоко в місті, затримує нас польова жандармерія. У них обличчя серйозні, вони контролюють тепер увесь рух фронту. Вони знають свою роботу. Кожний з них хлоп майже в два метри, велика бляха вирізана в півмісяць на грудях, машинові пістолі в руках і питання в очах, при світлі ліхтарок. Хто, звідкілля ми йдемо і куди, чи маємо марш-бефель.

Пояснюємо так, як воно дійсно сталося. Коли вони вчули, що ми без гострих набоїв йдемо цілий день від фронту, закликали свого поручника, він щось записав до своєї книжки, число нашої частини, прізвища підстаршин і наказав відпровадити нас на нічліг. Жандарми завели нас до залізничних будинків за костелом Св. Анни, яка хоч і латинська свята, мусіла над нами цієї ночі змилюватися. Але на подвір'ї костела така маса війська, що протиснутись годі. Одні лежать, інші сидять, а ще інші ходять сюди і туди по людських руках і ногах, чути прокльони і вигуки, вермахтівці, СС і танкісти, все вимішане, як має бути. На нас ніхто не звертає уваги, ми розглянулись і думаємо, чого маємо товктись надворі з ними всіми, знайшли ми собі каменицю без людей і розклались в ній на нічліг, як тільки могли найкраще, а могли, бо там були ліжка! Змучені ми були переживаннями духово і фізично, і перспектива нічлігу під дахом та ще на ліжках була просто райським привидом. І привидом

мало що не залишилася.

Тільки ми яко-так розгостились, як чути свистки і ціле подвіря піднімається.

- Аллес равстреттен! Равстреттен! Ахтунггг!!!

Кричать, свищать, думаю, хіба большевики в місті. Ні, то не були большевики, то був генерал, але ефект майже такий самий. Відділи формуються у збіркові колони, треба признати, що німці своєї команди слухають. Стаємо й ми, на лівому крилі Вермахту. Світять ліхтариками, досить ясно.

- Ахтунг! Штіль гештанден! Герр генераль...!!

Входить малого росту, старший вже віком генерал Вермахту з червоними вилогами на плащі і нашивками на штанах і за ним велика група старшин. Якийсь старшина здає йому звіт, тишина, аж чути власний віддих. Паде команда "спочинь", один із старшин тримає в руках папір і стає вчитувати.

- 286-а дивізія... фортреттен!!

Хвилинка тишини, а потім з різних сторін подвіря, з рядів зібраного вояцтва починають виходити поодинокі стрільці і підстаршини. Перший з них станув перед фронтом і зараз же до нього пристали інші, формуючи збіркову колону, в трьох лавах за німецьким звичаєм. Старшина з папером в руці дивився пару секунд і спалахнув командою.

- 286-ге дивізіон... ангетреттен, марш-марш!!

Ще пару секунд і все, що було з цієї дивізії тут на подвір'ї, стояло вирівняне, на струнко. Було їх не більше вісімдесяти. Тепер генерал призначив одного із старшин, що були з ним, той відсальютував, станув перед фронтом і привітав вояків.

- Іх бін майор Штайгер. 286-е дивізіон авф майн коммандо, штільгенштанден, рехтс-ум, ім гляйхт шрітт ріхтунг авсганг, форвертс ... марш!

Як в касарні. Прибили крок, відійшли. Тільки зброя і виряд дзвенять при кожному кроці.

- 216-та дивізія, фортреттен!!

Ця сама процедура. Цих було більше, може із сто-п'ятдесят. І знов генерал призначив одного із старших і знов чуємо:

- Майн намс іст оберст Вінкельгаймер. 216-е дивізіон, штіль...

І так даліше. Відбили крок, відійшли.

- Тотенкопф Дивізіон! Фортреттен!!

Це саме. Але їх було мало. Відпровадив їх гавптманн Брюльоф, також танкіст, хоч з Вермахту.

- Кампгруппе Бартель! Фортреттен...!

І так воно йшло. Подвір'я починає порожніти. Ніхто не говорить слова, все відбувається тихо і в німецькому порядку. Я собі подумав, що якби це була наша армія і то ще у відступі, чи не було б тут моря дискусій, заваг, пропозицій, поправок, протестів, показування босих ніг і таке інше, все ніби людське, але все, що у німців мало свою міру. Я бачив босих вояків. Відійшли без слова, під командою своїх старшин і ніхто з них не скаржився. Десь вони пізніше скажуть своєму командирові, що у них немає черевиків, але перед генералом на це не було часу, тут формували назад маршові колони і на генеральському поземі не було ні місця, ні нагоди говорити про дрібниці, що належать сержантам. Правда, в історії наших Визвольних Змагань багато було випадків, що стрільці йшли босі в бій, але в нас це були випадки емоційні, на міру героїчності, тоді коли в німців все це йшло як машина. Їхній нарід вкладався в рамки команди так, якби це була найбільш зрозуміла річ на світі. У нас треба ідейного зриву, запалу, звичайно дуже солом'яного, щоб викресати вогонь, який німецький нарід викрешує собі на кожну подану команду. Після війни я усвідомив цю внутрішню силу німців, коли на моїх очах почала відбудовуватись Німеччина, коли німецький робітник працював в поті чола за песі гроші, свідомий того, що хтось за нього думає, хтось цим заряджує і напевно заряджує правильно і його ролія є виконувати свою ділянку роботи, виконувати перфектно, не питаючи нікого наліво і направо, чи це все так має бути, бо десь ця вся поодинокі робота поодиноких робітників складеться на готову і імпозантну цілість. Це психіка бджільного вулика, але це сила, нехай мені хто скаже, що хоче. Зате ми, українці, величезні індивідуалісти, такі великі, що важко нам зібратись до купи і послухати одного провідника та виконати разом одну велику роботу, наприклад таку, як вибороти собі волю і побити ворогів. Власне історія наших Змагань повна прикладів такого індивідуалізму і вродженої демократії, що межує дуже близько з анархією і часом важко розібрати, де

кінчиться перша і починається друга. В цьому індивідуалізмі ми мали випадки незвичайного героїства, але також і багато випадків зради і то в час, коли ми собі на зраду найменше могли дозволити. Можливо, що це дуже гарно кожному з нас бути великим індивідуалістом і поступати згідно із нещасною засадою "моя хата з краю", але нехай ніхто із нас не сміє говорити на еміграції, що він не знає, чому "нас доля покарала" і чому ми ще не маємо своєї держави. Дивлючись на німців і їхню поведінку, я зрозумів добре, чому ми не маємо держави і я думаю, що доки ці наші національні риси не зміняться, ми напевно й не будемо мати. Москалі можуть бути азіяти, але почуття національної солідарності і потреби та інстинкт слухатись одного проводу у них так само міцний, як у німців. Між такими суперниками нам не легко буде вибороти собі волю із нашими індивідуалістичними ціхами. Та це так, на боці, між нами, щоб чужі не знали і не чули.

Подвір'я порожніло. Нагло чую:

- 14-те Дівізіон Галіцієн!

Ми стоїмо і не рухаємось. На нас зглядаються німці, що стоять поруч нас і дехто кликнув:

- Гір, гір! Тут, тут.

Паде знов оклик з назвою нашої Дівізії. Виходжу з ряду, шнурую перед самого генерала, салютую цік-цак і голошу, що ми не є розбитками фронтових частин Дівізії, а тільки Фельдерзацрегімент, та що ми не маємо навіть гострих набоїв, а наш особовий склад це невишколені рекрути, які ще не стріляли із своїх крісів.

Тишина. Генерал слухає, міркує, по його лиці не видно змін. Він на своєму віку мусів вже не такі речі чути. Тоді каже він мені зробити збірку всіх людей із цього регіменту.

На мою команду сотня виступає і стає в трилаву, вирівнюється і чекає. Німецькі старшини приглядаються. Між нами стоять наші цивільні рекрути, дехто з нас теж босий, бо ноги понатирались до крові в мокрих черевиках. Подивились і генерал наказав нашу сотню відвести до кухні на вечерю, по вечері лягати спати, а завтра буде видно, що з нами робити.

Вже було далеко після півночі, коли ми витягнулись на ліжках. Але кухня дала нам порядку менажу каші із шкварками і ми солідно підкріпились. Що буде завтра -

побачимо, вояк не має часу думати наперед. Все, що він має, це сьогодні.

Тількищо заснули, а тут знов свистки, чуємо, сирени виють, летунський алярм. Жандармерія виганяє всіх до сховищ, але я, очевидно теж індивідуаліст, вирішив не йти, а просто спати. Я не спав вже майже понад шістдесят годин і навіть загроза советської бомби не переконала мене збігати кудись до сховища. Мабуть ще дехто був такої думки, як і я, Місько залишився теж в ліжку і я спав, не знаючи ні коли хлопці вернулись із сховища, ні коли відкликано алярм. Через сон чув якісь вибухи, але сон був міцніший і ранком я встав значно підкріплений. Ніхто із жандармів не бачив мене, бо моє ліжко було в кутку і туди ніхто не мав часу заглядати.

Ранком нас побудили, кухня видала нам сніданок і казали нам чекати. Німецька військова машина однак, видно, працювала без нашого відомо, бо біля 11-ої години перед полуднем на подвір'я в'їхав наш славний майор Кляйнов. Хтось мусів його десь знайти і хтось мусів йому дещо на цю тему сказати, що він і його Запасний Полк розійшлись так далеко, зокрема його перша сотня, якої він не бачив повних двадцять і чотири години з горою. Він приїхав сповнений холодної люті. І вирішив виляти її на нас.

Я зголосився до нього, він дав мені наказ перевести збірку сотні. Я збірку перевів, відчислив, скомандував струнко, до звіту направо глянь і передав Кляйнову чисельний стан, готовий на його наказ. І тепер наш штурмбаннфюрер, який не постарався вишколити свого полку, не видав нам гострих набоїв, не видав нам жадного наказу крім того, що махнув обидвома руками в сторону заходу, який не постарався нав'язати зв'язки з Дивізією, щоб знати, що діється і щоб зійти з фронту в порядку, коли большевики проломили фронт Вермахту, а Дивізія одинока тримала його ще три дні в напрямку Броди-Львів, цей наш майор втяв до нас тепер "балак", навіть не дозволивши сотні стати на спочинь. Отже ми, Фельдерзацрегімент, з цивільними, що становили майже четвертину сотні, стоїмо на струнко, дивимось просто себе і слухаємо тиради в німецькій мові. Слухають також на подвір'ї німецькі старшини, підстаршини і вояки, зацікавлені цирком, що відбувався на їх очах.

Не буду повторяти дослівно, бо не пам'ятаю. Може майор Кляйнов ще живе, то якщо ця книга попаде йому в руки, він зможе сам доповнити з пам'яті це місце краще, як я. Він назвав нас, Запасний Полк, що стояв без зброї під фронтом, боягузами і тхорами, які втекли, ганебно втекли і його, нашого командира залишили на поталу ворогові! Як нам не соромно, він ще цю справу прослідить і витягне відповідні наслідки.

Ми з дива не могли вийти. Чи це він дійсно до нас говорить? Але так, нікого іншого тут немає, він говорить до нас! Щоб сказати коротко, мало мене шляк не трафив, слухаючи його вигаданих докорів і безпідставних картань та чванькуватости, який то він герой був, як він залишився сам на фронті в обличчі ворога! Ми йшли пішком, а він втік автом, я хотів би тільки знати, де його затримала польова жандармерія і звідкілля він тепер до нас приїхав, коли військові чинники знайшли нас і спрямували його сюди. Додам тільки, що за своє "геройство" він пізніше отримав Залізний Хрест першої кляси. Такі відносини панували в Команді Дивізії під рукою генерала СС Фрайтага по відношенні до його німців. Як пізніше я довідався, генерал Фрайтаг втік з фронту залишивши дивізію без командування і щоб скрити свою втечу, склав в Берліні звіт про те, що Дивізія розлетілась під першим ударом большевиків, що наші старшини залишили стрільців і втекли, що все розбіглося а він, Фрайтаг і його німецькі старшини самі рятували ситуацію. І там, в Берліні пережив він несподіванку свого життя. Райхсфюрер Гімmlер мав вже звіти німецьких фронтових команд з Вермахту про бій нашої Дивізії і про її стрільців, підстаршин та старшин. Фрайтаг дістав такий о.п.р., як рекрут, що загубив свого кріса. Гімmlер змішав його з болотом за його і його старшин поведінку і наказав негайно організувати на ново Дивізію, яка виявила себе повновартною бойовою одиницею. Знаю з оповідань моїх товаришів, старшин артилерії, що їдучи з фронту до Берліна складати звіт, ген. Фрайтаг заїхав до старшинської артилерійської школи в Беншові, під Прагою і там виголосив промову до кандидатів на старшин Дивізії, в присутності німецьких старшин школи, де описав Дивізію цими словами, що їх Кляйнов вжив до нас у Львові. А після берлінського звіту, коли Гімmlер показав йому звіти німецьких генералів та

інших високих старшин Вермахту про бої Дивізії, ген. Фрайтаг змінив фронт на 180 ступнів і став співати пеани на тему героїчної боротьби Дивізії на фронті, в советському оточенні, з якого вона пробилась власними силами, без підтримки танків і літаків. Ми знали, як боролась Дивізія, але тепер ми пізнали теж, яких то старшин нам дало німецьке командування на найвищі дивізійні пости. Кляйнов був одним із них.

Очевидно, з чисто формальних причин, ніхто з нас не міг сказати Кляйнову ні слова. Ніхто з нас навіть не міг спитати його, де він подів свій власний німецький штаб, де був його шпіс і інші німці?

Зайво додавати, що його риторичний запал викликав аж піну на його устах – і несмак на обличчях німецьких старшин, що слухали цього всього і думали свою думку, знаючи, що ми – рекрути без вишколу.

На закінчення своєї тиради, Кляйнов "покарав" нас цим, що відмовив сотні обіду, який кухня приготувала для нас, дав команду праворуч і вимарш в сторону воріт. Що думали стрільці не знаю, але знаю, що думав я. Залишаючи на боці Кляйнова із всім цим, що він зробив і що я про це знав, я собі подумав: нехай Бог мене охоронить, щоб я колись мав стати перед стрілецьким фронтом і городити такі дурниці. Я не міг би моїм стрільцям глянути у вічі, залишивши їх в обличчі наступаючого ворога. А він, дезертир з фронту, смів обернути kota хвостом і картати нас за свою власну паніку і свою комплетну нездарність.

Мовчки дійшли ми до Городецької вулиці, за костел Св. Анни, а там німецькі військові чинники зібрали вже й решту нашого Запасного Полку, із його табором і двома кухнями, з яких йшов дим, викликаючи у нас надію, що може щось з'їмо колись. Тільки ми прийшли, весь Полк почав дальший марш вгору Городецької, в напрямку на Перемишль. Не мав я ще часу дізнатися, що діялося з іншими сотнями протягом минулого дня та ночі, мусів залишити на пізніше.

Маршували ми мовчки, без пісень і без радощів у серці, немає для вояцької душі нічого гіршого, як відворот, хіба ще може полон. Минули ми костел Св. Єлисавети, минули Алею Фоша, яка вела до Головного двірця, ославленого боями Вісімнадцятого Року, боями наших батьків. Ми, сини, не мали щастя воювати за свій Львів.

Війна йшла ніби повз нас і понад наші голови. І ніби понад Львовом.

Я розглядався по-дорозі і прощався мовчки із такими знайомими собі місцями. Я жив у Львові, це було моє місто, зокрема ця частина, через яку ми переходили. Ходив до читальні на Городецькій на проби хору і на забави, лавив з дівчатами вечорами по всіх можливих і неможливих стежках, на Алеї Фоша знав кожний камінь, бо скільки разів хотів заощадити гроші на трамвай, йшов пішком, а тепер... тепер вистукував підкованими черевиками маршовий ритм, вірючи проти всякої логіки, що ми ще вернемося, що це ще не кінець, далеко не кінець. Добре сміється, хто наприкінці сміється. Ми ще не мали коли сміятися, досі сміялись тільки наші вороги.

Покидали ми наш Львів 18 липня 1944 року сумно, бо хоч кожний з нас мабуть думав, що може колись буде інакше, в цю хвилину ніхто не мав настрою підбадьорювати та підтримувати інших. Ми були змучені, голодні і невиспані. На вулицях стояли люди, пізнавали, що це українська частина, одні помахували нам на прощання, мовляв, "вернуться ще тиї стрільці січовії", інші підсміхались, кидаючи за нами з-під лоба очима, "добре вам так", не знаючи, що вже ніколи Львів їхній не буде і що "Леополіс семпер фіделіс" не відноситься до вірності для Польщі, а для цієї матері, що Львів породила - для України.

Вже починало сутеніти, коли наша колона минула летовище на Скнилові і таки недалеко нього, під Білогорським /чи Великогорським лісом/ зупинилася на нічліг. Весь наш табір, вози і кухні заїхали на подвір'я і в сад якоїсь оселі, але з огляду на ситуацію коней не випрягали.

- Люди дістають медалі, а що дістають коні...?-
чув я як гворив один із візників.

- Овес, йолупе - дістав відповідь з темряви.

Кухні видали якусь вечерю, із змучення не пам'ятаю, що це було і полягали спати просто на землі, проти зір, не розійшовшись нікуди за нічлігом. Після денної спеки впала холодна роса і дихати стало вільніше. Я все таки зняв черевики, щоб дати ногам змогу відпочати і заснув.

Біля півночі надлетіли советські літаки, лямпіонами освітили Скнилівське летовище, ліс ну й нас, очевидно,

ясно як у день, можна було читати книжку. Прожектори побігли по небі і зенітні батареї почали вогонь, у відповідь на советські бомби. Большевики бомбили з великої висоти, бомби падали нецільно, нас не зачепила жадна. Десь колись якийсь з літаків спустився до приземного лету, б'ючи із кулеметів, але це нас вже не хвилювало, Ми були після першого вогню загартовані. Один літак дістав поціл із зенітки, блимнув ясным вогнем і пішов спати, десь на північ від Скнилова. Це видовище тривало може пів години, потім всі помучились і також пішли спати.

Під час снідання - а наші кухарі звивались, щоб двома кухнями нагодувати весь полк, - ми дізнались, що міняєм напрям маршу. Йдемо не на Перемишль, а на Самбір. Тоді я ще не знав чому, але потім стало ясно. На захід перли большевики і нам нікуди було пішком перегнати їхні танки, що йшли на Перемишль. Тому ми змінили напрям ближче гір, на південно-західній. Перед вимаршом, коли ми вже стояли в маршовій колоні, Кляйнов пригадав собі свої ораторські здібності - бо інших він не мав й так, - і "поблагословив" нас ще одною промовою, в тому самому стилі, що й попередня. Повторив все, що вивчив вчора, додав ще дещо до цього, з чого виходило, що наш полк винен за катастрофу в Сталінграді і під Курськом, з Бродами тільки, як додатком і щоб додати своїм словам ефекту, на закінчення витягнув свою блискучу пістолі і почав з неї стріляти понад наші голови.

Я до сьогодні не знаю, що було ціллію цього варварського вибрику. Ми стояли і дивились на нього, дивились на нього і німці з його власного штабу і я усвідомив, що всі ми, разом з ними думаємо те саме: Кляйнов несповна розуму. Бо і як можна погодити його ганебну втечу з прифронтової полоси, його комплетну недбалість про долю дорученого йому Полку і його вигадані закиди супроти частин цього ж Полку, частин, які із-за його власної недбалости не мали навіть гострої муніції до своїх крісів у хвилину большевицького прориву. І тут він стояв у своєму авті, з яким ані не думав розставатися і доказував нам свою глупоту, стріляючи з пістолі понад наші голови. Ніде більше не чув про такий вибрик німецького старшини, в жадній іншій частині Дивізії. Кляйнов був одинокий і в цій своїй унікальності він тільки міг підтвердити наші

підозріння, що в нього щось не було в порядку в голові.

Випорожнивши магазин, заховав свою пістолю назад в кобуру, сів і казав шоферові їхати. Весь склад полку дивився за ним якийсь час, заки німці отямилися і дали наказ маршувати.

Це була середа, 19 липня 1944 року, один день перед атентатом на Адольфа Гітлера, що його виконав граф Штавфенберг у головній квартирі в Східніх Прусах.

Ми маршували цілий день, з короткими тільки відпочинками, та без більших перепон, якщо не рахувати советських літаків, що нищорили часом в околиці. Марш був важкий. Обтяжені вирядом, під гарячим сонцем липня, психічно обвантажено подіями і незнаною долею, ми йшли як автомати, відміряючи ногами землю, збиваючи куряву, і мріючи про холодну річку з чистою водою, щоб поринути в ній хоч на хвилинку і змити із себе бруд і пил та прохолодити розпалене і змучене тіло. Зокрема ноги вимагали уваги. На щастя, наші черевики і вовняні скарпитки давно вже висохли, але не всі мали вигідні черевики, допасовані добре до ніг. Під вечір багато вже налягало на цю то на іншу ногу.

Далеко вже після заходу сонця дійшли ми до якогось села, назву нажаль призабув і розклались на нічліг, знов під голим небом. Кухні видали вечерю і більшість стрільців, пороззувавшись, лягли негайно спати. Деякі, міцніші, вирішили піти в село, а коли там дізнались селяни, що це українська частина Дивізії квартирує під селом, стали приходити із молоком та хлібом а то й салом, погодувати стрільців, та поготорити. І біля нас обидвох із Міськом присівся не старий ще господар, розклав білу платинку із хлібом, ковбасою та салом і заявив, що ми напевно голодні, то ми будемо їсти, а він хоче готорити. Ми почастували його горілкою, що її я мав ще трохи в польовій пляшці і стали їсти, бо наша власна вечеря не була аж така обильна.

- Ну й що буде далі? - питає господар, Петро на ім'я.
- Що Бог дасть.
- Большевики йдуть назад сюди.
- Йдуть.
- А що з вами буде? - питає він.
- Що Бог дасть.
- Куди ж ви йдете?

- Ми військові. Йдемо, куди команда каже йти.

- А коли... коли ви прийдете назад?

Перестав я їсти і дивлюсь на нього. Добра душа, дядько із села, один із цих наших славних п'ятдесят мільйонів селян і робітників, що в поті чола працюють для чужого добра.

- Тоді, тату, прийдемо назад, коли наші діти будуть ворогів зубами кусати, коли наші жінки будуть їх ножами штовхати у спину і коли наші хлопці будуть різати їх священними ножами одного за одним. Тоді прийде наш час і тоді прийдемо ми назад.

Пішов наш дядько в задумі, а Місько каже:

- Нащо ти йому так сказав?

- Бо так воно буде. Сто років тому Шевченко просив нас пробудитися і "свяченими ножами" ситих порізати. Вже був час пробудитися, ні? То що, з покоління в покоління будемо бавитися в таку цюцю-бабку, що жменя буде воювати і гинути, а мільйони будуть дивитися і здвигати плечима?

Місько похнюпив голову і мені стало невесело, усвідомивши цю страшну правду нашого великого числом, а малого свідомістю народу.

Наступного дня, в четвер 20 липня, зараз же після чорної, ячмінної кави рушили ми в дальшу дорогу, знов маршовою колоною, цей самий напрямком: Самбір. День був такий самий, як попередні. Сонце пражило, курява лізе в очі, в уста, а ми маршуємо, маршуємо. Вже й заріст нам повиростав, та не було ні часу ні нагоди голитись. Марш вимагав всіх наших сил і кожної хвилини часу. Після короткої обідньої перерви знов в дорогу. Я навіть не мав сили їсти під час обіду. Поклався на землі і заснув на цієї пів години спочинку. Більшість зробила так, як і я. Їв я свій хліб по-дорозі, разом з курявою. Я відчував, що ще один день цього маршу і наша колона з місця не рушиться. Біля четвертої години дійшли ми до Рудок і жандармерія скерувала нашу колону в напрямку залізничної станції. Ми своїм очам не вірили, коли побачили вагони, приготовані для нас! Новий дух вступив у наші змучені тіла і якими я вже гарними поїздами та навіть літаками пізніше в житті їздив, не згадуючи авт, ніколи вже не відчув і не пережив такої сердешної, глибокої приємності, як тоді у Рудках, коли я дря-

пався до вантажного, запиленого вагону, щоб тільки сісти і дати ногам спочити. Показалось теж в Рудках, що положення на фронті було таке погане, що треба було залишити всі вози і коні, завантажено тільки кухню, очевидно, без коней. Це значило тільки одне: большевики близько і ми будемо їхати дуже скоро.

Поїзд зараз же рушив, а ми скористались з цього і пороззувались. Більшість із нас уже чотири доби не знімали черевиків і не міняли скарпитек - бо їх не було. Можна собі уявити сморід у вагоні, коли всі збідовані ноги виглянули на світ Божий. Ціле щастя, що поїзд гнався швидко і ми могли тримати двері довший час відкритими, щоб провітрити вагон. Вночі прохолодніло, можна було навіть добре спати, з вирядом під головою, хоч і "на твердо", на дошках вагону.

На ранок заїхали ми до Самбора. Був це день 21 липня, 1944 року, п'ятниця. Ми вивантажились на бічних рейках і перейшли на площу, зараз же біля залізничного двірця. Це був майже бездеревний парк, видно було тільки клумби з квітами і з цим, що в них залишилось. Вздовж цього парку перепливав потічок. Кухня варила тільки каву, а холодні харчі отримали ми з місцевого ферфлегунгштелле.

- Щось наші німаки дуже нервові - запримітив Місько, коли ми розмістили нашу сотню і самі сіли спочити з кавою та чорним хлібом.

- Їм ніколи не догодиш - кажу я. - Програють свою війну, мусять бути нервові.

- Ні, то щось інше, ходять, шепчуть між собою, Кляйнова не видно, офіцери десь зникли всі.

Я розглянувся, дійсно, офіцерів не бачу, але чорт їх бери. Або я за ними тужу? Зокрема за такими, як Кляйнов чи наш шпіс...?

Після сніданку стрільці почали порядкувати себе самих. Почалось загальне прання в потоці, голення холодною водою і тупими ножиками, миття милом, що не давало піни, ледве, що стягало бруд, але зате червонило пекуче лице і шию. Потік до нас припливав чистий, що можна було пити воду, від нас відпливав, як з якоїсь фабрики.

Тільки що ми трохи просушили на сонці наше білля і вимочили добре ноги, як серед наших німців зчинився рух.

- Ахтунг!! Аллес ангетретен, міт штальгельм, зай-тенгевер унд гевер...!

Ну, думаю, не багато й натішились спочинком. Добре, що хоч скарпитки просохли до сонця і вітру. Зодягнулись наші сотні на скору руку, кожний вхопив свій виряд і зброю і став до ряду.

Цим разом докладно нас перераховували і зокрема докладно перераховували всю пальну зброю. З'явилися сотенні старшини, збірка проводилась під їх чуйним оком. Ще ніколи не бачив я їх такими чуйними, як саме тепер. Але не заповідалось ще на відмарш. Наказано чищення зброї.

Зустрів я Михайла з його чотою. Саме розкладались до чищення крісів, як і моя чота.

- Може ти й справді маєш рацію. Всі німецькі підстаршини ходять з крісами в руках, - кажу.

- Угум. Щось сталося, тільки не можу уявити що. Може кінець війни?

- Це напевно ні - кажу.

Через годину вичистили ми зброю і після того знов збірка. Цим разом впав наказ, що я його справді не сподівався: скласти зброю. От, думаю, це щось погане, може станемо ще жертвними козлами за німецькі поразки?

Стрільці склали зброю мовчки, підійшов і я, відпинаючи свій револьвер. Сотенний, поручник, помахав головою.

- Затримайте зброю - сказав по німецьки. - Подайте скільки у вас набоїв.

Не розумію тепер вже нічого. Стрільцям кріси забрали, мені револьвер залишили. Подав я кількість набоїв, три рази менше, як дійсно мав, так, на всякий випадок. Після складення зброї, яка однак залишилась на наших очах, нам дали розхід і вільне, але без дозволу кудинебудь віддалюватись.

В той час запримітив я, що на вулицях пристають невеликі групи цивільних, дивлячись на нас з цікавістю більшою, як це нормально цивільні роблять, коли мають до діла з військом. Наша площа оточена була з трьох сторін низькою, дротяною загородою, щоб діти свавільно не топтали квітів, з четвертого боку перепливав потік, ніби натуральна межа. Саме переходив я вздовж дротів, переглядаючи свою чоту, щоб бува щось не було не в порядку, коли якийсь сивий добродій моргнув на мене з

вулиці. Спочатку я подумав, може якийсь знайомий, що я його не можу впізнати, а він питає:

- Що з вами буде тепер?

Дивлюсь на нього.

- А що мало б бути - питаю.

А він дивиться на мене, не знає, жартую я, чи що.

- Ну та, я думаю, після атентату...

- Після якого атентату? - питаю я, вже трохи неспо-
кійний.

- Якто, ви не знаєте? - добродій вже тепер витріщив
очі до мене.

Махаю головою.

- Ми весь час на марші, кажіть, що сталося.

- Вчора був атентат на Гітлера - знизив він голос.
- Він вийшов ціло, кажуть, тільки поранений. Але страшно,
що тепер діється всюди. Радіо подає про масові ареш-
тування... Ви справді нічого не чули?

- Слухайте - кажу. Ми з-під Бродів весь час на марші.
Маєте якусь газету, або що?

- Ні, не маю. Але радіо говорить весь час. Кажуть
що в Берліні мала бути революція, але не вдалася.
Якісь генерали себе постріляли.

- Хто зробив атентат?

- Кажуть, що армія.

Попрохав я його, щоб, якщо зможе, приніс якусь га-
зету. Завжди написане краще видно, як саме говорення.
Ми розійшлись, я поспішив до Міська і моїх товаришів.

Вони сиділи трохи збоку, спочиваючи на землі. Я
присівся біля них.

- Я маю новину - кажу.

Дивляться на мене, а я мовчу.

- Ну то кажи, нарешті, що ти хочеш, щоб тебе на
колінах просити?

- Ні, я тільки не хочу, щоб з вас когось шляк тра-
фив. Хто має слабе серце?!

- Ну-ну, кажи вже, що ти маєш.

- На Гітлера вчора був замах. Гітлер вийшов ціло,
але...

Переповів я все, що довідався. Потім мусів розказати
ще раз від початку. І ми умовились, що триматимемо це
від німців в тайні, так, як вони тримають від нас. Ска-
жемо тільки своїм товаришам, підстаршинам.

- Якщо це правда - кинув Місько, - тоді я розумію цю всю нервовість серед німаків. Вони зняли нашу варту із воріт і поставили свою, годину тому назад.

- О, о. Не можна буде до міста вибратись тепер.

- Цікаво, що з нами зроблять - каже Максимець.

- Нічого не зроблять - здвигаю плечима. - Вони нас тепер більше потребують, як колинебудь перед тим. Може змудріють трохи.

- Що з того. Запізно тепер. Я чув, що большевики вже під Краковом.

- І під Варшавою.

А Стеткевич каже в задумі:

- Вони нас може й потребують тепер, але чи ми їх потребуємо...?

Максимець махнув рукою.

- А який маєш вибір між большевиками і німаками? Тут маємо бодай свою власну військову одиницю і в історії буде записано, що ми брали участь в цій війні і ми зможемо світові сказати, за що і пощо ми билися. А там... Назвали "український фронт", а на ньому самі азіяти. Німці є дурні, нема де правди діти, але большевики є фальшиві, до гнилого ґрунту фальшиві, брехливі, облудні і підступні. Ось і маєш вибір.

- Нам дорога на захід, не на схід - кажу. - На заході культура, на сході московська тиранія. Ось і весь вибір.

Ми ще балакали довго на ці теми, але в основному нічого нового до розмови не додали. Під вечір хтось нав'язав комунікацію із містом за посередництвом якоїсь панянки, ім'ям Нуся, яка згодилась стати нашим пост-майстром. Хлопці перекинули через потік шнурок, вона стояла на другому боці, за мурованим стовпом, шнур йшов навколо ж того стовпа і пошта була готова. Ми послали гроші, вона висилала нам пачки з харчами, додаткові скарптки і всячину. Ми натягали шнурок добре, щоб посылки не змочились у воді і все йшло гаразд. При цій нагоді хочу тільки зазначити, що за всієї моєї пам'яті, не було ніякої заборони, яку наші хлопці не зуміли б якось обійти. Це робилось не тільки з потреби, бо ми не були аж так голодні, як у цьому випадку, чи тужили аж так за тим, щоб зробити власне те, що було "ферботен", як часто просто для амбіції і спорту. От

поставлять навколо нас загорожу і ми мусимо доказати собі самим, що ми далі вільні, як птахи. Для нас загорожа не існує. Поставлять варту, а ми мусимо її обійти, як не боком, то офіційно через ворота, під якимось важливим претекстом, кажуть не робити те, а ми власне будемо те робити. Я співчуваю першій українській владі в нашій майбутній державі з таким лодським елементом. Може вже друге покоління відучиться цього, але ми, що живемо завжди під якимись заборонами, витворили в собі вже автоматичний опір, який має також свої політичні традиції. Хіба для наших підпільників існували якісь кордони..?

Все йшло гаразд, ми мали контакт із світом, дістали газети, вичитали весь офіційний матеріал про те, "що група зрадників, старшин Вермахту і цивільних слабодухів постановила вкоротити життя фюрерові всієї Німеччини, але Боже Провидіння його встергло від смерти, бо на ньому спочиває величезна історична місія." Баста і крапка.

Я особисто не вірив в жадну його історичну місію і думаю, що весь наш нарід, після перших днів надій із вибухом війни, перейшов на той наш спеціальний, український статус окремої позиції, в опозиції до всіх, хто приходив на наші землі, щоб нам диктувати, як ми маємо жити. Ця наша постанова сама по собі дуже потрібна і гарна, бракує тільки, щоб на її оборону станули всі п'ятдесят мільйонів українців, щоб ми могли її вже нарешті перевести в життя. А то в нас багато на цю тему говориться і пишеться, ми маємо гори нашої твердої віри в нашу святую правду і надій на Божу допомогу у створенні нашої держави, а вороги тим часом на нашій шкірі господарюють. Я завжди був такої думки, що якби ми менше чекали на надприродні сили, а зробили більше самі, можливо, що не треба б було нам виходити на еміграцію із кожною війною, чи іншою політичною завірюхою.

Два дні пізніше видали нам зброю назад. Також перebrали ми знов варту навколо нашого табору. Тепер вже цілком легко можна було ходити в місто, за нашими спеціальними українськими перепустками.

- Ти куди?

- Та до міста.

- Перепустку маєш?

- Певно, що маю! Не чуєш? - і пішов. А вартовий ще

за ним:

- Принеси пару яблук, будь свій хлоп!

- Принесу, лиш зачекай тут на мене.

Дня 25 липня прийшов наказ вантажитись знов на поїзд. Помимо поразок на фронті, німецька адміністрація працювала. Надійшов порожній поїзд, якраз стільки вагонів, скільки треба, щоб нам було вигідно, прийшов холодний харч, як звичайно, чорний хліб, ковбаса, якісь консерви з "кривавою ковбасою", папіроски. До вагонів заладували із нами гостру муніцію, по три скрині на вагон. Якимось чудом до мого вагону попало п'ять скринь. Не буду входити в подробиці, але це вже такий звичай у нас був, що ми мали завжди більше, як треба було, "на всякий випадок". Мушу теж додати, що цим разом їхали ми не вантажними, але особовими вагонами і ми на цю тему робили різні здогади.

- Бачиш, як тепер німаки нас шанують?!

- Але ти забув, що Кляйнов нам говорив.

- Він дурний. Він перший втік, і щоб навіть присягався, то він не знає, що діялось з нами. А позатим він бреше.

- Але там, "вгорі"...

- Там "вгорі" добре знають, чи ми билися чи ні. Чув, що люди розказують? Що Дивізія тримала фронт сама три дні, щоб могли евакувати Львів. Люди не брешуть. Та й "нагорі" знають. Бачиш, чим їдеш...?

І так гуторили стрільці. Я запримітив цих п'ять скринь, але офіційно ми мали тільки три і все в порядку. Дорога йшла гладко, покидали ми Самбір востаннє, очевидно, не знаючи того; на станції стояли люди, дивились за нами із сльозами, може вони краще відчували, як ми, що це востаннє ми бачимось. Нуся махала хустинкою, доки поїзд не зник на закруті. Перед нами нове майбутнє. Вояка завжди кудись везуть і він завжди переживає щось нове. Може й тому так тягне молоду душу до війська. І я думаю, що доки людство жити буде, доти будуть армії, битви, і війни.

Під Фальштином наш поїзд затримався в чистому полі. Тут і там дерева, на полях селяни збирають збіжжя, раптово біля нашого вагону кільканадцять цивільних. Але й не цивільних. Засмалені обличчя, бистрі, гартовані очі, коротка, військова мова.

- Хто ви, хлопці?!

Дивляться на мене.

- Та що, не пізнаєте...?

Почалась пертракція на швидку руку. Вони розумні і ми не дурні. Передали ми їм дві запасні скрині муніції, а вони нам добрий полоть вудженого сала, хліби і пару порядних пляшок. І як з'явилися, так і зникли, і муніція із ними. Довго дивився я їм вслід і якесь тепло розлилось біля серця. Гей, може ще таки ми щось варті на цьому світі...? Ще б'ється серце України, б'ється сильно, пробуджується наш край. Цих хлопців, цих романтичних партизан Україна довго не забуде. Вони сіють добре зерно, дасть Бог, що зійде порядне жниво. Щось стиснуло мене трохи в горлі, коли поїзд рушив далі, і далі від наших лісів і гір. Ми їдемо геть, але вони тут залишаються...

Біля десятої години вечора доїхали ми до Хирова. Наказ є, щоб не розходитись з вагонів, чекаємо тільки на вільні рейки. На станції темно, з огляду на небезпеку летунського налету, снуються якісь тіні. Я зійшов з вагону, щоб трохи пройтися і щоб довідатись новин, в темряві підходять до мене дві панянки і питають, чи я українець.

- Не пізнаєте? - питаю.

- Темно - кажуть.

- Темно, то правда, але я зразу пізнав, що ви гарні дівчата - сміються. Вони й собі жартують, але в них справа серйозніша, тому вони до мене підступили. Чекають вже цілий день на поїзд до Нижанкович, вже пізний вечір, поїзду для цивільних немає. Вони ніяк не можуть дістатися додому.

- В котрий бік ваші Нижанковичі? - питаю.

- В той бік, що ваша льокомотива показує.

Цивільних осіб не вільно брати до військового транспорту, але я вже згадав, як ми дивимось на це все, чого не вільно робити. Позатим, як не допомогти двом дівчатам у воєнний час? Не треба аж такого м'якого серця, як моє, щоб якось порадити. Ми ще розмовляємо, підходить до мене якийсь цивільний, приглядається, наскільки до зір можна бачити і витягає руку та з криком на цілу станцію:

- Сервус, Ромку!!

Я дивлюсь, не пізнаю.

- Та я Мирон Б., що не пізнаєш?!

О, тепер я собі пригадав. Він з тих, що ще не пішли до Дивізії і що не пішли нікуди, але він зате виконує дуже важливу у воєнний час торговельну функцію. Він діє на чорному ринку. За цей ринок у війну можна було легко дістати кулю в лоб, але хтось мусів це робити, бо населення потребує багато річей, яких офіційна адміністрація їм не доставить. Можна різно дивитися на цих "шварцгендлерів", але вони так само потрібні суспільству в такі часи, як бакцилі, щоб зробили молоко кислим. Пояснює він мені, що йому треба поїхати по товар, що він мені заплатить, щоб тільки могли їхати. Від заплати я відмовився, але взяти його я погодився. Показав я йому наш вагон і він туди всмикнувся. Пішов я сам між стрільців, позичив дві "плащ-палатки", зодягнув наші дві панночки, оглянув, наказав підчесати волосся догори, на голови наклав їм військові шапки і ладюю до вагону двох нових стрільців. Вагон веселий, учинний, всі розмови зразу взяли інший тон. Хлопці навколо, як добре виховані студенти, питають, чи дівчата голодні, витягають харч, припрошують, такі делікатні, що очам не віриться. Дівчата аж поплакались із-за стільки доброти. Розказували, що приходитьсь тепер переживати в дорозі, повно всякої воячні волочитьсь, польські партизани з'являються, ну, а відвідати рідню треба в такий непевний час, коли навіть пошта не ходить.

Стояли ми в Хирові на станції поза північ. Нарешті надійшов знак, що рейки вільні і наш поїзд рушив. Ідемо на Перемишль. Хлопці почали співати і так нам час коротився. Дівчата заспівали нам теж і заспівали нам пісню, що до сьогодні викликує у мене теплий спогад в серці, "Волошки". Коли тільки її пригадую, здається мені, що я ще в тому поїзді, на лінії Хирів-Перемишль, що я двадцятьп'ять років молодший і що перед нами ще стільки життя і стільки невідомих подій у ньому..!

У вагоні написав я листа до моєї матері, бо одна з панночок походила саме з цих околиць, де жила моя мати і обіцялась передати листа. Поїзд затримався в Нижанковичах, ми гарно розпращались і двоє дівчат пішли у темну ніч. Ніколи їх більше не бачив. Вони не лякались тут, казали, що тут свої люди і всі знайомі. А я собі подумав, ось так люди зустрічаються і розхо-

дяться протягом цілого свого життя і тільки уривки спогадів залишаються, спогадів, що й не знати, що з ними робити, Волошки...

Рушив наш поїзд далі, на Перемишль. На якийсь час затримались ми в Бакончицях і нарешті доїхали до Перемишля, мого міста! Я тут ходив до учительської семінарії, а скільки разів "пішов позашколу", щоб покупатись літком у Срібнолентому! Як я тужив за моїм Перемишлем, коли треба було їхати на дальшу науку до Львова! А тепер... тепер я й не знаю куди їду і не знаю, чи колинебудь повернуся...

В темряві, у віддалі зарисовувалась Татарська Гора з руїнами замку, які служили нашій молоді за чудесне місце на "рандки". Було куди ходити, тримаючись за руки, було де присісти, коли змучились і кожний був собі серед цих руїн приватно. Вже ці всі рандки поза мною, а ось ще хвилинка - дві і не стане й Перемишля. Може це дуже романтично звучить, але я переконаний, що кожен з нас тужить до своїх рідних місць і до своїх молодечих років і що даліше доля нас від них кидає, тим міцніша і більша туга...

А поїзд їде. Їде помалу, але їде, не стає. Переїхали ми залізничну станцію Перемишль і черепашиним ходом переїхали міст на Сяні. На сході вже світало і у воді відблискувались сірі світанки нового дня. Дивився на мій Сян, дивився і щоб ніхто з моїх стрільців не бачив, нишком обтер сльозу. Я від'їздив, але Сян залишався...

Заїхали ми до Журавиці і задержались. Вже добре розвиднілось. Залізничники нас інформують, що даліше їхати не можемо. Большевицькі танкові з'єднання перетяли нам дорогу на Ярослав, через Сокаль-Раву Руську-Любачів-Радимно.

Німецька команда станції заявила, що вони мають великі запаси харчів на станції і що треба це розібрати, бо ледве чи якась ще військова частина тут приїде. Виявилось, що ми їхали останні...

Щоб харчі не попали в руки ворогам, цілий наш поїзд дістав дозвіл набрати що і скільки захочемо. Ну, треба собі усвідомити, що там було, щоб відчутти, що ми відчували. Стрільці носили наруччям ковбасу до вагонів, хліб у мішках, масло ще з печатками "Маслосоюзу", твердий сир, папіроски ну й очевидно, горілку. Кожен вагон за-

пасся як слід і наш поїзд зараз же рушив назад, ще раз через Перемишль, до Хирова. Ще раз бачив я мій Перемишль, тепер вже в дневному світлі. Люди з вулиць міста махали до нас руками, дивуючись як то так, що німецьке військо їде раз на відміну на схід, не на захід, а коли ближчі почули від нас, що це Дивізія бігли нарівні з поїздом пару хвилин, щоб перекинутись кількома словами. Свій край...

До Хирова доїхали ми перед вечором і простояли в вагонах цілу ніч. Та тепер ми вже виставили біля поїзду сильну охорону і вислали також сильні стежі у місто, бо виявилось, що в околиці з'явилися большевицькі партизани, з якими УПА зводила вже бої в лісах. Цивільні нас інформували охоче і правдиво, бо всю ніч чули ми із боку гір машинову стрілянину і відблиски вибухів гранат та мінометів. Може там десь і нашими кулями стріляють вже хлопці...? Дай їм Боже щастя і успіх.

Над ранком через станцію переїхав вантажний поїзд в напрямку на Лісько, але далеко не заїхав. У полі партизани розкрутили рейки і машина та декілька вагонів вилетіли з рейок. Обслуга станції Хирів направила рейки під військовою охороною і біля полудня, 26 липня ми рушили з Хирова на Устрики Долішні, переїхали повз перевернену машину і вагони вантажного поїзду і раптово з поблискої гори дістали вогонь з автоматичної зброї. Та що наш поїзд їхав повною парою, ми проминули це місце скоро і жадної шкоди не зазнали. Не було наказу відповідати вогнем і може й добре, бо хто зна, хто були ці, що по нас стріляли? Може й наші партизани. Бачили німецькі однострої, може й стріляли по німецькому транспорті.

Серед чудової соняшної погоди, бо липень на нашому Підгір'ї це чудовий місяць, переїхали ми Лісько і затримались в Загір'ю, до пізньої ночі. Повечеряли у вагонах, а було чим, аж забагато.

Перед північю рушили ми далше, переїхали Сянік і без перепон доїхали до Тарнова, де прийшов наказ вивантажитись з вагонів. Покидали ми їх з жалем, бо їхалось вигідно і не треба було маршувати. Обвантажені нашим добром відмаршували ми через місто до касарень, в яких не було ні живого духа. Один чорний кіт втік на наш вид і заглядав очима з-за рога в темряві, виблискуючи зеленими зіницями. Аж тут, в Тарнові, перед самим входом

до касарень відлучився від нас Мирон Б., за своїми справами. Тепер живе в ЗСА, в Скенектеді, Н.Й. Не хотів класти здорову голову під Євангеліє, помахав мені рукою і стільки ми й бачились.

Нас не було стільки, щоб заповнити всі будинки, широко і вигідно, як ніколи передтим. В касарнях квартирувала тільки обслуга, яка пильнувала великих харчових магазинів. Німці запопадливі, бачу, зокрема на зайнятих територіях. Їсти то на фронті не дають, але ззаду тримають магазини, щоб большевики мали чим пожитись. Скільки харчів залишили ми в Тарнові! Але ж бо тут були й харчі! А ще більше ми здивувались, коли нас повідомили, що почнеться роздача харчів. Це трохи вже забагато того добра! Ми ще журавицьких ковбас не поїли всіх, а тут нові будуть нам видавати?

- Ти не думаєш, що нас починають годувати, як пацят на заріз? - питає Місько.

- Не думаю - кажу, - бо на заріз мали нас під Бродами. Пощо таскали б нас аж сюди?

- Щоб з більшою парадом! - сміється він.

Зараз же після прочищення зброї почали нам дійсно роздавати харчі. І то не давати, а роздавати. Вуджена свиня, вагою в 60-70 кілограмів припадала на чотирьох вояків, Господи, коли це маємо з'їсти?! Зате дали тільки по одному хлібові на чоловіка, бо хліба вже було мало. Ціле полудне їли ми м'ясо, а тільки десь колись закушували хлібом. Хлопці ходили по касарнях з куснями вудженого м'яса і заїдали собі його, відрізаючи по кусочку, чи то при розмові, чи то при жартах, чи просто проходжуючись по подвір'ї, щоб більше влізлося.

Перед вечором надійшов для нас новий поїзд і ми із всім нашим добром заладувались досить вигідно та поїхали, цим разом прямо до Гайделяґру, до цього самого Гайделяґру, в якому перші сотні нашої Дивізії переходили свій рекрутський вишкіл, зараз же після набору 17 липня минулого року. І так 27 липня приїхали ми на старі місця, тільки тепер весь табір був порожній, мертвий, лише на одному рінгу стояла ще невелика частина флямандців, які завідували харчовими та бдяговими магазинами.

Дивне було відношення наших німецьких старшин та підстаршин до нас. Згідно із тирадами Кляйнова вони офіційно відносились до нас просто вороже, хоч годували

нас і пильнували нас дуже добре. І я часто відчував, що багато із їхньої злоти, це просто офіційна настанова, щоб на когось зігнати свій страх за непевність завтрашнього дня. Зокрема докучливими вони ставали в присутності Кляйнова, але це було для нас зрозуміле. Але я запримітив ще щось більше. Вони втрачали свою давнішню самовпевненість. Їхні армії вже не маршували шляхами Європи в атмосфері перемоги і непереможности. Від часу Сталінграду і Курська німецькі війська були весь час у відступі на Сході, Альянти висадились на Заході, втримались, попри гучних запевнень Геббельса, натиснули і німецький фронт затріщав. 26 червня ще впав Шербург...

Правда, 15 червня німці почали бомбити Англію новим типом зброї, нечуваними досі ракетами. Але ентузіясти цієї зброї скоро вмовкли. Англія не думала піддаватись, а Альянтські армії на території Європи не були зіпхнуті в океан, як це обіщувала німецька пропагандивна машина. І серед німців з'явилися тріщини... Атенат на Гітлера був доказом цього. Тепер вже німці самі не знали, кому із своїх довіряти, а кому ні. Це у великому масштабі. А на нашому маленькому відтинку я відчув, що німецький крик стає порожній у своєму змісті. Вони не кричали з почуття сили. Вони починали кричати з розпачу.

Першого вечора в Гайделягрі пішли ми на гарячу вечерю до флямандців. Вони собі господарили гарно. Їх було небагато, всього один полк, мали цікаву відзнаку на ковнірах, трираменний заломаний хрест на подобу свастики, але без одного рамени. Вони були привітні, як всі малі народи, що ніколи нічого не можуть добитись через брак відповідної сили і привітали нас приязно. Ми з Сходу, вони з Заходу і всі ми однаково дивились на світ. Вони не хотіли комунізму і ми проти нього воювали. Нагодували нас гарячим рижом із сливками, ми їх зате почакували нашою свининою із Тарнова. Як вони їли! А нам вже набридло. Зате риж і сливки нам так засмакували, що майже всі ми з'їли ще по одній порції.

- Якби так на японський фронт попасти! Я чув, що японці тільки риж і їдять! - каже один з наших.

- Але там сливок нема! - відповідає інший мудрагель.

- Ви ще почекайте - ллю холодну воду на них. - Ще за сирю картоплею будемо тужити! - Не знав я, що сказав

велику правду. Та це пізніше.

Навколо Гайделяґру розгулялась польська партизанка, інформували нас флямандці. Поляки підозрівали, що в таборі є великий запас зброї і муніції, як також іншого військового вряду і гострили собі на те зуби. Флямандці нічого не мали проти поляків, але раз вони були в німецькому однострою, мусіли тримати лінію. Виставляли сильні стійки із скорострілами, висилали сильні стежі в терен і тримали поляків здалеку. Ми їм в цьому значно допомогли і далеко із більшим чуттям, як вони самі могли його мати. Я розговорився з молоденьким флямандським поручником, який щойно скінчив своїх двадцять один років. Він за Україну чув тільки, що десь дзвони дзвонили, але він не знав ані де, ані чому, ані як. Став я йому розказувати від А до Зет, щоб він зорієнтувався повністю, тим більше, що він виявив правдиве зацікавлення. Розказав я йому про наш історичний досвід із Польщею і з Росією і накінець розказав я йому про наш досвід з Німеччиною. Він тряс головою.

- Ви знаєте що? - каже нарешті. - Ваша земля за добра і за багата і для вас і для ваших ворогів.

- Може бути, але це наша земля і на це нема ради.

- Є рада - каже він. - Ріжте ворогів так, щоб боялися на вашу землю ступити одною ногою навіть.

- Це не є так легко - відповідаю. - Їх дуже багато.

- Це ніщо. Ви ріжте, а тоді почнете рахувати!

Дивлюсь я на того молодого чоловіка із Західньої Європи і слухаю його поради і з дива не можу вийти. Він же представник західньої культури і особисто він таки справді культурна людина - і ось, що він мені говорить. А на моїй рідній землі мої власні земляки низько кланяються і шапки скидають перед кожним голодранцем, що захоче нас грабувати, а потім нишком, в куточку плачуть на свою важку долю...

Ночами понад нашими бараками пролітали світляні кулі. Це поляки давали нам знати, що вони тут є і що вони знають, що ми тут є і вони чекають. Наші німці були дуже неспокійні, навколо ворожа територія, а вони здані на самих чужинців.

Наступного дня нам видали нові однострої "А", тобто святочні, а я на додаток зорганізував собі ще одну пару штанів і шкіряний наплечник. Штани були трохи завеликі

на мене, але в поспіху трудно аж так вибирати. Вони пізніше мені дуже придались, не для мене самого, а для когось іншого.

Довго ми не побували в Гайделягрі, всього три дні. В неділю пополудні, 30 липня на польовій станції завантажились ми до поспішного поїзду і над ранком в понеділок приїхали до Нойгаммеру, знов же на наші старі місця. Цей табір теж був майже порожній. Це дивне враження, коли глядіти на порожні будинки і бараки, що в них ще відносно недавно було стільки тисячів молодих людей. Де ці люди тепер...?

В Гінденбург-лягрі стояв Вермахт, нас завели назад до того самого лягру Цайсав, звідкілля ми вирушили двадцять три дні тому назад. Можна було б сказати, що на цьому закінчилась бойова кампанія Запасного Полку, або як його офіційно звали Фельдерзацбатальйону штурмбаннфюрера Кляйнова із його втечею з фронту, залишенням свого полку на поталу і його пізнішими вибриками, що мали оправдати його поведінку в обличчі ворога.

Тут, вже першого дня зустрів я перших трьох моїх товаришів з фронтових частин Дивізії, які були в самому бою під Бродами і вийшли з нього щасливо. Всі три обдерті, майже босі, зарослі і голодні, це були тільки тіні і силуети цих, так гарно умундированих і озброєних вояків, що виїздили звідсіля на фронт. Сьогодні двох з них вже не живуть. Один із них, прізвищем Михайло Затинайко, якого всі кликали просто "Зацінай", тому що із природи це був правдивий затинайко. По тверезому його хоч до рани прикладай, ввічливий, добрий, останню сорочку зніме і віддасть із себе, але не дай Боже підіп'є трохи, тоді хоч поли втинай і тікай від нього, уступай дороги, бо він небезпечний. Дехто каже, що особовість людини часто зв'язана із її прізвищем, що це має якийсь нерозгаданий вплив на дану людину, якесь містичне значення. Не знаю я про це багато, але в Затинайка може так і було, він сам про це говорив нераз. І нераз він говорив, що собі колись біди напитає, але говорив він це по-тверезому, а коли вже випив, пропала справа, ніяка сила не могла до нього промовити і його вгамувати. На Словаччині, у п'яному стані витягнув багнет до старшини, який був у службі, Словаччина рахувалась прифронтовою половою число два, де панували строгі військові закони,

старшина хотів опритомнити Затинайка, та коли цей таки кинувся на нього, старшина його застрелив. Трагедія була в тому, що обидва вони були знайомі ще з цивіля і трудно сказати, чи витягнення багнету було тільки кепським жартом, але я знаю один твердий військовий закон : витягнувши зброю, мусиш її вжити. Старшину поставили під суд і військовий трибунал його виправдав. Він проживає тепер в Чикаго і хоч як мені жаль цієї гарячої голови Затинайка, який вийшов живий з-під Бродів, щоб загинути марно на Словаччині, я оправдую цього старшину. Усьому завинила горілка і гаряча, дика натура Затинайка.

Другий був Василь Лаба, який сьогодні вже не живе, помер у Рочестері, ЗСА.

Третій з них Роман Стрільчик, мій товариш по професії учителя, який у цивільному житті учителював у моєму сусідстві, проживає сьогодні в Англії.

Попередньо я згадав про це, що генерал Фрайтаг зустрівся в Берліні з сильною критикою своєї поведінки на фронті збоку керівних чинників командування СС. Та заки я про це дізнався, - а дізнався я значно пізніше, - панувала ще опінія посилювана німцями із складу команди Дивізії, німцями такими як Кляйнов і інші, які, ніде правди діти, позникали із фронту в першій хвилині і в запіллі вигадали історію "зради Дивізії". Така власне версія рознеслась раптово офіційно по Нойгаммері і вірючи своїм командирам, німці прямо шаліли, тим більше, що тепер було безпечно, вони були далеко від фронту. До зрозуміння ситуації мушу додати, що це був незвичайно небезпечний час в Німеччині, бо Гестапо і всі спеціальні та таємні служби гуляли вишукуючи членів німецького заговору проти Гітлера, який закінчився згаданим уже, невдалим атентатом. Голова не одного генерала полетіла у цих кривавих днях, не один німецький патріот пішов спати з рук цих посіпак з СД і партійної поліції, які з наказу Гітлера справили німецькому, власному народові Вартоломееву ніч. Навіть адмірал Канаріс, шеф німецької розвідки згинув в цій кривавій суматосі, як я пізніше довідався. В такий час пустити історію, що Дивізія зрадила на фронті, без того, щоб Дивізія могла таку історію опрокинути сама, на місці, це була страшна річ. Всі вищі командири Дивізії були німці і ніхто не міг їм заперечити, в кожному разі ніхто із нас. В кожному

разі всіх нас роззброїли. Батальйон німецьких СС, які таборували недалеко Нойгаммеру, розквартирували навколо нашого табору. А ми дивимось на це все і здвигаємо плечима. Миж знаємо як воно було. Транспортами щодня приходять стрільці Дивізії, учасники битви під Бродами, тільки транспорти ці малі, далеко їм до того стану, що виїздив туди.

Бувало, станемо вечорами і глядімо на озброєних німецьких СС, які вартують навколо нас із суворими мінами, тримаючи в оточенні "зрадників" і не знаємо, здорові наші німецькі командири ще на умі, чи вже такі чисто подуріли від своєї партійної дурійки. Загубила їх партія перемоги їхньої армії, знищила німцям всю славу на Сході і Заході і накінець стала нищити самий німецький нарід.

- Цікаво, що вони думають з нами робити - каже Місько біля мене.

А я собі думаю вголос:

- Міську, якби це була правда, що вони говорять, то ти знаєш німців так само добре, як і я. Вони нас усіх були б вже розстріляли отут, в Цайсав, на цій самій стрільниці, де постріляли советських полонених.

- Я знаю, що вони брешуть про нас - каже він, - але чи вони знають?

Закурили ми рештки папіросок, що ще тягались десь по кишнях і підходимо до одного з вартових, що стоїть у своїм шеломі, з грізною міною. Ця міна нас вже не страшить, ми вже бачили кращі.

- Камерад, - кажу, - ми довідались, що нас вважають за зрадників. Ми маємо команду СС, і ви з СС. Ми знаємо закони СС. Чому ви нас не стріляєте, якщо ми зрадили на фронті...?

Німець, молодий ще хлопака, дивиться на мене і ковтає слину. А я йому кажу дальше.

- Я був на фронті. Я знаю, як там було. І я тобі скажу, що хтось дуже набрехав десь і комусь. Якби ми були зрадили, ми вже всі були б постріляні. Але ми не зрадили, тільки наші найвищі офіцери втекли з фронту, залишивши всю команду на молодих підпоручників і підстаршин, знаєш?

Він вислухав, ковтнув слину вдруге, але не відповів нічого та пішов геть. Що він знає. Казали йому робити службу і він робить.

А транспорти надходять. Тільки які...? Із сотні вертається 15-20 чоловіка. Деякі артилерійські батареї загинули повністю у боях з советськими танками. Вечорами сходимось і служимо розповідей. З цих численних історій помалу у мене твориться великий образ. З кожного відтинка фронту майже те саме. Зрадив Вермахт, який заламався у першій советській атаці, але після атентату на Гітлера німецькі Дивізії таки почали відходити з фронту, на відтинку Дивізії навіть не повідомивши нікого про це і Дивізія, яка стояла в другій лінії раптово і без відповідної протитанкової зброї опинилась в першій лінії, на напрямку головного большевицького прориву на Броди. Частини Дивізії тримали фронт власними скромними силами, не отримавши жадного наказу до відступу і цей нерівний бій проти змасованих советських армій коштував Дивізію відносно великі втрати у вбитих і поранених. Стрільці розказували, що ніхто не здавався в полон, поранені себе добивали. Прикладом цього нехай послужить факт, що добив себе пострілом з власного револьверу полковник Микола Палієнко, командир Артилерійського Полку Дивізії, якого вірні стрільці несли останками сил з поля бою. Полковник Палієнко був самотнім вищим старшиною - українцем в Дивізії на той час і якось йому не довелось з'явитись несподівано далеко за фронтом, цілим і здоровим, як майор Кляйнов, чи генерал Фрайтаг чи інші. Полковник Палієнко був поранений в бою, на чолі свого полку і згинув, щоб не потрапити у ворожі руки, коли групу стрільців, що його зносила з поля бою у відступі, після большевицького прориву, заскочила група советських танків.

Дня 7 серпня, Кляйнов вчинив нам ще одну історію. Ми вже ходили на вправи в поле, а з канцелярії Дивізії прийшли до нас чутки "з уст до уст", що рекрутуються нові добровольці до Дивізії, що Дивізія буде відновлена повністю, що десь там "нагорі" діються різні речі. Та це для Кляйнова. Цей збанкрутований офіцер мусів десь виливати свою лоть, що більшала з кожною вісткою про якусь німецьку невдачу. Зокрема, коли 1 серпня у Варшаві поляки підняли повстання проти німців, Кляйнов підвищив себе самого у своїй уяві до чогось не з цього світу і робив всякі завваги на тему слов'ян взагалі, а поляків і українців зокрема.

Цьогож власне, згаданого вже дня, вертаючись на обід із поля вправ, ми співали наших, українських пісень, як звичайно. А Кляйнов чекав на нас на ганку свого бараку. Ми бачили його вже здалеку. Автоматично, сотня відбиває міцніше крок, співає ще голосніше, думаємо, покажемо тобі, сякий - такий, що ми цілком не чуємося програмами. Політично, ми, українці, нічого не програли, бо ми нічого не мали, а на полі бою лежить досить наших друзів, щоб нам дати право співати наші бойові пісні ще сильніше і ще голосніше по цілій Європі, як не у всьому світі. І ми співали, повними грудьми, маршуючи повз його ганок.

- Гальт!!!

Командуючий підстаршина стримав сотню, скомандував ліво фронт і ми станули проти "нашого" майора. А Кляйнов, як добрий актор на сцені, аж піниться, сичить крізь зуби, як гадина до нас.

- Ви зрадники, ферретер, ви боягузи, ціла Дивізія піде під суд, від сьогодні я не хочу чути більше ваших комічних пісень, коміше лідер, тільки німецькі!!!

Сказавши це, обернувся і пішов до середини, тріснувши за собою дверима. Наші підстаршини-німці немов остовпіли. Їм треба було цілу мінуту, щоб прийти до себе і проковтнути цю поведінку. Вони ж знали добре, що діялось на полі бою під Бродами, а тут їх власна кров, німець, штурмбаннфюрер, старшина...

- Рехтс ум, ім гляйх шрітт... марш.

Ми відійшли до наших бараків без жадних пісень. Під час обіду Місько підійшов до мене.

- Ну, що ти думаєш про того варіята?

- Те саме, що ти. Він не здоров.

- Але кому ми можемо це сказати?

- Нікому. Вони самі полапаються. Тільки, як звичайно німці... запізно. Ти завважив, що вони від якогось часу всюди спізняються? Спізнилися, щоб вибити Альєнтів в океан, спізнилися з атентатом на Гітлера, спізнилися в Африці...

- Вони вже змучені, Романе. Вони вже змучені. А змучені мухи дуже тнуть. Тому треба уважати.

Зараз же після полудня, цього самого дня, почалась у нас наука німецьких пісень. "Ін майнер гаймат, да ब्लюген ді розен", "Бляуен драгонен ді райтен", та ще якісь.

Наука йшла пинявс, бо наші рекрути ані не розуміли німецької мови, щоб нею володіти, вивчили тільки потрібні команди, ані - і то передусім - не хотіли співати понімецьки; воліли не співати взагалі. І так проходили дні на вправах, купелях і маршах, а вечорами ходили ми відвідувати знайомих, а їх залишилось мало, на превеликий жаль. Дня 10 серпня розбудив мене згаданий уже Затинайко і повідомив, що приїхав транспорт з другого табору, хлопці, що були у Вандерер і між ними є мій старший брат Клим. Вирішив я негайно вечором туди навідатися, а що Затинайко розбудив мене вчасним ранком, можна собі уявити, як мені цілий цей день тягнувся. Нарешті перекинув скромну вечерю "за драбину" і вибрався розшукувати мого брата. Пішов зі мною ще один стрілець Миханьо З., і обидва залишаємо наш табір Цайс-сав, минаємо словний табір, ідемо дорогою в лісі, вже починає сутеніти, нас минають групи вояків, що з трудом дають собі раду із сальютуванням і Миханьо каже, що варто затримати одну таку групу і спитати хто вони та звідкіля. Надходить здала така група, щось з вісім їх, на мило видно, що рекрути.

Задержую цю групу, стрільці бачуть мої нашивки, витягаються, як молоді ялиці і стоять на струнко, ми їх оглядаємо, випитуємо і йду до наступного... і передомною стоїть мій рідний брат, Клим! Штани на обидвох колінах полатані, бльозка перекручена, сміх мене огортає. Сміх крізь сльози. Обійнялись ми, привітались і пішли назад, тепер до мого бараку. Я згадував, що в Гайделягрі zorganizував я собі екстра пару штанів і затримав їх, хоч були й завеликі на мене. Тепер вони придались моему братові, якраз на нього, бо він був вищий і більший за мене. Не випадало, щоб магістер прав ходив у полатаних штанах. Наговорились ми досхочу, позгадували рідню і знайомих, пожартували з горя і з втіхи і пізно вечором розпрощались.

Чуткам про нашу долю не було кінця. Говорили, що нас роззброять і що підемо на фронт, як "арбайтсбатальйони", то знов говорили, що буде організуватися велика українська армія, але я вже так загартувався на всі ці чутки, що якби був навіть біля мене грім тріснув, я вже цим не переймався б.

Дня 12 серпня не вивели нас на вправи, затримали в

оараках і ще заки ми мусіли розгадати, що це таке з нами буде, прийшли фотографи, ціла сотня станула гусаком і під стіною бараку, кожний з нас ставав до знимки. Виявилось, що дістанемо нові військові книжки, тому, що в боях і у відступі більшість стрільців свої книжки погубила. Я свою мав, але ніхто мене не питав за нею, а там було записане все, які я перейшов вишколи, який мій військовий ступінь, скільки білля "вифасував", ну й записаний був мій револьвер "Радом". Цього ж дня я дістав свою нову книжку, виставлену під датою 12 серпня 1944 року. На фотографії я себе не міг пізнати, але мій підпис вис-тачав для мене, а тому я до нової книжки не подав, що маю револьвер, мій "Радом" став тепер моєю приватною власністю.

Як не як, але наші найгірші сподівання не сповнялись. Помимо істеричних вигуків Кляйнова не зробили з нас ані робітничих батальйонів, ані ніхто не ставив Дивізії під суд, ані нас не розстрілювали за втечу наших німецьких командирів з фронту. Натомість щораз виразніше видно було, що таки організується нова Дивізія, але це вже був для німців важкий час, не те, що минулого року. Советська офензива, правда, вичерпала свої сили і фронт переходив менш-більш половиною Польщі, з тим, що Варшава стояла у вогні повстання, в боротьбі проти німців. А советські армії стояли зараз же за Вислою і пригляда-лись, як німці нищили місто і його мешканців. Саме десь в цих днях я бачив перший німецький фільмовий тижневик із Варшави і бачив, як німці стріляли з гармат та ракет-ниць прямо у мешкальні будинки, десь в околиці Мокотова, і його летовища. Бачив також групи поляків, що здались в полон. Стояли похмурі, нужденні, аж жаль було дивитись, усвідомивши як вони перед війною бундючно скидали укра-їнські Тризуби з шапок наших хлопців по селах та топтали наші прапори. Нема то, як історія. Все приходить на свою чергу. Не нашими руками, але відплатили німці за нас полякам за їх дурну політику з нами і тоді я ще не міг знати, як віддячаться полякам ще москалі, "альянти"!

Фронт стояв покищо непорушно, але кожному було ясно, що леда день почнеться нове пекло і що до кінця вже не так аж далеко. У Франції справи німців стояли погано. Альянти відіпхнули німецький фронт від океану, втримались на французькій землі і стали тепер перти на схід. Німець-

ка пропаганда говорила про нові військові винаходи, про "чудову" зброю, що має обернути долю війни, але ми не дуже вірили. Газети приносили вістки про бомбардування Німеччини і тепер це вже не були окремі налети на поодинокі міста, це вже було систематичне бомблення цілих полос, зокрема в промислових частинах і скупченнях великих міст. Тисячі жертв гинули щодня і щоночі, а кілька років тому назад Німеччина стояла на вершку слави. На наших очах проходила історія світу і Європи і я не раз ловив себе на тому, що почувуюсь, як глядач у величезному світовому амфітеатрі і перед моїми очима розгортається могутня історична картина. Так колись перейшли через полотно історії Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон...

А до табору приходили щодня нові, дрібні транспорти так рекрутів, як і тих, що їм вдалось вирватись із советського оточення і пробитись через гори на Мадярщину та Чехію і Словаччину. Табір наповнявся і щодня новий барак займали нові стрільці. На маршах, вправах і "паролях" /сплетнях/ проходили нам дні. Одного вечора зустрів я Петра Батого із Завадова, який залишився самотній жити із вісьмох стрільців, що пішли до Дивізії із його рідного села. Бачив він Івана Мельника під час прориву, але в замішанні десь втратив його з очей і не знав, що з ним сталося. Петро Батий перебуває тепер в Вінніпегу, в Канаді. Його оповідання покривались із цим всім, що ми досі вже довідалися про бої на самому фронті та в час прориву з оточення. Від усіх ця сама історія: німецький фронт, що стояв перед Дивізією, раптово розплився і весь советський удар впав на Дивізію, яка вперше знайшлась на фронті, в першій своїй вогні та ще на воротах большевицького прориву.

Ситуація Німеччини літом Сорок Четвертого року відбилась на наших харчах. Ми діставали регулярно поганий хліб і брукв'яну зупу та дещо картоплі, вареної в лушпині, крім ячмінної кави. Навіть червоної бурякової мармоляди забракло. Дні настали гарячі, стрільці пили воду на вправах, де попало і в наслідку поширилась червінка. Я врятувався від неї, бо відвідуючи часто "ревір" /шпиталік/, де працювала моя тета, дружина Олександра Х., дістав спорошковане вугілля. Не було це смачне до ковтання, але це помагало. Пам'ятаю, що 17 серпня в полудне від-

відав мене Михайло Затинайко і приніс із собою пляшку шампанського. Де він її розкрутив, ніяк не можу пригадати, але я саме дістав на приділ пушку сирої, кислої капусти, отже ми собі вчинили невеликий баль. Попивали цей аристократичний напитек закушуючи кислою капустою... Не хочу згадувати наслідків.

Відвідував я часто свого брата і одного вечора застав я його знов у старих, полатаних штанах. Питаю його, чи він так може шанує ці нові штани, що я їх йому дав, а він мені каже, що ройовий, німець, впросився у нього на ці штани і він йому їх подарував. Хотів я йти відбирати, але брат переконав мене, що це не буде зручно і ми так і залишили це. Німецький підстаршина влітку 44-го року не міг для себе дістати нових штанів з магазину, отже забрав їх від українського стрільця.

Скупі вістки із Франції підтверджували тільки одне: німці не могли втриматись на два фронти. Все це, що наробила німецька політика їхньої партії в Європі за роки війни починалось тепер мститись на німецьких збройних силах. У Франції гуляла партизанка, на Сході те саме. Німецька армія всюди була оточена ворогами. Дня 15 серпня Альянти висадились у південній Франції і зі звідомлень я міг на мапі слідкувати за їхнім успіхом. День за днем падали нові міста і тільки глядіти, як їхні армії з Нормандії і з півдня злучаться в один західний фронт. І під час того завжди думки: яка буде наша доля в цьому воєнному млині? Чи станеться щось, на щоми чекаємо...? Але сумнів щораз частіше закрадався в душу. Як може статися для нас чудо, коли всі наші вороги перемагають? Не буде революції в Совегах, коли вони мають успіхи на фронті, а якось важко повірити, щоб західні Альянти вдарили на большевиків тільки тому, що вони червоні... Хоч такі думки тут і там з'являлись вже тоді.

Дня 24 серпня знов прийшов транспорт поворотців з-під Бродів і зайшовши між них, я напорівся на Стаха Ільницького, який вивів з цих боїв рештки 14-ої сотні 30-ого Полку, разом 18 стрільців. Він пробився з ними на Карпатську Україну і звідтіля щойно тепер доставили їх сюди, до нової Дивізії. Усі вони обдерті, виснажені, на обличчях і в очах видно тавро пережитих днів і тижнів. Стою між ними і дивлюсь і не впізнаю. Виглядають так, як мої товариші, але вони всі якісь інші. Їхні рухи, їхня мова

якась неначе повна досвіду, неначе зріла і не молодеча більше, неначе постарілись вони на десять років за ці криваві тижні. Між ними цілком інша атмосфера, вони вже не звичайні собі вояки із всіми своїми клопатами та дотепами, їх щось злучило, щось зв'язало, що годі спершу зрозуміти. Пізніше, в розмовах, у натяках, у окремих словах почав малюватись у моїй уяві образ їхніх переживань. Геройська смерть їх товаришів, відроз'ячених кров'ю советських полчищ, рукопашні бої, часом голими руками, оточення і прориви з ворожого кільця, пролита своя і чужа кров... все це зв'язало їх нерозривними ланками на все життя. Це вже інші люди. І сам Стахо змінився. Не чув я його крику на кожному кроці, не чув я його львівського "балаку". Він присідав біля стрільців, розмовляв з ними, розраджував, дораджував, одним словом, ходив як мати біля своїх дітей. Зокрема цього першого вечора, коли я прийшов між них, я був зворушений. Це був якраз час, коли стрільці пішли спати і в бараку стало тихо. А десятник Стахо ходить поміж дерев'яними ліжками, тут поправить не так складені черевики, там прикриє стрільця коцом і щойно коли впорядкує свій барак, збирається сам спати. Я ніколи не уявляв, що Стахо міг бути такої учинний і добрий із своїми стрільцями, але це власне були ці хлопці, з якими він вийшов з бою. Бо до рекрутів він ставився по-старому, це в його очах не були ще вояки.

Довго вніч ми сиділи і він розказував мені, як згинув Степан Цмоць, у зударі з большевиками на білу зброю, як згинув Вовк, спалений вогнем власного "панцерфавста", стріляючи до советського танка, як залога одної гармати вилетіла вся в повітря від вибуху летунської бомби... тут Стахо відвернув від мене голову, скрившись, неначе щось його заболіло. У мене самого сльози стояли на віях. Стільки моїх товаришів, стільки гарних хлопців... На полі бою під Бродами залишились навіки поручник Портухай і підпоручник Федюк, ройовий Білий і багато інших. Ми чекали ще дальших транспортів, що привезли б нам наших товаришів, але вже ніхто не приїхав більше із 14-ої сотні...

Вернувся ще тільки підпоручник Чучкевич із 14-ої сотні 29-ого Полку і по ньому не було пізнати такого

шоку, як по інших. Він був загартований духово значно краще, як військовий молодняк. Його поява спричинила гумористичний епізод в нашому житті. Він попросив підстаршин зібрати всіх стрільців, що пережили битву врядах протипанцирних сотень із всіх трьох полків Дивізії. Зійшлись рештки 14-ої сотні 29-ого Полку, 30-ого і 31-ого Полку і пор. Чучкевич вийшов перед їх фронт щоб привітатись із ними, коли раптово з рядів вибігає стрілець Чучук і кричить на все подвіря:

— Як сі маєте, пане поручнику!

Всі остовпіли. Це був такий генеральний злам військового порядку, що просто годі було собі в голові помістити. А пор. Чучкевич усміхнувся, потиснув йому руку, подякував і казав вступити в лаву назад. Ми всі, як на команду, зареготались.

Це було маркантне вітання українського старшини, що одним з нечисленних вийшов живим з самого пекла бою із стрільцями, що репрезентували собою все, що залишилось із цих славних, добре вишколених сотень. Большевики вдарили у прориві під Бродами своїми змасованими танковими арміями і весь тягар бою з ними ляг на плечі Протипанцирних. Тому їх так мало залишилось в живих і ці, що стояли тут, могли, кожен із них, списати книгу своїх переживань.

Я, хоч душею був з ними, стояв ще збоку, бо належав до Запасного Полку і його неславного командира, майора Кляйнова. Але вже 12 вересня отримав я перенесення до моєї давньої частини. Розпрощався я з Михасем Вербицьким, якого я вже більше не зустрів, бо він попав у полон в Ріміні, а тепер проживає в Англії. Вечором, цього ж 12 вересня я перенісся до моєї протипанцирної сотні, а вже наступного ранку, 13 вересня, в середу, поїхав я з новими рекрутами, між якими були і рештки ветеранів з-під Бродів до Східних Прус, щоб там вишколювати нових Протипанцирних.

Дня 25 серпня, десь після повернення пор. Чучкевича прийшла вість, що Альянти зайняли Париж. Таким робом, вже дві столиці, зайняті німцями, Рим і Париж були вільні. Кільце навколо Німеччини затіснявалось... В Україні леда день большевики почнуть нову атаку, з її західних кордонів, під назвою "українського фронту", на якому в більшості атакують косоокі азіяти. Яка доля чекає нас усіх, не тільки нас, у війську, але наш нарід...?

Бог тільки один знає.

На шляхах Європи

Східні Пруси - Растенбург.

Моя кар'єра на старшинському перевишколі і в Запасному Полку була закінчена. Хоч я перевишколював старшин, мені самому не вдалось авансувати покищо. Несподіване перенесення до моєї матірньої частини і ще більш несподіваний виїзд до Східніх Прус децю мене заскочили. Я не мав навіть часу відвідати брата і попрощатись із ним. Передав тільки привіти і бохонець хліба. А вісті з фронтів щораз гарячіші. Першого серпня поляки у Варшаві підняли повстання і воно все ще тривало, вже другий місяць, хоч важко було уявити, як вони могли так довго триматись у місті, майже без жадної допомоги. З німецьких газет я дізнався, що навіть те, що Альянти скидали полякам із літаків, попадало в советські руки, за Вислою і пропадало. Большевики чекали і приглядались спокійно, доки німці не викинчать Варшаву цілковито. Іронія історичної долі...! А в історичному сенсі...? Не знищив свого часу Хмельницький Варшаву через свою короткозорість, а тепер, триста років пізніше... Ет, думки.

А тим часом війна йде повною парою до свого кінця. Якого кінця? Ще 15 червня німці почали обстрілювати Англію новими бомбами - ракетами і якоесь це все не стримало перемог Альянтів у Франції. Щоденно і кожної ночі тисячі тон бомб спадали на Німеччину і я собі тільки уявляв, що пережили люди під цими бомбардуваннями, які дістали свою назву у німецькій військовій термінології "тепніх бомбардірунг", тобто бомбові килими, які спадали з небес безупину на їхні міста, на їхні промислові заведення, на їхні фабрики зброї. Чи дивно, що так тепер рахували-

сь із амуніцією на кожному кроці? Від якогось часу стали тихцем говорити про якусь нову зброю знов, зброю, що від неї все зміниться на всіх фронтах. Нові ракети, більші бомби...?

В середу, 13 вересня нас заладували на товаровий поїзд, видали на дорогу трохи ковбаси і хліба і ми рушили в далеку дорогу. Їхали ми вздовж фронту, з півдня на північ і наш поїзд щораз приставав, перепускаючи фронтові транспорти та поїзди з раненими з фронту. Минули ми Позен і Тгорн /польські назви: Познань і Торунь/, переїхали Вислу на її долишньому бігу, хоч під Варшавою на її березі стояли вже советські армії і нарешті в понеділок, 18 вересня, після п'яти днів у гарячих вагонах доїхали ми до Растенбурга, у Східній Пруссії. Тут нас затримали три дні, але не відводили до касарень, тільки закватуриували у вагонах на станції. Тут я познайомився з німецьким підстаршиною, з яким ми випили по чарці і він сказав мені, що він був тут тоді, коли відбувся невдалий замах на Гітлера, 20 липня. Шість кілометрів від Растенбурга, в лісах був бункер Фюрера, в якому експлудувала бомба полковника Штаффенберга, а в самому Растенбургу, в каплиці, лежали трупи побитих генералів.

Наступного дня, як ми йшли до лазні купатись, надігнала нас на дорозі колона з 12-ти чорних лімузин, всі однакові, ми мусіли зійти з дороги, щоб не перешкоджати їм в їх скорій їзді, по лісовій дорозі. Зараз же оподалік нас затримались два мотоцикли із кулеметами, "так, на всякий випадок", пояснив мені німець-підстаршина і коли колона нас минула, обидва мотоцикли подались за нею. Я запримітив, що перед колоною і за нею їхала охорона, складена із самих СС, молодих, здорових хлопців, вишколених і чуйних на все. Мій знайомий німець показав мені теж шибеницю, на якій вшали зазідозрених в участі у замаху. Він не хотів багато говорити про ці дні.

- Менш, ти ніколи не повірив би... Це був страшний час. Вели офіцерів, без відзнак, у подертих уніформах, побитих, посинячених, вели із зв'язаними руками, як худобу... Вшали по шість нараз, дострілювали, як хтось ще рухався...

Я слухав і думав, до чого може докотитись режим, який людську гідність потоптав спершу на зайнятих територіях, а коли їх не стало, у себе дома. Далеко відійшли німці

від того образу, що я мав про них перед війною, дуже далеко.

Дня 21 вересня ранком заладувались ми знов і пополудні доїхали до вишкільного табору "Аріс". Ніхто не міг мені пояснити, що ця назва означувала і звідкіля вона взялася. Дорога до цього табору вела через околицю порізану озерами, цими славними Мазурськими Озерами, де Гінденбург і Людендорфф віднесли таку велику перемогу над російськими арміями престолонаслідника Миколи Миколаєвича в першій світовій війні. Ця перемога, здається, зламала хребет царської армії на цілу війну. Я тільки не знав, за чийм пляном і наказом нас везли сюди, на схід, під самий фронт вишколювати рекрутів до протипанцирних сотень. Я не думаю, що вони надіялись, що одна сотня українців стримає їм цілий большевицький фронт...

Тут відносно недалеко був воєнний пам'ятник Гінденбургові в Танненбергу, але ми ніколи не мали змоги бачити його. Кажуть, що німці висадили його в повітря при своєму відступі і забрали тіло старого маршала, пізніше президента Німеччини, який найменував Гітлера канцлером в 1933 році.

Табір "Аріс" був повний всякого роду війська. З'єднання СС, Вермахт, танкові частини і навіть летуни, які зараз же недалеко мали своє летовище і між всіма ними одна наша українська сотня. Настрій між німцями був прибитий, це далось зразу відчутти, але щодо дисципліни, вони не дали по собі нічого пізнати. Мені приходило на думку, що нам бракує власне такого почуття порядку. У нас, якщо щось не йде, зараз починаються дискусії, балачки, ніхто не хоче нікого слухати, а всі хочуть дораджувати і командувати. У німців такого не було. Думай собі, що сам захочеш, але наказ і порядок мусять бути втримані і що до цього у них не було дискусій.

Нас розмістили у бараках у східній частині табору. Нашим сотенним став підпоручник Кегеляйн, німець, якому до помочі приділено німця шпіса і кількох німецьких підстаршин. І тут ми скоро зорієнтувались, що хоч порядок на око і є, але людський матеріал німців вже далеко не той, що був колись. Це вже не кадрові підстаршини, що знали свою вартість і знали, як поступати перед вояцьким фронтом, це вже воєнні вишкравки з усіх усядів, які не мали великого поняття про вояцьку честь, а дисципліну тримали

автоматично, без психологічного відчуття.

З українських підстаршин у нас були десятники К. Ленчик, Димкович, Литвинець, якого ми кликали "Бубцьо", бо він був маленького росту, дрібненький і гарний з обличчя і десь стали його кликати "Бубцьом" та це так за ним й мандрувало кудою він не пішов, ну і я.

З німецькими підстаршинами мали ми клопоти з самого початку, а раз, вже під кінець вишколу, уштуф Кегеляйн влаштував нам через них навіть підстаршинські вправи. Ці німці не уміли навчити стрільців розбирати і складати гармат якслід, бо вони самі цього не уміли. Наші хлопці, зокрема ці з - під Бродів могли бути далеко кращими підстаршинами, як приділені до нас німці. А нові рекрути наші, амбітні і розумні вивчили скоро своє діло так, що могли розбирати і складати гармати із зав'язаними очима, тим краще, що ми навчили їх всього в українській мові і це було їм далеко краще зрозуміле, як німецька балаканина. Це виявилось під час змагань, що їх зарядив шпор. Кегеляйн між роями командованими нашими підстаршинами і роями, що мали німецьких підстаршин. Наші рої побили рої німецьких підстаршин на голову. Сотенному це не дуже сподобалось. Він висловлював думку, що німецька мова і німецька команда одинока, що найкраще надається до військового діла. Тоді десятник Ленчик запропонував зробити змагання самих підстаршин, німецьких і наших. З нашого боку вибрали мене і Ленчика, з німецького боку двох найкращих "фахманів". При тому Ленчик запропонував, щоб ми це робили із зав'язаними очима. Унтерштурм-фюрер Кегеляйн ляснув долонею по своїх шкіряних штанах.

- Гіммельгергт!

Так і зроблено. Нам всім зав'язано очі і "неутральна" комісія, складена із представників обидвох націй точно стежила, чи наші очі не "зазирають" з-поза перев'язок, мені малошо ока не видовбали при цій контролі. Ну, навколо нас все напружене, як струни на скрипці. Нема то, як міжнародні змагання. Вистане пригадати тільки передвоєнні футбольні змагання "України" у Львові проти польських дружин...

- Ахтунг, авфпассен - і свисток. Почалась робота, кожний з нас мав одну гармату, разом чотири гармати в роботі. Клекотить метал, чути, що частини замків просто розлітаються в руках, тільки в чиїх? Навколо

абсолютна тишина, ніхто не дихає. Розклав я гармату, віддихнув і став складати. Зложив, лупнув долонею по ній і скидаю перев'язку. А Ленчик біля мене те саме робить. А німці... щойно в половині роботи. Навколо сміх, сміх...

Та не в Кегеляйна на обличчі. Він позлостився нашим успіхом і німецьким блямажем. Не тільки перед підстаршинами, але й перед стрільцями німці прорізали. Це був вже майже кінець вправ цього дня, і Кегеляйн наказав відтягнути гармати, розпустити сотню, а нам, всім підстаршинам взяти кріси і вийти на площу вправ. Ми зразу здогадалися чим це пахне, хоч назагал на Кегеляйна не можна було нарікати. Він не мав в собі сліду садизму, старався бути справедливий і назагал йому це вдавалося, але така німецька невдача вдарила по його німецькій амбіції. Вийшли ми на площу, він викликав одного із німецьких підстаршин, наказав йому зробити збірку і вивести нас за табір.

Ми помаршували. Прийшли на велику площу вправ і станули. Кегеляйн сам перебрав команду, уставив нас в один ряд і почав командувати вправи з крісами.

- Ахтунг, штіль гештанден! Дас гевер...ібер! Презентірт дас...гевер!! Дас гевер...ібер!!! Гевер аб!!!

Нам йде гладко, "муха не сідає", або, як німці кажуть: цік-цак. А німцям не йде, горох з капустою. Кегеляйн взлостився ще більше. Вилучив він нас окремо, скомандував, ми зробили, аж мило послухати, в один ритм, один удар долоні по крісі, один стук об цемент. Кегеляйн тоді до німців:

- Габт ойх гезеген..?

Вони бачили, але зробити таки не зуміли. На цьому скінчились ці вправи і вся ця пригода і може воно й смішно згадувати, але у щоденному вояцькому житті кожна, навіть найменша подія вирізняється від монотонної буденщини і її хочеться згадати, зокрема коли вона приємна. А нам було приємно показати зарозумілим німакам, що ми можемо бути кращі вояки від них, тим більше, що вони завжди так горойжються своїм мілітаризмом.

В цьому таборі мали ми дуже часто гостре стріляння з крісів, тут муніції не жаліли, може тому, що фронт був близько і не було куди вивозити муніції й так.

Ще розкажу щось про військові забобони. Вони, власне, такі самі, як цивільні, тільки у війську все набирає іншо-

го значення. Одного вечора кіт перебіг мені дорогу. Ага, думаю, щось буде, тільки що й коли?

Наступного дня сталось. Ранком ми мали вставати в п'ятій годині, бо це був день гострого стріляння і треба було маршувати шість кілометрів на стрільницю. Черга порядкового випала на цей день на Чучука, стрільця з-під Бродів, він мав принести ранню каву і зробити порядок в кімнаті перед вимаршем на вправи. Моя кімнатка, з одним ліжком притикала до великої кімнати, в якій спали хлопці з мого роя і не мала дверей. Такий розклад був у кожному рої, щоб ройовий мав безпосередній нагляд над призначеними собі людьми. Я зібрався швидко, постелив своє ліжко за всіма приписами і йду по каву на велику кімнату. Кава вже є, але порядку ще не видно. Питаю Чучука, коли він думає зробити порядок, а він возиться, як муха в меді і якимось йому не йде сьогодні. Раптово вже чути свисток на збірку.

- Чучук, - кажу, - якщо шпіс порозкидає ліжка, то будеш відповідати.

Вибігли ми на площу, стали на збірку, вибіг і Чучук. Відмаршували на стрільницю, постріляли трохи, прийшла павза покурити. Сотенний скликав всіх підстаршин до себе, ходимо разом, покурюємо, а він, своїм звичаєм випитусе, що нового, як хлопці почувуються, чи нарікають, на що і чому, які маємо проблеми, тощо. Я кажу йому, що в моєму рої є старий вояк, який вже нюхав фронтний порох під Бродами, я його за це ціную, чому він знайшовся між рекрүтами і мусить робити все, як і вони. Сьогодні він мав службу в кімнаті, не встиг зробити порядку перед вимаршем, шпіс напевно порозкидає ліжка і буде халепа. Кегеляйн вислухав і сказав мені, що він це запам'ятає. Після павзи ми стріляли далше, аж до пізнього попелудня і на вечерю вернулись до наших бараків. Я війшов перший до нашого приміщення, а там Содома і Гомора, ліжка усі перевернені, порозкидунані, сінники і коци аж на бальках під стелею, яка служила разом з тим і за дах, рештки кави розілляті по долівці, моє ліжко у моїй кімнаті також розкинуте. На те входить мій Чучук. Дивлюсь на нього і показую головою "порядок".

- Бачиш?

А він скривився з жалем.

- Це ще не кінець - кажу. - Це щойно початок.

Кинувся він тепер робити порядок, хлопці стали помагати, привели ми кімнату до людського вигляду, але у мене у грудях горіло. Моя кімната була в порядку і моє ліжко було складене так, як має бути. Яким правом шпіс розкинув його теж...?

З'їли ми вечерю разом з обідом "за одним присідком" в понурому настрою, без розмов. Прийшла вечірня відправа. На збірку станули ми на нашій площі, з калюжами води ще із вчорашнього дощу і відправа відходить, як звичайно, покищо. Шпіс відчитує всі розпорядження, читає плян вправ на наступний день, кінчить це все, замикає помалу свою книжку і вкладає її між ці два славні гузики у своїй блюзі, піднімає голову і раптово командує:

- Штубе фюнф, гінлеген! Кімната п'ять долів!

Мої хлопці вже лежать, а я стою.

- Зі авх! Ви теж - командує шпіс.

Я надумався хвилину, але тільки одну хвилину і всякими приписами кладуся у калабаню, що світила водою передо мною. Знаю, що шпіс зламав основний військовий порядок, але щоб я не зламав його теж, я мушу слухати.

- Авф, марш-марш, гінлеген, авф... - і так далше. Нарешті поставив мій рій назад у ряд і розпустив сотню, закликавши підстаршин до себе. Всі ми, підстаршини підійшли до нього, наші і німці, на його команду: "унтерфюрер цу мір" /підстаршини до мене/.

Стоїмо, шпіс витягає до мене руку - на пробачення. Його рука висить у повітрі, а я голошу службово, щоб мене подати до рапорту, до сотенного.

- Абер варум?! - шпісові це не дуже сподобалось, та я й не думав йому пояснювати. Я ще раз зголосився до рапорту, шпіс рад-не-рад витягнув книжку, щось мазав олівцем у ній, не знав я тоді, записав він мене, чи ні. Наступного дня ніщо не сталось, до рапорту мене не кличуть. При вечірній відправі я виступив з ряду.

- Десятник Роман Лазурко голоситься до рапорту до унтерштурмфюрера - репетую на ціле подвіря.

Шпіс щось пописав у нижці, або прикидався, що пише. Наступний день пройшов, ніхто мене не кличе. Тим часом ще попереднього вечора, коли я ввійшов на кімнату мого роя, застав я цілий рій виструнчений, а на самому переді Чучук, який при всіх перепросив мене за це, що сталося з його вини і взяв на себе добровільно службу в кімнаті

на цілий тиждень. Жаль мені його стало і ми помирилися, але до рапорту таки мене не кличуть. На четвертий день знов було стріляння і під час павзи я мав нагоду говорити з Кегеляйном. Я йому тоді розказав всю справу, він зробив серйозне лице і обіцяв мені, що перевірить, чому шпіс не покликав мене до рапорту.

Вернулись ми зі стріляння, я не вспів ще помитися до вечері, як прийшов "Бубцьо", який цього дня мав службу в сотні і заявив мені, що сотенний взиває мене до рапорту. Я зодягнувся, вичистив все вмі ока, надягнув шолом і зголосився в канцелярії сотні. Крім сотенного присутній був шпіс і німець-писарчук. Сотенний писарчука нагнав геть і до шпіса.

- Чи десятник Лазурко голосився до рапорту до мене цими днями?

- Яволь, унтерштурмфюрер.

- Скільки разів...?

- Я думаю, що три рази - і тут шпіс підсміхнувся, певний себе.

- Покажіть мені книжку - витягнув сотенний руку.

Шпіс зам'явся, але подав свою книжку. Сотенний переглядає і дивиться на нього.

- У книжці ніде не написано, що десятник Лазурко голосився до рапорту, як це так?

Шпіс перестав підсміхатися.

- Питаю ще раз, як це так? - питає сотенний.

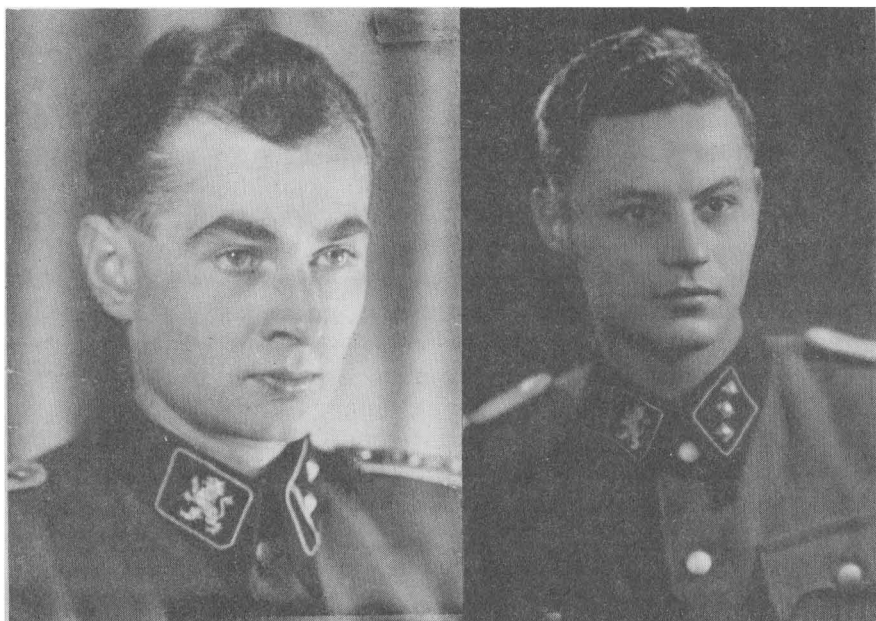
Шпіс мовчить. Сотенний набрав віддику в груди.

- Гінлеген! Авф! Гінлеген! Авф!!! Гінлеген! Авф!!!

Шпіс, червоний на лиці стоїть на струнко, сотенний питає його, за що він є караний, що було неправильно. Шпіс мнеться, як мала дитина, а я стою і Богом а правдою, мені приємно. Хай знає німака, що я не дам собі в кашу наплювати. Коли вже шпіс позвітував докладно, що він зробив неправильно, сотенний каже:

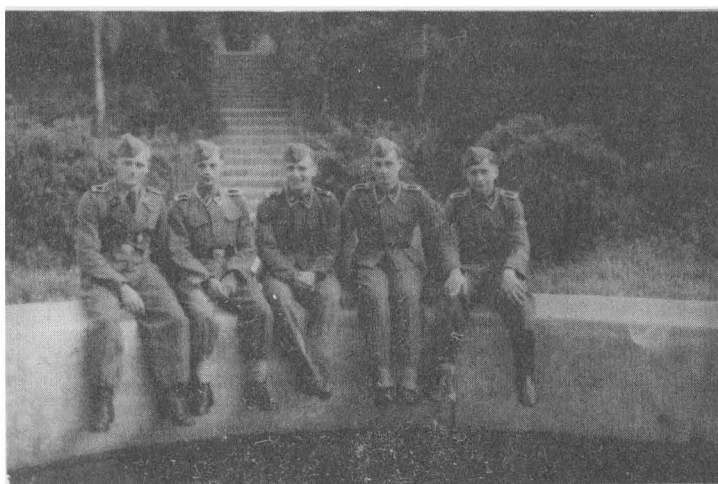
- Щоб ви собі запам'ятали, що так робити не вільно... гінлеген! Авф!!! Гінлеген! Авф!!! А тепер подайте собі руки.

Наказ наказом, ми подали собі руки. Так скінчилась ця пригода, яку спричинив дурний кіт, тільки дурний кіт, який перебіг мені дорогу. Я розказав все моїм товаришам, повернувшись із "шрайбштуби" і ми всі згідно прийшли до переконання, що це тільки вина kota і що найкраще є не дати собі перебігти дорогу.

ппор. Любомир Кузик
/в однострою хорунжого/
літо 1944 р.

ппор. Ярослав Букачевський
/в однострою хорунжого/
зима 1944.

На старшинській школі 1944 р. Другий зліва підст. Яро-
слав Букачевський, другий зправа підст. Любомир Кузик.

- А що зробити, як зараза тобі йде через дорогу на впертого?!

- Збери манатки і перебіжи йому дорогу!

Так, це одинока порада на всі ці котячі нещастя. А позатим це невеликий образок із наших гараздів у лавах своєї Дивізії, але під чужою командою...

Надворі ставало щораз холодніше, та плащів нам ще не дозволено було одягати. Фронт наближався вже й до нас, вечорами ми чули гарматню стрілянину. Говорили, що не цілих сорок кілометрів від нас на схід пробігає фронтова лінія. Яюсь так вічно крутимось під цими фронтовими лініями. Вечорами ми часто ходили до військового кіна, оглядали нові німецькі фільми і тижневики. Тижневики зокрема робили на мене прикре враження. Попри всі фанфари і зондермельдунги я бачив виразно, як звужувався німецький бойовий простір і я пам'ятаю, що тоді я собі нераз думав, що не журився б цим ні трохи, якби не большевицька навала, якби не росіяни, що знов окупували майже всю Україну. В першій половині жовтня німці почали евакуювати навколишні села і міста. У нас завели стан тривалого бойового алярму.

Дня 29-ого жовтня, в неділю упав перший сніг, невисокий, але стало дуже холодно і навколо, як оком глянути, біло-біло. Пополудні я зодягнувся тепло та пішов пройтися по військових таборах, щоб подихати свіжим, чистим повітрям, а радше, щоб могли собі на самоті зібрати думки докупи. Я любив так часом піти самому, без гамору і без "галайстри".

Йдучи собі, думаю всячину, бачу, що йде напроти мене стрункий офіцер, ріттеркройцтрегер, кавалер лицарського хреста, високий, вродливий, лица не можу яюсь пізнати, але хода мені знайома. У приписаній віддалі віддав я йому почесть, він відсалютував і коли наблизились ми до себе, раптом обидва стали, як на команду.

- Роман, герренстойфель, вас махст ду гір?!

Очам своїм не вірю. Крафт, мій чотовий з Голяндії! Він витягнув руку, ми звітались сердешно, як два брати.

- Де є Кузик, де є "Цап", де Ясько - випитував він мене і пам'ятав, бестія кожне ім'я!

Я розказав, що знав, розказав про нашу битву під Бродами, розказав скільки з нас там згнуло. А тоді дивлюсь на його старшинські відзнаки і лицарський хрест.

- Як ти до того дібрався...? - питаю.

- Ходи, перейдемо, все розкажу - каже мій Крафт - забіяка. Отже з Гільверсуму перенесли його від нас до Франції і він попав до Парижа. Рангу мав невисоку: гавптшарфюрер, найстарший десятник, чи якийсь так. Але він був вродливий і любив життя і дівчата за ним голови тратили, не тільки французжанки, але й німецькі пані. Закрутив він голову жінці якогось старого майора, почався романс, який тривав без перепон довгий час. Всі знали навколо, але майор не знав нічого, як звичайно. Та одного разу майор їхав службово до Берліна, забув щось і несподівано вернувся на свою квартиру. Очевидно, застав Крафта із своєю жінкою в ліжку, із всіма деталями і пляшкою шампана на нічному столику. Не було стрілянини, але майор віддав гавптшарфюрера під польовий суд. Крафт не мав чим викрутитись і суд zdeградував його до простого стрільця і дав вибір: або на східній фронт або "айн-манн торпедо" /одноособова торпедо/. Ця торпедо це був тоді новий винахід німецьких офіцерів фльоти для нищення ворожих кораблів. Це була подвійна торпедо, одна наладована вибуховим матеріалом, а друга, порожня, заосмотрена в малий мотор служила торпедникові за його приміщення під водою. Справа була дуже ризикозна, бо коли торпедник націлив торпеду на ворожий корабель, і коли вирішив її вистрілити, мусів в цій же хвилині включати задній біг, щоб вийти з цього інтересу ціло. Близький підводний вибух такої сили, звичайно викінчував стрільця разом з його апаратом. Крафта поінформували як слід і що думаєте, він вибрав цю торпеду. На східньому фронті він вже був і цей фронт його не манив. З нього привіз він собі трофейного нагана, що звисав йому завжди на боці на моду американських ковбоїв і більше ніяких побажань до східнього фронту із його большевиками, снігами, болотом і боями він не мав. Взяли його до цієї торпедної школи, пройшов він вишкіл успішно і одної темної ночі поїхав він на лови в канал Ля Манци, що відділює Англію від Франції. Страха мав він порядного, хто його не мав би. Навколо темно, хоч око виколи, але через якийсь час вчув шум корабля. Знав, що німецькі кораблі цієї дороги не вживають, отже це мусів бути тільки ворожий. Не було ради, Крафт зібрався на відвагу, скерував свою торпеду в цей бік і перед ним скоро завидніла височезна стіна корабля. Він

навіть не йшов під воду, вирішив, що у такій темряві його не буде видно. Англійці хіба спали. Крафт вистрелив свою торпеду і щасливо вернувся. Корабель затонув, як має бути.

- Я був той один на сто - сміявся Крафт, розказуючи мені.

Привернули йому його колишню рангу поручника, а що на його грудях вже пишались залізні хрести другої і першої кляси, надали йому лицарський хрест, який висів у нього на шиї на коліровій стяжці.

Крафт погладив його рукою і каже:

- Бачиш, не жалую цієї майорової історії, його жінка була гарна і варта гріха. І принесла мені ріттеркройц. Хочеш кудись у війську дістатись, мусиш знати добрі майорові!

Я хитав головою. Боже мій, той хлоп може писати книжку! Ходили ми ще довго і розмовляли і коли розпрощались, я вже більш його ніколи не зустрів. Натомість у Відні зустрів його Любко Кузик і Крафт йому те саме розказав. Я є переконаний, що він не загинув, бо такі не гинуть, а напевно десь живе в Німеччині на гарному становищі, до таких світ належить. Нехай цих кілька рядків про нього пригадають всім моїм товаришам - протипанцирним - нашого доброго бойового товариша, хоч і німця.

В той час прийшли до нас перші чутки про якусь нову армію, що мала боротися проти большевиків і якої командантом мав стати російський генерал іменем Власов, Андрей А. Ми, українці, сподівалися ще в 1939 році, що німці пригадають собі Берестейський мир і роль, яку могла Україна відіграти на Сході Європи, але пакт Гітлера із Сталіном про розподіл Польщі і прилучення Галичини до советської сфери впливів сильно нас протверезив. Та ми все ще надіялися. І тому, коли в неділю 22 червня досвітком німецька армія вдарила на ССРСР, ми були майже певні, що тепер вже справа перерішена. І дійсно, справа була перерішена, тільки не так, як ми думали. Гітлер і його партія заскочили не тільки нас. Вони заскочили навіть своїх власних розумних німців, навіть своїх маршалів і генералів. Ми ще цього тоді не знали, ОУН під проводом Степана Бандери викликала вовка з лісу. Дня 30 червня 1944 року у Львові проголошено відновлення самостійности України і створено уряд, на чолі якого

станув Ярослав Стецько. Ця подія змусила німців реагувати. І вони зробили все, щоб нам відкрити очі на характер їхнього походу на Схід. Вони виарештували всіх націоналістів, на кого тільки могли покласти свої гестапівські руки і мрія про незалежну Україну завмерла під чоботом Еріха Коха. Все, що нам залишилось тоді, це надія на якесь чудо на Сході. І з цією надією ми взяли зброю та пішли до Дивізії, яка була виявом праці тих німців, що розуміли, що без нашої співпраці Німеччина програє війну. Так і сталось.

А тепер, замість навіть ще в останній хвилині поставити карту на поневолені росіянами народи, німці фліртують знов же з росіянами, з цими росіянами, з якими вони вели війну, яким вони палили села і розстрілювали провідників. Це було безглуздя, що мені навіть не хотілось вірити спочатку. Та чутки наростали. Власов організував Російську Освободительну Армію, тепер, коли переможні советські війська натискали на всьому фронті і коли німці, чи не навіки, втратили весь моральний і політичний капітал, що його вони колись-небудь на Сході мали. Хто коли піде ще з ними за ці всі вбивства, за цю всю політичну і поліційну брутальність, нечувану в світі в двадцятому сторіччі. Вони ж в самій Україні розстріляли все, що змагало до волі, в Києві розстріляли дві міські управи і дві редакції української газети, здушуючи всякий незалежницький відрух — в ім'я чого? Для самого політичного безглуздя чоловіка, який помазав себе на провідника Німеччини і завів в нечуване в історії світу нещастя.

Нехай. Ми знаємо, тут, в Дивізії, чого ми взяли зброю до рук, а там покажеться. Буде нас потрібно Україні, доля дасть нам нашу шансу, а не буде нас потрібно — матимемо чисту совість, що ми зробили все, що можна було зробити, ми не сиділи із закладеними руками торгуючи пастою до зубів та сахариною.

Советський фронт наближався помалу, але вперто. Дізнались ми, що большевики вдерлись вже на німецьку територію в Східній Пруссії і зайняли перші два німецькі міста, Гольдап і Гумбіннен. Німці здобулись на величезне зусилля і нагальним протинаступом відкинули їх, відбивши обидва міста, та це вже було запізно. Росіяни вже погуляли. Після війни, читаючи її історію, я дізнався, що перша місцевість на території Німеччини, яку здобули больше-

вики, було місто Гогензальца і що там, цілком офіційно советська армія дістала право від свого командування "три дні погулять". Як вони гуляли, переходить людське уявлення. Випили все, що було в місті до пиття, навіть парфюми і кольонську воду, в гімназії випили весь спирт, що в ньому роками маринувались ящірки і всяка інша слимачня учням на показ. Згвалтували дослівно все жіноцтво, від сьоми років вгору до 65. Гвалтували без розбору, брутально, прилюдно, на вулицях, на площах, у парках, на очах батьків і мужів і дітей. Убивали без найменшої причини, просто, як комусь не сподобався відрух, чи лице якогонебудь німця, чи німкині. Грабували, що попало, що тільки можна було зрушити з місця. Що не можна було рушити, нищили. Чобітьми грали на фортепіанах, чобітьми роздушували молодим хлопцям геніталії, чобітьми поклали свою першу печатку на Західній Європі. Ну, подумав би хто, дісталось німцям за їхню політику на Сході. Може й так, але як вояк, я мушу сказати, що це нечувана ганьба для російської армії. Нечувана і не випадкова. Я чув про заклик підписаний Ілією Еренбургом і іншими видатними советськими людьми, про те, що вступаючи на територію Німеччини, все, що вони бачуть, належить їм, зокрема було сказано дослівно "годинники, жінчини і все добро". Як я дізнався, після війни, советський уряд затирає сліди цього заклику, але він був друкований і оповіщений та відчитаний по всьому советському фронті, документи ці знаходяться в американських воєнних архівах, куди вони дістались через німецькі руки, із здобутих німецьких архівів. Читав я багато, очевидно після війни, про німецькі злочини на Сході і я мушу сказати, що німці повели себе нечувано. Але характер німецьких злочинів обмежувався до дії поліції, зокрема Гестапо, та до дій спеціальних, винищувальних команд, так званих Айнзац-Коммандо. Але не зустрічався я ніде із ствердженням випадком, щоб німецька армія допускалась гвалтів над населенням. Навпаки, німецькі вояки тримались коректно, а якщо десь німець потягнув селянинові курку, то це тільки доказує, що ці випадки були обмежені, коли люди про це пам'ятають і можуть говорити. Не було випадку, щоб німецькі вояки гвалтували, за це в німецькій армії була серйозна кара, а вже не до подумання було, щоб вояки гвалтували жидівок,

як то я читав в одній книжці, бо за це була додаткова кара за расове "занечистення". Я не перечу, тут і там траплялись навіть злочини, але вони траплялись всюди, наша Дивізія теж "зареквірувала" не одну свиню вже на німецькій території, але ніде німецька армія не допустилась навіть тіні чогось подібного, що робила російська армія в Західній Європі. Вистане прочитати спогади мешканців Відня чи Берліну...

Якщо йдеться про згадані два міста, знаю про них більше, бо довелось в них побувати. Беручи чисто з так званого людського боку, росіяни жорстоко розплатились німцям за все, що німецька політика і партія вчинили на Сході. За розстріли, за кацети, за винищених голодом і хворобами полонених, за знищені села і міста, за знищені надії...

Коли німецький фронт відкинув большевиків із обох цих міст, прийшов наказ, що наша сотня має виставити залогоу до однієї із цих місцевостей. Підпоручник Кегеляйн сказав мені вибрати трьох стрільців і ми поїхали легким вантажним авто до Гольдал, яких 35 кілометрів на схід від нашого табору. Перед в'їздом до цієї місцевости затримала нас польова жандармерія. Кегеляйн пояснив їм хто ми є і чого приїхали. Офіцер жандармерії глянув йому у вічі.

- Маєте сильні нерви?

- Очевидно, чому...?

- Приготуйтеся на найгірше. Як ваші стрільці, в порядку? Здорові?

- Очевидно, але я не розумію цих питань...?

- Ми вас пропустимо, можете оглянути місто і тоді вирішувати, чи хочете тут стояти залогою. Їхати далше не можете, бо вулиці забарикадовані, тут був бій.

Ми залишили авто під опікою жандармерії і ввійшли у містечко. На око невелике, може на яких десять тисяч душ. Вулицями дійсно не можна було їхати, бо всюди стояли кізли з колючим дротом і рештки всякого військового виряду. Поміж те все десятки дір від гарматніх зривів, чи від мін, годі було сказати. Десятки димів ще снувались над містечком і між домами не видно було ні живої душі. Враження якесь таке, як на розритому цвинтаріщі. Через момент всі ми усвідомляємо собі, що це сморід в'їдається в нашу свідомість, сморід спале-

низни і щось ніби палена шкіра, чи шмаття, щось їдке, погане. Обходимо першу розбиту барикаду і стаємо як вриті. На вулиці лежать трупи, один біля одного, самі цивільні, десь не десь між ними вплентаний советський однострій, а то самі старики, діти і жінки. Боже, жінки лежать у всяких фантастичних позиціях, всі майже а то й цілком нагі, я приглядаюсь ближче, бо не віриться очам: лежить труп із відрізнаними грудьми, злитий весь кров'ю, а там зараз же жінка із розпореним черевом, цілком нага, одна кривава купа м'яса, під стіною хати одна дитина, друга, два хлопчики, з розторощеними головками, а там же дівчина мала, вся у крові, лице розбите чимось. Старики змасакровані, що годі впізнати людські це трупи, чи звірячі. Щось підходить до горла, годі дивитись. Це тільки на самому початку, на цій одній вулиці. Хати зруйновані, вікна вибиті з рамами, двері розбиті. Кегеляйн і я дивимось разом на наступну хату. На дверях розіп'ята молода ще жінка, вся нага, живіт в неї розпорений чисто і в животі здохлий, чорний кіт...

Мертвецька тишина над містом. Але ця тишина не годна віддати того жаху, що його бачуть навколо очі. Чи можливо, що це зробили люди...? Куди наш світ іде в двадцятому сторіччі?

Ні собаки ні kota живого, ні навіть птахів не чути. Все мертво. А ми йдемо помалу, переступаючи трупи, йдемо, як у сні, і мені особисто здається, що це неправда. Але як сьогодні бачу ці образи перед собою, пишучи ці рядки і відчуваю, що пером не можу передати своїх вражень. З одної хати, з підвалу вчулими стогін. Наввипередки вриваємось туди, адже всетаки хтось ще живий тут є! В пивниці знайшли ми старого діда, може із 70 років, як не більше, всього в крові. Винесли ми його надвір, як найбільшу цінність, щоб хоч ним одним заперечити цей факт тотальної смерті, що прийшла на цих людей в страшній агонії передсмертних мук. Поклали ми старого на якийсь недогорілий сінник, напоїли гарячою кавою з польової пляшки і він трохи прийшов до себе. Попросив слабким голосом закурити, Кегеляйн подав йому цигарку, а один із наших стрільців промив і перев'язав йому рану у грудях, відгострокінчастогоштика. Уривками, з довгими павзами старик став розказувати, що багато людей виїхало перед тим на захід, залишились тільки

старики і жінки з малими дітьми. Большевики вдерлись до міста розбиваючи хати, до яких вдиралися цілими гурмами і перше, що впало їм в руки, це жінки.

На очах своїх дітей, своїх батьків чи воєнних калік, мужів, всі без винятку жінки, від малих дівчаток починаючи були без розбору гвалтовані, брутально, з побоями, з лайкою, з безсоромними дотепами, від яких волосся дуба стає, гвалтовані повторно, без кінця, припаловані вогнем цигарок і запальничок, коли вже не реагували і убивані, коли вже тратили свідомість. Дванадцятьрічна внучка нашого старика не була помилувана, ніхто не був помилуваний, її гвалтували на його і її матері очах, матір гвалтували побіч неї, коли ж вже дитина зомліла, перерізали її горло і матір гвалтували далше. Накінець і її добили, а до старого повернувся якийсь совет, ніби пригадавши і встромив йому багнет в груди. Старий упав між трупи, втративши свідомість і це його врятувало. Вони займались жінками і дівчатами. Прочунавши пізніше, коли перша хвиля перейшла, заволікся до цієї пивниці, і там перечекав німецький протинаступ, але не мав сили вийти наверх і ми стали першими людьми, що їх він бачив після цього пекла. Ми його доставили пізніше до шпиталю. Не оглядали ми всього містечка, нам було млосно і гірко від цього, що ми побачили в цій його частині.

В поворотній дорозі Кегеляйн мовчав, курич тільки безнастанно. Що він думав про свого фюрера, який спровадив Німеччину на таку долю, я не знаю, бо він мені не сказав нічого. Але його очі були вогкі, його уста затиснуті і його руки дрижали, коли він закурював, це я бачив.

Надворі ставало щораз холодніше, наближалась зима. Фронт то наближався, то віддалювався, німці боронились очайдушно, розпучливо стараючись стримати большевиків перед входом на німецьку територію.

Наш вишкіл добігав до кінця і в п'ятницю 17 листопада 1944 року ми отримали наказ вертатись до Дивізії, яка в цей час перебувала на Словаччині. Ми завантажились на поїзд, попрощавши нашого Кегеляйна і залізні колеса знов загомоніли для нас на шляхах "нової" Європи...

На шляхах Європи

Словаччина.

Наїздились ми вже цими червоними вагонами по Європі, Бог його знає, старій, чи новій, але якось до кінця ще далеко, хоч здається, що він ось-ось за порогом.

Харчі отримали ми на три дні, гарячу каву дістаємо по-дорозі від сестер Червоного Хреста, які на кожній станції роздають воякам цей кип'яток, а часом ще й кохлю гарячої горохової зупи. Їдемо через територію колишньої Польщі, тепер Генерал-Губернаторство. Надворі вже добре холодно, але у вагонах тепло, маємо досить соломи і топимо вугіллям у маленьких печах. Вугілля "дістаємо" на кожній станції і до цього у нас виробились непогані спеці. Їдемо без довших затримок, за винятком фронтових транспортів, і так собі парадуюмо вздовж фронту. Переїхали Варшаву, або це, що з неї ще залишилось після повстання, яке закінчилось 2-го жовтня капітуляцією Армії Крайової з генералом Бор-Коморовським на чолі. Чули ми, що німці потрактували повстанців, як вояків із всіма військовими правами, але після капітуляції понищили Варшаву дорешти. Висадили в повітря навіть королівський замок і цим так би мовити, доконали того, що повинен був у свій час зробити ще Хмельницький. Може історія Європи була б покотилась кращим руслом. Минули ми Краків, переїхали граничний Тешин і затримались коротко в чеській Празі. Прага, як пуделочко. Знищень жадних не видно, люди добре зодягнуті, добре годовані, не видно по них війни, помимо одного знищеного села, що набуло потім світової слави, як символ німецьких жорстокостей - Лідіце.

Ранком 19-ого листопаду ми вже на Словаччині. Тепер це самостійна була держава, президентом якої був о. д-р Йосип Тісо. По війні проживав він у баварському монастирі в Альтетінгу, звідкілля американці витали його большевикам, як коляборанта. Чехословацький суд засудив о. Тіса на смерть і екзекуцію виконано 18 квітня 1947 року. Та словацька прилюдна опінія по сьогодні уважає о. Тіса своїм великим патріотом. На всякий випадок о. Тісо спас Словаччину від багатьох воєнних нещасть своєю розумною політикою з Німеччиною та Мадярщиною, а на мою думку в цих воєнних обставинах він не міг нічого більше зробити. З наших вагонів ми могли бачити, як словаки везли на торг гуси, кури, телята, барани, навіть свині - тоді, коли назагал в Європі всі голодували.

Приїхали ми до Жіліни і після короткого постою перевезли нас до Турчанського Св. Мартіна. Тут ми виладувались і замаршували до якоїсь школи де вже було повно наших з Дивізії і то з різних частин. Тут зустрів я колегу Боднарчука, який виліковував прострелений великий палець на нозі, казав, що прострелили його червоні партизани. Переспали ми ніч у цій школі і наступного дня мене вирядили із двадцятьма стрільцями до 14-ої сотні при 30-ому Полку у Великій Бичі. Я зрадів, що вертаюсь до своєї частини, розпрощався сердешно з "Бубцьом", який тепер проживає десь в Канаді, зібрав хлопців і чимскоріше до своїх! Цим разом їхали ми особовими вагонами, переїхали знов Жіліну і в саму обідову пору приїхали на місце, де нас прямо скерували до якоїсь школи, в якій перебувала 13-та сотня Піхотніх Гармат - Інфантері Гешіце. Вхожду на чолі моєї двадцятки до середини і - напоровся на двох молодих старшин, а треба вам знати, що у війську молодих старшин треба так само оминати як закінних сестер зранку, або ката. Та що там, салютую і хочу голосити -

- Ти свате, де тут взявся! - репетує до мене пор. Трач Теофіль і я дивлюсь, Трач! Другого старшини, що був в його товаристві таки ще не знав я тоді. Дивлюсь на їх нашивки, мають бордові обвідки, мусять бути з Протипанцирних, тобто з моєї зброї! Голошу таки, що стан 20 плюс один, службово приділені до сотні, приїхали із Східньої Пруссії. Трач вислухав, дав спочинь, ми потиснули собі руки, він познайомив мене із другим старшиною,

Під час маршу із Словаччини на Югославію, січень 1945 р.
Стоять з ліва: німець-підстаршина, ппор. Любомир Ку-
зик, підст. Форма.

Легка проти-танкова гарматка
із виряду Дивізії. Зима, 1944р.
на Словаччині.

яким був шпор. Барабаш, тепер проживає в Європі. Він був з протилетунської артилерії, з "фляку", а що протипанцирним бракувало старшин, його приділили до нас, і він був чотовим другої чоти "коминярів", як ми називали чоту протипанцирних ракетниць "офенрор"-ів. Чотовим першої чоти і заступником сотенного був шпор. Трач, на вишколах ми його кликали Фільком. На цьому місці хочу коротко зупинитись над силуеткою шпор. Филипа Трача. Це вояк так би мовити від народження, незвичайно бойовий старшина, фанатично відданий військовій справі. Його військовий шлях був дещо відмінний від решти вояків нашої Дивізії. Ще як член нашого організованого підпілля, революціонер з душі проти чужого насилля, під час своїх студій в Берліні в роках 1940 і 1941 він перейшов таємні підстаршинські і старшинські вишколи, якими керував з рани Організації полк. Побігущий при допомозі декількох досвідчених українських старшин із колишньої польської армії. Весною 1941 року шпор. Трач переїхав до Кракова, де мав формуватись український легіон. З уваги на його першорядне знання німецької мови, Організація приділила його до групи 30-ти бойовиків, призначених на перекладачів для німецьких штабів на випадок війни проти Росії. На два дні перед початком війни шпор. Трач був призначений до штабу однієї із німецьких дивізій, де спочатку був помічником перекладача - німця, який походив із Шлеська і знав тільки поговірну польську мову. Трач взявся за справу серйозно, скоро опанував російську мову та став головним перекладачем при оперативному відділі штабу дивізії, а його "шефа" перенесено до господарського відділу цієї дивізії. Для молодого перекладача, який мав гаряче бажання стати експертом військового діла, відкрились великі можливості. Він пильно слідкував за тактичними та оперативними діями бойових одиниць, так "своїх" як і противника, як рівнож проковтував всякі військові інформації, що йому попадали в руки на письмі, чи то з німецької, чи з противної сторони фронту. Він став тихим учасником планування війни і її окремих операцій, стараючись зрозуміти розгорнуті акції в аспекті дальших потягнень і відгадати можливі висліди, згідно із засадами, які він теоретично вивчив під керівництвом інструкторів таємних вишколів в Організації. Його позиція в центрі операцій цілої дивізії давала йому

змогу набути першорядне знання прямо в джерелі практичного застосування і порівняти це з теоретичними даними, та справляти у своїй уяві одне або друге. Коли в 1943 році рознеслись чутки про можливість організації українського війська, Трач вніс прохання про перенесення до Дивізії і коли прибув до Нойгаммеру рекрутський вишкіл уже добігав до кінця. Склалось так, що до Нойгаммеру в суботу під вечір і його приділено до I-ої вишкільної сотні. Наступного дня, в неділю ранком, коли сотня стояла вже на подвір'ї, сотенний, німець, викликав його з ряду і доручив відвести сотню на Богослуження.

"З почуттям гордості, - писав Трач, - що розривала груди, вийшов я перед сотню, в лавах якої стояли мої товариші із шкільної лавки та з інших життєвих хвилин."

- Увага, струнко! Право-руч!! - впала з його уст голосна і різка українська команда. Вояцькі лави, як за доторком чарівної палочки справно виконали наказ. Усміх заграва на молодих обличчях.

- Ніхт "руч", ніхт "руч"! - заверещав сотенний вимахуючи заперечливо руками, на очах всієї сотні і її підстаршин, німецьких вишкільників.

- Гір вір нур дойч командірт!!

Тут щойно Трач зрозумів те, що нам усім було вже добре відоме, а саме, що Дивізія ніби наша й не наша. І на жаль, він не мав щастя пережити з нами цих святочних хвилин, коли в пам'ятний день 25 квітня 1945 року Дивізія стала справді нашою в складі Української Національної Армії, складаючи присягу на вірність Українському Народові на руки генерала Павла Шандрука. В той час Трач перебував у шпиталі після його поранення на фронті.

Сотенний цієї сотні, до якої приділено мене і моїх 20 хлопців, ппор. Гансен - як мені пізніше розказував Трач, - був з Вермахту і до Дивізії приділено його з Франції, де він мав дуже "відповідальну" функцію, а саме був завідувачем військового бурделю, або як німці називали такий дім "пуф"-у. Таким то людським офіцерським матеріалом поповняли німці нашу Дивізію. В цивільному житті Гансен був "шаушпілером", тобто театральним артистом, актором. То було, на думку військових кол, видно, дуже подібне до того, що вони йому казали робити у Франції. Вислід був такий, що Гансен був всім,

Підпоручник Филип Трач, /"Сват"/ чотовий першої чоти 14/30 /чотирнадцятої сотні тридцятого полку/ та заступник сотенного.

тільки не вояком. Він взагалі не цікавився сотнею, цілий тягар несли на собі її обидва українські старшини. Гансен дуже рідко ходив на вправи, бо завжди мав до полагодження "важливі справи", а якщо вже навіть і вийшов в поле, то залишав сотню на чотових, а сам відходив далеко набік, проходжувався і багато курив. Мав свою проблему, що, можливо, поклала п'ятно на його життя, був хворий на легені, лікарі заборонили йому курити, а він курив "ланцюхово", папіроску за папіроскою.

Після обіду розподілили стрільців по чотах і роях, мене призначили до першої чоти, другого роя. Застав я тут старих товаришів: леґіоніста Стаха і "Кінську Смерть" - Теслюка, а з нових Старика і двох, які ще не мали підстаршинських відзнак, хоч покінчили підстаршинську школу у поручника Дибка, але виконували вже функції підстаршин. Взагалі, мушу запримітити, що в Дивізії підвищення в ступнях проходили дуже помалу і з великими затримками, так, що майже кожний старшина і підстаршина виконував функцію, яка належала вищому ступневі. Шпісами наприклад були звичайні десятники, тоді коли ця функція згідно із регуляміном німецької армії належала найвищому підстаршині, з німецька - штабсфельдфебелеві, по нашому - можливо - булавному. Те саме було із старшинами. Наприклад в Артилерійському Полку батареями командували підпоручники, коли ця функція належала сотникам. Прізвища наших двох підстаршин без відзнак були: Заставний і Гриник. Склад нашої сотні був такий:

Перша чота: ппор. Ф. Трач, виряд: 2 гармати 3,7 см.

1-ий рій - дес. Євст. Ільницький,

2-ий рій - дес. Р. Лазурко,

3-ий рій - дес. Старик

Друга чота: ппор. Теодор Барабаш, виряд: ракетниці

1-ий рій - стр. Гриник

2-ий рій - стр. Заставний,

3-ий рій - ст. стр. з-під Бродів, забув прізвище.

Третя чота: дес. Теслюк, виряд: протипанцирні п'ястукки, /фавспатрони/

1-ий рій стрілецький - дес. Шумахер, німець з Бачки,

2-ий і 3-ий рої - два старші стрільці, учасники бою під Бродами, прізвищ не пам'ятаю, обидва рої виряджені протипанцирними п'ястукками.

підхорунжий Ярема Лехнюк,
осінь 1944 р., на Словаччині

Як я вже згадав, перша чота мала дві гарматки, 3,7 см, які ми називали пукавками ще перед Бродами. Вони на фронті майже до нічого не годились, бо всі нові танки мали вже панцир далеко грубший, як на початку війни, коли цими пукавками можна було ще розбити наприклад танкетки Ансальдо, які були в службі в польській армії. Вже 5-сантиметрові були перестарілі, Дивізія

пішла під Броди вже з новими, 7,5 см. гарматами, але цей виряд пропав у боях, майже із всіма залогами і ми мусіли тепер задовольнитись цими пукавками, щоб слава не пропала. В той час я думав, що німці зумисне не дають нам вже доброго виряду, але після війни, коли мені попала до рук відповідна література, я прийшов до переконання, що Німеччина вже була не всилі все потрібне зробити. Альянти бомбили її так важко, що продукція зброї падала з тижня в тиждень, до того пізньою осінню 1944 року Гітлер готовив свій удар в Арденнах, який почався 16 грудня і туди скеровано все, що ще взагалі було в німецькій армії. Нам попали рештки із порожніх магазинів.

"Легіоніста" Стахо розказував, як він зголосився в Нойгаммері добровільно до Кампфгруппе Вільднер йти на Словаччину проти червоних партизан, яких регулярно скидала там советська армія, доповнюючи місцевими комуністами. Розказав про великий бій під Банською Бистрицею, де вони розбили головну групу партизан на голову, здобули їхні магазини з харчами і вирядом; як він казав поставити здобичне радіо в стайні, щоб коням було веселіше їсти здобичний овес із здобичним цукром. По розгромі червоних, група вмаршувала до містечка Бабіна з піснею на устах...

- ... і що думаєш хлопці співали, навіть не відгадаєш! Співали "Мала мама одну доню", із всіма деталями, мешканці повиходили вітати визволителів, між мешканцями було багато емігрантів з Галичини, що виїхали перед большевицькою навалою і раптом чую навколо: це наші, наші! Видиш, пізнали по цій пісні, а так були б напевно не впізнали!

В цім містечку Стахо зустрів свою майбутню дружину, і з вдячності за те, що він визволив її від червоних, вона пізніше, в Чикаго, вийшла за нього заміж.

Щоб сотня стояла "на висоті завдань", ми щодня ходили на вправи з нашими пукавками, офенрорами і фавстпатронами, тримали стійки біля всіх мостів, біля школи а також висилали узброєні стежі по місті, зокремоночами.

В цій самій школі, разом з нами, як я вже згадав, приміщувалась ІЗ-та сотня ІГ /Інфантері - Гешіце/. Її сотенним був гавштштурмфюрер Форкеппер, українськими старшинами були там ппор. Євген Шицайло і ппор. Мирон

Шарко, з українських підстаршин познайомився я з Яремою Лехнюком, він маленький, дрібненький і молоденький, але під Бродами здобув собі залізний хрест другої кляси за відвагу і рішучість в бою.

Хоч Словаччина була незалежною державою і до того в союзі з німцями, чомусь видано наказ про заборону приставати з цивільним населенням. Наказ цей був не до виконання, раз тому, що ми квартирували просто між населенням і зустрічались з ними весь Божий день, а друге, що словаки дуже милий нарід і ми воліли їх, як німців. Навколо аж роїться від дівчат, а хлопці молоді ну і як втримаєш їх від розмов і так дальше..? Очевидно, про око людське, ми мусіли наказу дотримувати і тому доходило до таких справ, наприклад, як і з стрільцем Воронкою, з чоти ппор. Барабаша. Воронка напивав собі "слечну" і слово по слові, цілунок по цілункові, нарешті одного дня Воронка спізнився на збірку, переночувавши у своєї "слечної". Ніхто не думав робити з цього великої справи, але було б погано, якби німці запримітили таке, тоді Воронку покарали б польовим судом, а це не були жарти у 2-ій фронтовій полосі, якою визначено територію Словаччини. У полі, в перерві між вправами, ппор. Барабаш назначив козацький суд над Воронкою, щоб він більше не стягав нещастя на чоту і цілу сотню. Стрільці присудили Воронці десять дубчаків на сидження. Воронка прийняв це із стоїчним спокоєм, засуд виконано і ппор. Барабаш пальнув малу мову, відносно цієї okazji. Та через кілька днів Воронка зробив своє знов, тільки цим разом навіть не прийшов ранком на збірку. Це було вже й його найбільшим товаришам забагато. Після вправ ппор. Барабаш з двома стрільцями пішли до хати, де проживала словацька панна і застали там, очевидно, Воронку. Він не опирався, його арештували, привели назад до нашої касарні, а хлопці самі взяли на себе обов'язок уважати, щоб не втік. Наступного дня, на вправах, знов козацький суд, тільки тепер "вищої інстанції". Тепер вже сам Воронка видав на себе вирок: він уже більше цього не зробить, а за кару найкращі його колеги мають йому вліпити 25 буків. Може він думав, що найкращі колеги матимуть милосердні руки, але найкращі колеги там йому так парнули, аж спітніли. Воронка на кілька днів був абсолютно безпечний від всяких забаванок того роду і якось поправився й на майбутнє.

Тільки, коли сотня відходила із Словаччини на Югославію, Воронка щез і більше ми його не побачили. Так причарувала словацька дівчина серце українського вояка і нехай це буде записано на рахунок добросусідських українсько-словацьких взаємин у майбутньому. Може Воронка десь і проживає із своєю слечною на Словаччині...

Десь у половині грудня ціла сотня поїхала до Жіліни на щеплення проти всяких хворіб, тифу й інших. В цей день приїхали теж інші частини Дивізії і я несподівано зустрівся з моїм братом, тепер вже краще зодягненим, як останнім разом. Треба було посвяткувати цю зустріч і поки наші сотні пощепилися, ми купили собі пляшку доброї сливовички, і знайшовши в цій школі, де відбувалось щеплення якусь порожню клясу, попили і поговорили так добре, що я аж заснув. Розбудив мене Теслюк, коли треба було вертатись із сотнею до поїзду. З братом я зустрівся вже пізніше аж в 1946 році, після війни.

В цей час власне прийшли вістки про нову німецьку офензиву на Західньому фронті, в Арденнах. Німці вдарили цілком несподівано, 16 грудня на розтягнуті американські дивізії і в перших днях просунулись досить далеко вперед, зокрема тому, що хмарна погода внеможливила альянтським літакам якунебудь акцію. Та вже десять днів пізніше радіоповідомлення почали говорити про затяжні бої, а це значило, що офензива застрягла. Пам'ятаю, що в наших розмовах ми всі дивувались, кому була потрібна офензива на Заході, як німці повинні були всі свої сили кинути проти Росії і стримати большевиків за всяку ціну, а залишити Альянтам свої зади. Ясно ж було всім, що війна є програна цілковито, що це тільки питання часу. А проте вперто говорено про якусь нову зброю... І ця зброя прийшла пізніше, тільки не в німецьких руках.

Прийшов січень, а з ним Різдво. Треба відсвяткувати величаво, бо це вже напевно останнє Різдво в одностроях вояків Дивізії. Війна не потриває ще цілий рік, це певне. Старшини і підстаршини нашої сотні зробили нараду, пункт за пунктом. Перше: треба риби. Так велить різдвяна традиція. Біля Великої Бичі пливе ріка Ваг, треба там її наловити. Це завдання припало мені. День перед Свят-Вечором беру пару хлопців, в'язку гранат і йдемо на лови, на ріку. Сотенного ми попередили, він втішився бо і йому припаде порядний кусок свіжої риби. Несемо ми наші гра-

нати, десь так із двадцятко, я, Балацький і Лашта і йдемо. По-дорозі зустріли вояка з Глінкової Гарди, зговорились ми що, куди і пощо і він пішов з нами, бо знав, де можна знайти човен, в човні сітку на держаку, все в найкращому порядку. Виплили ми на середину ріки, кинули дві гранати і диви, як гарно: на поверхню з'являються риба за рибою, може із двадцять, животами догори, приглушені. Вибрали ми їх з води до човна, а у моїх хлопців, аж очі палають – святочними вогнями, очевидно. Відпливли ми кусочок і знов пару гранат у воду. Сотня ж велика, їсти є кому. Знов риба плаває, знов до човна і знов гранати у воду. Наловили ми стільки, що далі не можна, бо підемо всі у воду а купіль в січні не дуже приємна у річці. Причалюємо до берега, комбінуємо як ту рибу перевезти до сотні, аж тут над'їздить колесом /ровером/ якийсь старший панисько, гальмує і питає нас, що ми тут робимо.

Дивлось я на нього і кладу руки на бедра. Яке йому діло, ми військові, цивільному буду говорити, що я тут роблю? Інформую його таким власне способом, а мій вояк-словак дає мені очима якісь знаки. Але що ці знаки у словацькій мові, то як мені їх зрозуміти? Старший пан сів назад на свій ровер і поспішно від'їхав. Тоді щойно каже мені Глінковець, що це велика шишка в цій околиці і що ловля риб у Вазі належить до нього. Ну, а що тепер зробиш? Риба в човні, справа пропала. Післав я Лашту до близького села по підводу, бо стільки риби не занесемо самі ніяк. П'ять гарних риб дав я словацькому воякові, стоїмо, покурюємо і чекаємо на воза. Раптово приїздить військове авто, ми вже чуємо на віддаль, буде біда. В авті двох жандармів німецької польової жандармерії і той старший цивільний пан з ними. Оба жандарми в шеломах, із своїми великими бляхами на грудях, значить у повній службі і у всіх регаліях своєї влади. Почались допити. Показується, що один із жандармів наш, українець. Ну, думаю, справа піде гладко. Я пояснив німцеві по-німецьки, що надходять наші Різдвяні Свята і я дістав наказ наловити риби, це наша традиційна страва і ми запрошуємо і його до нас на Свят-Вечір. Німець зм'як, але питає і дивиться на мене "мудро":

– Чи ви кидали гранати у воду?

– Ніколи в світі, я навіть не маю жадних із собою!
Але цивіль вперто твердить, що риба була стріляна і

тоді німець каже своєму товаришеві, українцеві перевірити, чи риба стріляна, чи ні.

- Неможливо, щоб риба була стріляна, якщо вони не мають гранат із собою - додає німець і я собі думаю, що коли німець такий мудрий "свій" хлопець, то вже наш буде на ціле небо мудріший. Але на всякий випадок повертаю голову до нашого жандарма і прошу, щоб він сказав, що риба повлена сіттю, бо бачу, що в цьому є вся проблема.

- Я є в службі - відповідає мені гордовито наш жандарм.

- То ніщо, - кажу я, - ми всі тут у службі вже від 17 липня 1943 року, а позатим дістанете пару риб на вечерю.

А він дивиться на мене згори.

- І так вся риба буде наша - каже. Мене мало "шляк не трафив". Ти такий мудрий? Побачимо. Підходить німець і питає, що і як. А наш селеп голосить на всю околицю тріюмфально, що риба була стріляна, є кілька пораних риб. Німець видимо невдоволений, але що тепер можна зробити? Звертається він до мене і оправдуючим тоном каже, що він мусить рибу забрати, а ямушу зголоситися в команду. І якраз приїхав Лашта з підводою. Я лихий, як сто чортів. Стільки приготувань і праці і все на вітер! Наказую хлопцям вложити рибу до мішків, які ми мали із собою і точно перерахувати. Хлопці рахують, я контролюю. Є 152 риби. Наш селеп-жандарм підсміхається, а мене аж досада бере. Вони заладували всю рибу на авто, обидва жандарми з цивілем посідали і поїхали, але не до Великої Бичі, а певно до села, на сливовичку. Я розпрощався з вояком з Глінкової Гарди, який, бідака, хотів віддати мені цих п'ять риб, що їх я йому дав, але я казав, що то за його труд йому належить, посідали ми на підводі і поїхали до Великої Бичі. Хлопці по-дорозі кленуть нашого селепа, аж у вухах лящить, а я думаю, щоробити. Кари я не лякався, бо мав дозвіл, але шкода труду і - шкода риби. Іду прямо до будинку, в якому живуть наші старшини. Всіх їх застав при обіді, якраз прийшли з вправ. Зголосив я, що і як, а чую, що аж блідий із злоти. Ніщочоловіка так не болить, як трапиться десь свій ідіот саме тоді, коли треба трішки зрозуміння і життєвої мудрости.

- К чортам - сказав на це все Трач. - К чортам. Ідем до Гансена.

Гансен не цікавився сотнею аж надто багато, але як кожний командир, він не любив, щоб йому хтонебудь втручався до справ його сотні. Це є неписане військове табу і кожний старшина однаково поступає. А Трач ще й висипався, аж мило було слухати його німецької мови, що це за порядки? Підстаршина дістає наказ, виконує його, а потім якийсь цивільний робить донос і жандармерія конфіскує рибу...?! Де хто таке бачив.

- О, я вже не таке бачив - каже Гансен, - але це не значить, що ми не наробимо вітру. Правда?

Взяв свою високу шапку, накинув плащ і пішов до командира. Що він там сказав не знаю. Я пішов ще назад до наших старшин, там випили ми по дві чарки "на заспокоєння", і я пішов до сотні, а в голові верзеться думка: повернуть рибу, чи ні? Тобто, чи зуміє Гансен вирвати її "з кігтів бюрократії", чи ні. Приходжу до кімнати, ще добре не роздягнувся, приходять службовий стрілець.

- Пане десятнику, голошу, що надворі чекає на вас жандарм.

- Який жандарм?

- Такий нормальний, пане десятнику, з двома ногами, з руками і з цебриком на голові, голошу слухняно.

- Ти не будь такий дуже мудрий. - Виходжу трохи занепокоєний, дивлюсь, стоїть наш селеп - жандарм біля авта, на авті мішки, наші мішки, Повні.

- Що є - питаю, ніби то я його не впізнаю.

- Та... віддаємо вам рибу.

- О, рибу. Я вже й забув за неї. Чому?

- Такий наказ командира.

- О, наказ командира. Ну, як командир так дуже хоче, щоб ми їли рибу на свята, то не можемо відмовитись. - Навколо вже стоять хлопці і слухають, стоять і мої два асистенти, Балацький і Лашта. - Хлопці, заберіть рибу до кухні. І... Лашта, перерахувати докладно.

- Так є, пане десятнику.

Забрали, рахують, нема що, є вся риба, до одної штуки. Жандарм підштовхує мене в лікоть.

- Міг би я дістати одну рибу...на вечерю?

Дивлюсь на нього, в самі очі і вертається злість до мене.

- Ні - кажу - риба стріляна, може вам зашкодити. Над рікою я був би вам дав п'ять, а тепер ніодної. - Не

знаю, чи це його навчило розуму, але я зробив спробу і маю чисту совість. Так, з труднощами, але ми мали рибу на Свят-Вечір 6 січня 1945 року, в суботу, пам'ятаю, як сьогодні.

Вкоротці після Різдвяних Свят завітав до Бичі "Веселий Львів" і вніс нам копу розради. Як приємно було слухати старі шлягери у виконанні Лаврівських і інших знайомих артистів, між якими був і Левко Рейнарівич, знайомий мені ще з бурсацьких часів в Перемишлі. Після вистави зустрівся я з ним і забрав до себе на квартиру, щоб обілляти нашу зустріч. Прийшли обидва наші поручники і Левко, спеціально для нас, після пари сливовичок затагнув своїм могутнім голосом арію з "Кармен": "На привіт, віддячу вам привіт!", а потім "Гетьмани". Коридором саме проходив Гансен і вчувши, зайшов перевірити, що діється. Шпор. Трач зголосив йому, що ми маємо великого гостя, славного артиста - співака, а представляючи Рейнарівичеві Гансена, поінформував його, що це теж артист в цивільно, а тепер "тільки" вояк. Гансена це так зворушило, що він запросив нас усіх до сотенної канцелярії, мовляв, хлопці мусять виспатися перед завтрішніми вправами і не треба їм сну перебивати. Закликавши фуріра /завідувача харчевим магазином сотні/ наказав йому принести всякі закуски, із свого стола витягнув свіжу пляшку сливовиці і довго ми ще сиділи, гуторили і попивали. Накінець сотенний взяв мене набік і поперше сказав не йти завтра на вправи, але зате піти із нашим славним співаком до міста і допомогти йому поробити різні закупи, а також вступити до харчового магазину, де вже буде приготований пакуночок для нашого артиста. Аж тоді я повірив, що Гансен справді мусів мати щось спільне із театрами, бо інакше не зворушилася б так сильно його душа, повна артизму, якого у війську й так ніхто не розумів. Левко переспався у мене і наступного дня ми полазили по місті, купили кілька кілограмів сала, ковбас, смальцю, кілька хлібів, з нашого магазину також пакунок був несогірший так, що Левко мав що везти із собою до голодного Відня, де він тоді проживав.

Тим часом зима потиснула, упав порядний, Карпатський сніг, мороз заціпив кліщами наш навколишній світ, під ногами скрипить, ріка Ваг замерзла на пів сяжня. як

не більше. Прийшов Йордан. Випав він на п'ятницю і на сотенній нараді ми постановили його гарно відсвяткувати, як велить традиція і як книжка пише. Ще перед Різдвом сотня вивчала коляди, а тепер, перед Йорданом вивчили цей щедрівки і цілу співану Службу Богу. І знов жеребок упав на мене підготувати Водосвяття. В навіччєр'я Йордану взяв я п'ять стрільців і великі сани з парою добрих коней, й так поїхали ми на ріку вирізувати хрест. А вірте мені, що вирізати хрест на грубому льоді і витягнути його та при тому не зламати, це не така проста штука, якби виглядало на око. Приїхали ми на ріку, заїхали безпечно подальше від берега, лід тримає, як залізо. Наказав я спершу прорубати полонку, щоб змірити грубість льоду. Прорубали, вибили вирізок і змірили: майже пів метра. Порядний лід. Нарисував я на льоді великий хрест, заввишки в два і пів метра, розрисував докладно рамена під прямим кутом і стрільці стали пробивати першу діру, на пилу. Добились до води щасливо, не пошкодивши мого рисунка. Інакше треба було б рисувати наново. Тепер стали пилою вирізувати хрест прямо в глибину, так, як він був вирисований на поверхні. Після довгої праці нарешті вирізали. Найважче робити гострі кути. Тут треба собі помагати сокирками. Тепер, коли хрест вже вирізаний, найважча річ: витягнути його з води і не поламати. Добре намучились поки підложили шнури. Притиснули долішній кінець у воду і так заклали грубі шнури під рамена. Але хрест важкий і висувається з рук, як риба. На льоді теж вже ховзько, а я цілком не бажав, щоб на цьому морозі котрийсь із моїх стрільців скупався у льодоватій воді. Запалення легенів цілком певне. Нарешті підважили хрест вгору, тримає, не ламається. Тоді підставили дошки, припрягли одного коня і починаємо обережно тягнути. Иде! Помалу, але иде! Витягнули хрест цілком з води і обережно вмістили на саних, підпираючи де треба, щоб не зламався нам тепер. Тепер ще треба було вирізати два квадратні бльоки на підставу, долішній більший, горішній менший та з квадратовою дірою в середині, в яку можна б вкласти долішній кінець хреста. Ціла архітектура! І це вдалося. Поклали й ці бльоки на сани, позбирали все знаряддя і повезли наш хрест на площу серед міста недалеко місцевого костела. Привезли, прочистили місце від снігу, уклали долішню підставу, на неї,

в середині рівномірно поклали горішню, полили водою, щоб примерзли, і примерзли зараз же таки і тепер на верху цих східців спільними силами та з немалим трудом вмонтували важкий, великий хрест. Знов полили водою і зацементували свіжим льодом цілу будову та водою прицементували її до площі, стоїть все, як залізо, жадна сила не зрушить. Сотня принесла із собою із вправ дві високі щогли на прапори і чотири гарні ялинки. До вечора все було готове, а люди ходять, зокрема діти і молодь та приглядаються нам, розпитуючи несміливо, що це таке буде.

- Українське свято - кажу. - Велике свято.

- Що мувіте! - дивувались.

Поставили ще й стіл, що мав служити за престіл завтра і на всякий випадок біля цього всього на всю ніч поставили стійку. Другого дня ранком вивісили ми на щоглах два прапори: український і німецький. Ще заки ми успіли вийти на площу, там вже стояли сотки, а далі й тисячі словаків у хутрах, пускаючи клуби пари над собою, цікаві, що це за таке свято святкують їхні брати - українці.

Здалеку надходять три сотні, повним маршовим кроком. Немає команди "струнко", але сотні на вид зібраного народу мимоволі прибивають крок. Йдуть, як на параді, голови догори, нога в ногу, аж серце щемить. Народ витріщує очі, а в мене думка: Господи, якби це так на Хрещатику...

Вмаршовуючи на площу, заходять на три боки чотирокутника, четвертим боком якого є вітар і блискучий, льодовий хрест.

- Сотня... стій! Праворуч!!

Один удар, якби в них дух Божий вступив. Аж відгомін йде по площі. Словаки стоять, як зачаровані. Знов команда, друга сотня. Потім третя сотня. Кожна стає на своєму місці, як мур. Приходять запрошені старшини, бурмістр, цивільні українці - емігранти. Отець капелян Кордуба, вже зодягнутий, починає відправу. Хор співає "Во Йордані", "Явився еси днесь вселенній". Над сотнями знімаються білі голуби, поняття не маю звідкіля вони тут взялись, почесна чота першої сотні стоїть окремо, з крісами. Ппор. Барабаш в шоломі, збоку, біля чоти. Раптово команда:

- На рам'я кріс! До стрілу... зложись! Увагааа!

Сальвами... стріляй! Сальвами...стріляй! Сальвами... стріляй!!!

Народ сколихнувся. Хлопці б'ють, як один стріл. Замки цокотять металічно, переладовують, знов сальва, і знов. Хор співає, здається тисячею голосів "Во Йордані"... "Щось коло серця пече, щось в очах вогко, щось тече помалу по лиці. Але жовнір стоїть, як мур, ані руху. Гей, Рідний Краю, чи святий Ти свою воду сьогодні..? На закінчення капелян поблагословив всіх присутніх, хор заїнтонував "Боже великий, єдиний..."

Здавалось нам всім, що над цією площею навіки залишиться дух цього Водосвяття, що навіки стоятиме там нам на пам'ятку ясний, льодовий хрест і голуби літатимуть над головами тисячів зібраного народу...

Вкоротці після Йорданських свят рознеслась чутка, що вся Дивізія покидає Словаччину і відходить на південь, на Югославію, на боротьбу з комуністичною партизанкою червоного генерала Тіта. Ці чутки створили проблеми. Виходимо із Словаччини, де нарід нам такий близький і відходимо подальше від наших рідних Карпат, від нашого Рідного Краю... Пішов по сотнях шорох "з хати до хати, з рук до рук, від вуха до вуха"... Краще всім нам піти в гори на боротьбу з большевиками, як відходити далі і далі на чужину. У Карпатах наша Українська Повстанська Армія, краще з нею плече об плече... Стрільці стають гуртами, дебатують. При наближенні підстаршин і старшин вмовкають, але ми знаємо докладно, що вони думають і говорять, бо ці думки нам теж не дають спокою. Як вже маємо згинуті, то чи не краще на рідній землі у бою з відвічним ворогом...? Довідались ми, що всі старшини мали сходи́ни, дискутували цю справу і щоб німецька контррозвідка нічого не дізналась, дуже таємно зв'язались із колами Організації. Звідтіля приходить твердий наказ: вся Дивізія іде на Югославію, українські підстаршини і старшини відповідають за свої сотні, відступ у Карпати буде трактований Організацією, як дезерція. Справа ясна тепер всім і немає відклику. Наказ розійшовся по сотнях і все втихло, наказ бо наказ.

Почалась підготовка до маршу. Ми хотіли зробити все якнайкраще, у нас був запал, може й нервовий. Доказом цього нехай буде такий малий інцидент. Тому, що ми маршуємо піхотою, треба було зареквірувати вози і коні під

майно сотні. Шпор. Трач наказав мені зібрати першу чоту, яка під його проводом мала піти по коні і вози до словаків. Я так і зробив, зібрав чоту, перечеислив стан і чекаю на чотового, щоб здати йому звіт. Надходить він з правого боку, я ставлю чоту на струнко і скорою ходою йду скласти звіт...

Ще не випрямився я добре перед ним, як шпор. Трач до мене крізь зуби:

- Ложись! - і я без надуми гепнув у сніг, як довгий.

- Встань! Ложись!! - виконую і думаю, який дідько, що я зробив зле? Аж тоді усвідомив, от голова, треба щераз студіювати Райберта /німецький військовий підручник для кожного типу зброї/.

- Встань! - я піднявся, Трач дивиться на мене із цим своїм поглядом в очах. Повернувся я до чоти і скомандував "до звіту... на право глянь" і шойно тоді шпор. Трач прийняв звіт. Зі стиду моє лице було червоне, а досада брала, що пан поручник також повинен ще раз студіювати Райберта, бо підстаршину не карається на очах стрільців. Але ми всі були трохи нервові в цей час. Якийсь час носив я в серці цей випадок, але потім призабулося і ми знов добрі товариші.

Без великого труду дістали ми від словаків коні і підводи, так, на означений день, 26 січня 1945 року сотня була повністю готова до маршу. А далекий це був марш, далекий... Я отримав призначення на квартирмайстра і в зв'язку з цією функцією ще 25 січня вечором сів я на колесо /ровер/ і поїхав до якоїсь місцевості, де збирались всі квартирмайстри по інструкції. Вечором нам пояснено що і як робити і ми лягли скоро спати, бо наступного дня мені треба було їхати ще додаткових 20 кілометрів до першого постю сотні, щоб там приготувити квартири. Отже першого дня сотня мала зробити 35 кілометрів.

Мушу тут зазначити, що служба квартирмайстра не належить ані до легких, а тим більше приємних родів військового спорту. Кожна місцевість живе своїм життям, байдужа до решти світу. Раптово, ні звідсіля, ні звідтіля, з'являється якийсь підстаршина, який вносить цілий гураган у це спокійне життя, як передвісник ще гіршої бурі. Він вимагає побачення з бурмістром або начальником громади, мусить його переконати чемно, але рішуче про це,

що дана сотня почуватиме таки в цій місцевості, а не п'ять кілометрів далше чи ближче "де є кращі хати і більше місця для коней", мусить з ним потім обійти всю місцевість і розташувати сотню з таким розрахунком, щоб люди мали де вигідно виспатись, бо їх чекає знов важка дорога, щоб сотня була менш-більш вкупі на всякий випадок, за що у воєнний час ніколи не трудно, щоб квартири були розміщені навколо якоїсь площі, де могли б стояти всі вози і можна було зосередити варту і щоб, нарешті, пан поручник був задоволений, бо інакше чоловіка чекає грубша розмова, яка кінчиться завжди капітуляцією з огляду на різницю ступнів. До того сотенний застеріг собі мати кожную квартиру "з комфортом", тобто по змозі з якоюсь, не старою ще, солом'яною або й правдивою воєнною вдовицею, окрему квартиру треба було знайти для українських старшин, які теж хотіли мешкати по людськи, щось путнього треба було підшукати також для товаришів - підстаршин і знов же окремо для шпіса. Щоб цьому всьому дати раду, я рисував собі плян на папері, часом вже й в темряві, крейдою писав на дверях будинків хто, де і що, просив кожную господиню, щоб її солодкі діти не вимазували моїх написів, часом переконавав старого газду, що це жадні чари на його хату, а тільки число стрільців до спання і покінчивши це все, напів захриплий і цілковито вимучений приймав запрошення начальника громади на вечерю, яку обов'язково треба було закропити, обов'язково відсидіти до пізньої ночі, щоб наступного дня зриватись з самого ранку, вхопити горнятко ячмінної кави, сідати на замерзлий ровер і гнатись знов тридцять кілометрів до наступного етапу. З приходом сотні мав я повні руки роботи, щоб пояснити всім, що мої знаки означають, потім піти до сотенного по інструкції на дальшу дорогу. Вже другого дня такої праці упав великий сніг і ранком ніяк не можна було їхати колесом. Взяв я ровер на плечі і таскаю на собі, а з бічної вулиці виходить такий нещасник, як і я, також з колесом на плечах. Зустрічаємось, спільна недоля лучить, він квартирмайстер з 13-ої сотні, яка стоїть в цій самій місцевості, тільки на іншому кінці. Їхати колесами неможливо, йти також з таким тягарем на плечах, вирішили вдвійку взяти якогось словака з саньми. В найближчій хаті розбудили сім'ю, розказуючи в чому справа, словак

згодився їхати без жадної церемонії, господиня вгостила нас гарячим молоком і білим хлібом з маслом і словак підвіз нас до наступної місцевості, яких шість кілометрів далі. Там ми з ним гарно розпрощались, знайшли іншого словака і повторили цю саму історію. Так заїхали до місцевості, де наші сотні мали квартирувати. В залежності від терену Дивізія робили денно між 15 і 60 кілометрів, а в середньому біля 30, а в одному випадку протягом доби ми зробили на рівному терені 115 кілометрів. Сотня маршувала з відпочинками і прийшла на місце призначення ціла і здорова. Наскільки пам'ятаю це був найдовший відтинок маршу пророблений якоюнебудь частиною Дивізії на пішому марші. На третьому постою зголосив я сотенному, що колесо мені тільки заваджає, що мені треба коня і возик, бо не завжди можна вистати підводу. Мені призначили малого коника, гірського, як наші гуцулики, назвав я його Огником і скоро ми обидва до себе дуже звикли та заприятювались. Але замість возика дали мені саночки і до цих саночок, якими в інших випадках возили поранених або трупів, я запряг свого Огника. Їхалось гарно, час до часу давав я Огникові спочити, кормив і поїв вміру і так щасливо доїхали ми до наступного постою. Тут Огник дістав сіна і вівса досхочу. На дорозі, коли нас минали автомашини, мій Огник діставав спортивного духа і старався їх перегнати. Я мусів стримувати його всіма силами і гальмувати саночки зап'ятками чобіт, а він тільки гриву на вітер, голову догори і рве з копита, закидаючи мене снігом. А ці в автах ще його підбадьорювали! Часом я йшов пішки, щоб трохи розрухатися, або загіртіся, Огник тоді йшов за мною, як песик, приставав, коли я приставав, і рушав, коли я йшов даліше. Як я ранком приходив до нього до стайні, він тихо іржав, ніби здоровився. Часом я приносив йому кусник цукру, часом кусок моркви. Ми стали великими друзями.

Так помалу наблизились ми до границі між Словаччиною і Австрією. Кінчалась країна добробуту, острів зглядного спокою на розбурханому океані європейської війни. В тому часі німецька офензива в Арденнах вже заламався, альянтські літаки добили її дорешти а ще 17 січня росіяни взяли Варшаву окружним маневром, хоч і не було там вже що здобувати після польського повстання і німецької

відплати. Остання місцевість на нашому шляху по словацькому боці це було містечко Маляцки, на самому кордоні. Тут дістали ми два дні відпочинку. Мимали вийти у країну, що жила на картковій системі і ми знали з досвіду, що це не буде добре. Треба було приспособити трохи харчів на дорогу. У нас був один віз наладований мисливськими рушницями, сконфіскованими у словаків в районі пенетрації большевицьких партизан. Ці рушниці товклись з нами займаючи місце і тепер нам прийшло на думку, що вони нам можуть придатися. В одному ресторані доглянув я словацьких лісничих, які попивали собі сливовичку. Підійшов я до них, представив себе, щоб не думали, що німець і звернувшись до найстаршого з них, просив я його, щоб сів зі мною при окремому столику, я маю йому щось сказати. Сіли ми собі оба на боці, я йому розказав дещо про нас і нашу Дивізію і ми себе добре зрозуміли. Тоді сказав я йому, що виходимо з території Словаччини і переходимо на територію Австрії. Там не дуже то з харчами добре, і ми хотіли б придбати щось на дорогу. В заміну я маю мисливські рушниці, деякі може навіть досить дорогі. Його це зацікавило, але він був обережний, а я говорю далше і малою інтерес у рожевих кольорах, доки не переконав його. Вийшли ми надвір, він показав мені свою хату і ми домовились, що я за годину приїду і якщо він буде самий стояти на ганку, можна сміливо заходити. Розпрощались ми, я вернувся до сотні, вибрав сім порядних рушниць і дві маленькі бельгійські жіночі пістолі з набоями заладував це все на свої санчата, накрив коцом, запряг Огника і їдемо на непевний "бизнес". Приїхав я точно на місце, лісничий стоїть на ганку самий, значить все в порядку. Мав я якесь дивне довір'я до нього. Заїхавши на подвір'я, прив'язав я Огника за хатою і вдвійку внесли ми рушниці до хати. В хаті тільки його дружина, літня вже жінка. Розвиваємо коц і лісничий оком знавця оглядає трофеї, по його обличчі бачу, що вдоволений. На столі з'явилась сливовиця і добра закуска, яку поставила його дружина, дуже мила з лиця старша пані. Випили ми, закусили, час вертати назад до сотні. Лісничий закликав мене за собою і завів до просторої спижарні, а там... мені в очах потемніло. Вуджене м'ясо, солонина, сало цілими полтями висить, вуджений бекон, ковбас, як дроту намотано навколо дуч-

ків, від запаху цієї вудженини аж мені дух сперло. Дав він мені може із 70 кілограмів солонини, 10 грубих ковбас і пів вудженої свині. Заладував я це все на санчата, щоб чого не погубити, не дай Господи. Прошасемось обидва вдоволені і на пам'ятку дав я йому одну бельгійську пістоль і пачку набоїв до неї. Тоді він казав зачекати і виніс з хати 4 пляшки сливовиці. Тоді я йому на пам'ятку ще другу пістоль, він знов до хати і виніс мені ще велику вуджену шинку. Нарешту ми розпрощались, я сів на санчата, ледви примістився і чим скоріше до сотні, щоб тільки щасливо. Запах ковбас за мною тягнеться по вулицях як хвіст від комети, не дай Боже одній собаці, буде тічня, а за собаками будуть люди, а за людьми жан-дармерія...

Але заїхали щасливо, ніхто не зупинив мене, та я був мокрий від емоції. Відшукав я візника від першої гармати, обговорив з ним справу, а він без надуми відкриває процу від гармати, тобто цю велику скриню на передній осі, в якій часом їхала муніція, а часом візникові речі. Заладували ми всі наші Божі дари до цієї проци, закрили на колодку, ледве вмістили.

- Куди ви дасьте свої речі? - питаю.

- До другої гармати, пане десятнику, нема клопоту.

Оглянувся я по сотні, а то майже всюди такий гандель йде. Що інші продавали, не знаю, але кожний запасся в щось на дорогу по німецькій бідній землі. Наші харчі доїхали з нами аж до Бруку над Муром і помогли багато не тільки моєму візникові й мені, але й тим, що з тих чи інших причин залишились без додаткових харчів.

Після нашого дводневного спочинку переїхали ми довгий міст на Дунаї і я сильно здивувався, що вода в цьому ймовірно блакитному Дунаї була така мутна і жовта. Штравс мусів бути п'яний, як писав свої вальси. Моя функція квартирмайстра на території Австрії була значно важча, як на Словаччині. Добрі квартири було важко знайти, бо вони належали або до партійних осіб, або до якихось функціонерів, що й не розбереш, хто він такий, небезпечний, чи ні. Після першого дня я зголосився у сотенного, вияснив йому, що на німецькій території квартири повинен підготовляти німець, з огляду на мову і на національність. Тоді він мені приділив Шумахера, щоб біля мене підучився і після цього обіцяв мене із цієї функції звільнити. Мені

стало легше, бо я пускав Шумахера на кожного австрійця, що ставився неприхильно, а Шумахер відчиняв свого німецького писка на цілу ширину і починав від таких Отченашів, що ніхто не хотів з ним довго сперечатися, а я собі стояв збоку і слухав.

Останній постій перед Віднем мали ми в Генсендорфі, де були великі цистерни з синтетичною бензиною. Альянтські літаки літали в білий день високонаднами і ми тільки придивлялись до їх білих слідів на блакитному небі. В цьому Генсендорфі я не почувався добре. Стільки бензини навколо, встане одна необережна сірничка і купіль готова. І тільки що ми залишили Генсендорф, ескадра американських літаків в саме полудне збомбила цю місцевість і Генсендорф згорів до тла у фантастичних клубах червоного вогню і густого чорного диму. Що з мешканцями сталось, чи встигли втекти - не знаю. Щораз частіше зустрічали ми руїни містечок, поперевертані і спалені поїзди і транспортні збомблених втікачів із західних областей Німеччини. Війна поклала своє тверде п'ятно і на Австрію, яка так ентузіястично вітала Гітлера в 1938 році. Я свою функцію квартирмайстра нарешті покінчив, прилучився до сотні і маршував собі як і всі, без найменшого клопоту. Обійшли ми Вінер-Нойштадт, Відень і дійшли до Бруку над Муром. Тут дали нам довший спочинок, бо аж три дні. Закватирували ми в якійсь невеликій школі під містом. Офіційні харчі під псом. Дають нам зіпсутий горох з малими, білими хробачками, хліб якийсь кваскуватий, бруква до супу, м'яса неначе на лікарство і то звичайно якесь таке тверде, кінське мабуть, чорна, ячмінна кава гірка, бо немає цукру і це все. Якби не наші приватні запаси прийшлося б їсти, як в кацеті. З нашої проци при першій гарматі я розділив ковбасу, щоб не зіпсувалась. Тепер, коли ми вже майже поїли все, що хто зумів собі на дорогу придбати, мій несподіваний приділ виглядав, як цісарський дар. Вуджена свиня помаршувала до кухні і з нею навіть зупа з брукви цілком інакше смакувала, кожен дістав по кускові доброго м'яса. Наші конюхи квартирували на самому краю міста, біля лісу і десь їм підлізла серна під мушку, сама, очевидно, добровільно. Один цільний постріл і пиши пропало. Але стріл голосний, хтось з австрійців мусів почути, бо прийхала жандармерія шукати серни, або хоч її слідів. Та не знайшли нічого, ні волоска. Видно, все тільки виду-

мане, жадна серна не пропала, де там. Наступного дня наша зупа була як зупа, дуже смачна і кожен знов дістав порядний кусень м'яса. Серну вповоловав стрілець Кліщ і якщо це було б в нашій силі, ми були б йому за цей цільний стріл дали лицарський хрест. Заслужив бо правдиво.

Третього дня, перед самим вимаршем я розділив ще й сало так, що кожний стрілець дістав порядну порцію із собою на дорогу, до свого приділу хліба, а підстаршини й старшини дістали ще приділ сливовиці. Ой, згадували ми Словаччину, згадували, при кожному куску. Я заніс Гансенові його приділ і давно не бачив його таким врадуваним, як коли він побачив сливовицю.

Коли ми перейшли ріку Мур прийшов наказ маршувати тільки ніччю з огляду на ворожі літаки, які контролювали всі шляхи в південній Австрії. Це нас виснажувало, бо в день годі було добре виспатися, а ніччю треба було маршувати. Так минули ми Грац, освітлений вночі альянтськими "свічками" і бомблений тут і там у пошуках за військовими об'єктами, або просто так, як не було де скинути бомб, пройшли ми Вільдон, Марбург і з Марбурга одним маршом за цілу ніч і пів дня дійшли до місцевости Веленіє /по німецьки Веллян/, вже на території Югославії, недалеко міста Ціллі. Тут наша "форкоманда" знайшла нам постій у старовинному замку, десть із дванадцятого ще сторіччя. Стояв він на високій горі, обведений грубим і високим муром з оборонними вежами і панував над околицею. Доріжка вилась серпентиною до нього між звалами каміння аж до важких, дубових воріт, кованих залізом. В цих воротах для персонального руху була вбудована мала хвірточка, а інша хвірточка знаходилась з другого боку замку, від міста і цією хвірточкою користувались наші конюхи, доглядаючи коней, що стояли у підніжжі гори в стайнях.

З фронтів війни самі погані вістки, зокрема із східнього фронту. Дня 22 січня армія Жукова з'єдналась біля Грауденцу з армією Рокоссовського, маршала, якого повернули із сибірського заслання до чинної служби, на Бресляв тиснув Конєв, Толбухін господарив в Болгарії, як у себе дома. Советський фронт був поділений за територіальним і назвами країн що межували із Заходом і таким чином на півночі були 1-ий і 2-ий Білоруський фронт під командою Рокоссовського, дальше на південь 1, 2 і 3-ій Українські фронти під командою Жукова і Конєва на північ

Карпат і Петрова - 3-ій Український фронт на південь від Карпат. Всі німецькі війська були у безперервному відступі, з малими місцевими протинаступами; мені важко було повірити, що сила Німеччини вже вичерпана, самому мені здавалось тоді, що німці ще якусь штуку втнуть накінець, хоча б большевикам, коли вже не всім Альянтам. Та я помилився. Доля війни була вирішена і це що відбувалось тепер це були тільки ар'єргардні бої великої армії, яка заплатила морем крові за політику своєї власної партії і свого уряду.

Нас химерна доля кинула на південь, на територію Словенії, Хорватії і Сербії, відомих під спільною назвою Югославії.

На шляхах Європи

Словенія (Югославія)

До Велян примаршували ми у вівторок 27 лютого і цим самим, протягом одного місяця, ми зробили понад сімсот кілометрів дороги, зимою, пішком на нерівномірних харчах, на чужих територіях, далеко від Рідного Краю. Вештались ми по цій Європі, як колись польські легіони Домбровського в час воєн Наполеона. Така вже видно доля недержавних націй в цьому нашому ніби справедливому світі; а в цій війні не вештались поляки знов аж по Сибіру, Малій Азії, Африці і південній Європі? Ми ще навіть не так дуже й тягались по світу, як вони...

Як я згадав наприкінці попереднього розділу, заквартирували ми у старому замку і ніби змаліли в його грубих мурах. Куди не глянеш, високі стіни, високі вежі, високі мури. З одної із веж замку видно було чудовий краєвид. У підніжжі гори мале містечко із залізничною станцією, поля, сади, виноградники, а далі гори вкриті лісами, гори за горами "хмарами накриті" чи "повиті", але не Кавказ. Це чужі гори. І тут не з Прометеем справа, а з Тітом. Десь туди, власне, на південь його царство. З півночі ліси підходили до самого замку, доторкали його мурів. Із сходу якась велика долина, а далі за нею також гори з непрохідними лісами. В цій долині під лісом кілька хат. У вільних від служби хвилинах любив я виходити крутими східцями на самий вершок вежі, де були лавки, де можна було сісти відпочати, призадуматись і при тому пустити очі у мандрівку світами, по цих горах - лісах, що кипіли від партизан. Часом із задуми виривав мене тітівський літак, що з'явившись нізвідкіля обстрілював

якийсь поїзд, доки або не розбив машини, або доки поїзд щасливо не втік у містечко, на станцію, де вже кулемети протилетунської оборони проганяли літака.

На той час замок мав тільки двох жителів, крім нас, пришельців. Один це був старенький, старенький але кремезної будови сторож, а другий, важко вгадати щодо віку, але теж кремезної будови орел. Сторож жив внизу, а орел нагорі, де біля муру збудована була для нього клітка, величиною в дві добрі кімнати, обведена дротом і оббудована навколо порядного дерев'яного стовбура з галуз'ям. Там жив цей король повітряних просторів. В сітці були малі дверцята, крізь які сторож подавав вірлові поживу. Цей орел, як розказував сторож, мав вже кілька добрих десятків років, ніхто не знав точно скільки. Власники замку перед війною виїхали до Англії, залишивши все нерухоме майно на ласку долі. Думаю, що ця ласка для них не була надзвичайна, бо після війни до влади прийшов Тіто і ледве, чи старі аристократи дістали право на свій замок назад...

Під час нашого перебування в цьому замку і сторож і орел харчувались з нашої кухні. Сторож як і ми, а орел завжди якимись кістками.

Наша "форкоманда", яка прибула на місце на два тижні перед нами, встигла за цей час розвідати околицю географічно і популяційно. Населення гостинне, не наставлене ворожо до української дивізії, по хуторах можна купити видно і харчі. Партизани є всюди, але нікого з наших не зачіпляли, бо й ми нікого не рухали з них.

Примаршувавши до замку наша сотня виставила варти і зразу пішла спати. Ми були перемучені довгим маршем з короткими спочинками. Я проспав цілий наступний день і щойно під вечір розбудив мене службовий стрілець з дорученням зголоситись до шпор. Трача. Прийшов я, обидва старшини над мапою, що хоч не дуже топографічна, але одинока, що була.

- Навколо нас партизани - каже Трач.

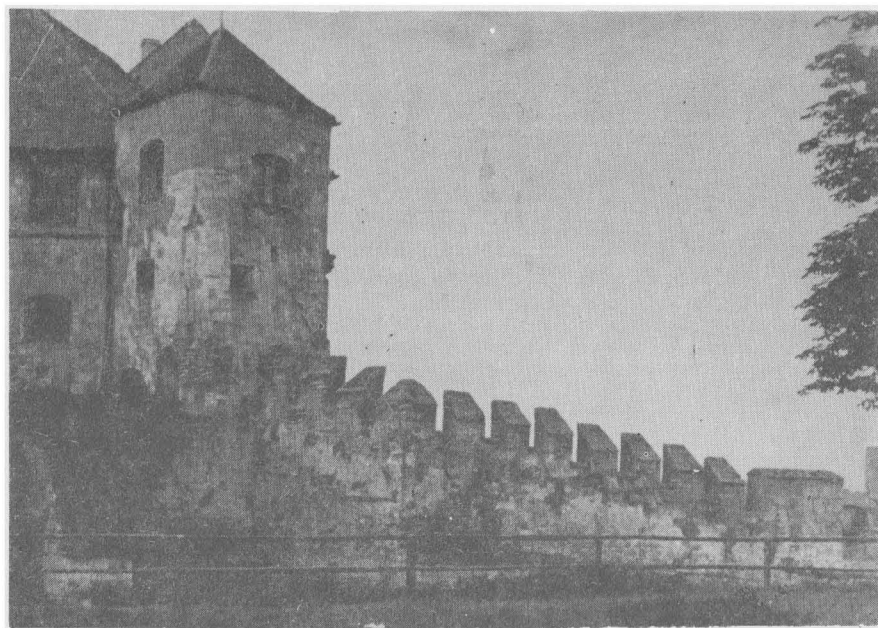
- І гори і ліси - кажу я.

- Власне тому. Бери свій рій, не забудь гранати і розглянь околицю в промірі яких десять кілометрів. Вимарш у восьмій, поворот опівночі.

Не дуже мені цей наказ сподобався, але кому і коли у війську подобались накази? Вони завжди віщують кінець

Загальний вид замку в Велянах, місця нашого постю на Словенії, вчасною весною 1945 р.

Частина цьогож замку, із баштою

спокою і відпочинку. Зібрав я свій рій, поінформував їх докладно, що ми маємо робити і наказую набити кріси та позасувати безпечники, свою машинову пістоль вішаю через груди.

- Є якісь питання? - кажу.

- Пане десятнику, а що робити, коли зустрінемо партизан?

Дивлюсь хвилинку, потім питаю.

- Має хтось ще дурніше питання?

Цим разом не було вже жадних, отже праворуч і точно у восьмій годині рушили ми із замку. Темно, хоч око ви-коль. Роя розтягнути не можу, бо стрільці погубляться в темряві. Ще поки йшли подвір'ям, то хоч тіні видно, бо якісь зорі світять на небі навіть у Словенії, але зашились ми в ліс і тут як у могилі. На крок не видно. Прийшло мені на думку, що йти лісами в Україні цілком не страшно, своїж ліси, рідні, так ніби саме це твердження виявляло повну безпеку у всьому, що своє, рідне. А тут, кожне дерево чомусь по суті вороже. Чужий ліс, Чужа країна.

Зірок у лісі не видно, ідемо за компасом. Навколо тихо, ліс спить. Десь-колись під ногами у якогось стрільця трісне гілка, а так тихо. Я йшов може із три кроки перед роєм і не хочу говорити сьогодні, що з відваги. Я лякався, так само як і мої стрільці. Вів я їх так з годину і тоді змінив напрямок на схід. Компас добрий, не вертиться, показує шлях рівномірно. Терен нерівний, то яр, то горбок, то долина і все в незнамому лісі. Якби так нас обскочили партизани, був би нам кінець. Але думаю повійськовому. Звідкіля партизанам знати, що ми вийшли із замку, звідкіля їм знати кудюю ми підемо, коли я сам не знав і якже їм тоді бути на нашому шляху...? Це легко сказати - засідка, але до цього треба мати точну дорогу противника, щоб засідку приготувити і не чекати даром, треба мати теж точний час, щоб не сидіти даром задовго і не попасти в якусь непередбачену халепу. Ні, не так то легко зробити засідку, ні. Ідемо ми й ідемо - і раптово підо мною земля розступилась, а я лечу в про-пасть. Відрухово розпростер рамена і на них зупинився, вишу в повітрі і баламкаю ногами, а весь аж дрижу з переляку.

- Стій - кажу, - якась діра в землі. Нахилились надо

мною стрільці, обмацали що, куди і як і витягнули наверх. Світел ми не робили, руками тільки обмацали і прийшли до переконання, що це лісова криниця, та пек їй, на самій нашій стежці? Проміром нецілого метра, без цембровиння, зокрема нагорі, тому так легко впасти в неї. Кинули ми якийсь камінь, летів довго заки хлопнув у воду. Дрижання пройшло мені за плечима: ото ні за цапову душу був би пропав!

Вийшли ми нарешті із лісу на битий шлях, обійшли містечко Веляни і вертаючись через нього вернулись до замку, точно на північ. Зголосив я шпор. Трачеві перебіг нашої стежі, про криницю не говорив, а важного ніщо не сталося. Пізніше відшукали ми цю криницю і зміряли її глибину, до поверхні води було десять метрів, але вода не глибока, не багато її. Все таки впасти вночі неприємно... брр.

Партизани нас не зачіпляли, ми їх не рухали. За муром замку була площа, на яку ми щодня виводили сотню на вправи. Звичайно вправляли ми муштру і боєготовість з гарматами. Наш регулярний триб життя викликав десь, видно, зацікавлення. За дорогою, що вела до замку, у віддалі може яких 250 метрів був невеликий горбок, порослий зрідка соснами. Часом висилали ми туди стійкого, а часом і ні. Одного разу запримітили ми на цьому горбочку свіжо викопану землю і коли перевірили, показалося, що партизани збудували ночами у горбочку бункер з отвором скерованим на нашу площу. Вставивши в цей отвір кулемет, можна було наробити нам багато втрат. Ну, наші партизани не такі то й добродушні, як ми склонні були собі думати. Перевели ми слідство по сусідах, що жили навколо, але ніхто нічого не бачив, ніхто нічого не знав. І я їм не дивувався. Чи наші селяни були б сказали слово проти своїх партизан...? Ми були всі у складному моральному становищі: наші партизани в Карпатах втішались нашими симпатіями, воюючи проти німців, з якими ми були разом у війську. Тутешні партизани робили це саме, але тут ми були – по суті – їх ворогами – і вони нашими. Випадок із цим свіжо викопаним бункером усвідомив нам, що за приятним обличчям місцевого населення стоять кріси і гранати їхніх партизан і що ми краще повинні матись на увазі. Бункер ми зруйнували і від тоді стали ставити стійки на тактично значніших пунктах те-

рену. Із замкової вежі я часто спостерігав околицю військовою льорнеткою і бачив часом якісь відділи людей, що проходили віддаленими хребтами гір. Видно, кожен нарід має свої проблеми. Помалу нас почало опановувати враження, що за нами слідкують, що невидні очі стежать за нашим життям, за нашими вправами, за всім, що ми робимо. І це враження не було пусте. Одного дня почалось.

Як я вже згадав, наші коні перебували в стайні, під замковою горою і наші конюхи стежиною ходили до них, доглядати, годувати, тощо. Однієї ночі пропав нам перший конюх. Пішов самий до коней і ані туди ані назад не вернувся. Слід за ним застиг. Не знали, ми, може втік, але чого тікати на чужій території і куди? Пару ночей пізніше пропав ще один конюх і нарешті третій. Тоді ппор. Трач заборонив вживати цієї самітньої стежини і заборонив ходити одинцем. Помалу ми довідались, що інші сотні, як ось ІЗ-та, яка стояла в самих Велянах, мали теж клопоти. Ми ще мали найменше, може тому, що наші гармати наганяли партизанам респекту до нас. Але ці випадки викликали, очевидно, реакцію зацікавлених сотень і ми почали влаштовувати тактичні операції проти партизан. Малий був з цього успіх спочатку, бо ми пізнавали щойно терен і методи, але все таки краще було бути в дії, як сидіти даром і чекати на удар. Нас дивувало, що партизани нас зачепили, бо всі знали навколо, що ми не німці — але остаточно більшість тутешніх партизан, це червоні тітовці, а вони мусяли отримати відповідні інструкції щодо українських військ: большевики напевно дали їм добрі накази проти нас.

І наша сотня влаштувала таку акцію з наміром прискромити трохи дії партизан і показати їм, що ми не в тім'я биті і уміємо собі дати раду. Мені припало завдання поставити заставу у теоретичному схрещенні стежок, кудю могли проходити партизани, якщо їх непокоїли дії сотні за їх плечима. Хлопців я мав гарних у моєму рої, до сьогодні згадую їх з приємністю. Розтягнув я рійна краю лісу, розказав всім, що треба робити і як поводитись, хлопці поховались за дерева, стоять, як статуї, не видно їх і не чути. Я сам приперся плечима до стіни одної хатини, що стояла там під цим лісом, стою і видивляю очі. В цій хатині мешкала самітня бабуся і чомусь мені здавалось, що ця хатина дуже вигідно положена під лісом. Якби я був партизаном, я знав би, як вживати цієї хатини. Чому

б тоді їм цього не зробити?

Стоїмо так і слухаємо тихих пошумів ночі. То птах якийсь нічний заскрегоче, то якесь звірятко чмихне побіч, або й поміж ногами, сполохане наглою свідомістю присутності людини, то вітерець ворухне галуззям. Спочатку кожний шорох підозрілий, але за часок очі і вуха звикають і тоді вже виразно чути, що, де і як.

Раптом по лінії йде остоорога: псст, псст.

Напружуємо слух, придавлюємо віддих і здається, що тепер серце починає битись, як дзвони в Лаврі.

Є. Передо мною, в темряві виростають постаті двох стрільців і між ними – жінка. Стрелець пошепки звітує.

– Я був крайній в рою. Чую шорох, думаю людина; боком не йде, а скрадається оця жінка, коли наблизилась, я зловив її за уста, щоб не мала часу крикнути, Іван поміг мені і ось маєте її.

В темряві нічого не годен розібрати. Наказав я одному стрільцеві вернутись на стійку, другого взяв із собою до хатини, між нами ведемо цю жінку. Свічу в хаті електричний ліхтарик, якого я мав ще з Голяндії, ніколи з ним не розставався і досі не згубив. Він ладувався самий, мав маленьке динамко всередині, не треба було батарей, вистачило потискати ручку рівномірно і він світив як в день.

Передо мною стоїть дівчина, може з 20-22 роки, очі горять схвилюванням, з лиця гарна. Мій стрелець стоїть збоку, придивляється. Питаю по-німецьки, хто вона. Не розуміє німецької мови. Тоді переходжу на мій придбаний слов'янський воляпик із всіх знайомих мені мов, бо таке у мене складалось враження на Словенії, що вони говорять всіма слов'янськими мовами нараз, запозичивши з кожної по пару слів. Довідаюсь, що вона ходила до тітки, а тепер вертається додому. Тітка зараз же в сусідньому селі.

– Чому ви не йшли дорогою, а полями й лісом, поночі...? – питаю.

– По дорогах крутяться німці, я боялась.

– На цій дорозі не крутяться німці, тут стоїмо ми, слов'яни, українці, кожна дитина знає.

– Я не знала.

– Ви хіба не з цієї місцевости – кажу. – Я мушу зробити при вас ревізію.

Вона насторожилась, очі блимнули переляком.

– Я не проти вас – сказала, шепотом.

- І ми не проти вас. Але нам треба знати, що діється навколо нас.

Переводжу ревізію, очевидно, так, щоб не вразити її жіночости. Тому не можу сказати, чи не мала вона при собі щось більше, але за халявкою гарних чобіток знайшов я малу пістолю...

Дівчина помітно прибрідла. Я стою з її пістолем на долоні. Мій стрілець жуває преспокійно соняшні зернятка. Ніколи в житті не був я при поліції і не маю поняття про її психологію. З натури добрячий, я склонний бачити в людині радше добро.

- Знаєте, що вас за це чекає? - питаю.

Вона мовчки дивиться на мене. Тепер вже годі викручуватись.

- Чому ви це носите при собі?

- Мені казали... Але я не проти вас - шепче вона блідими устами. Думаю собі, може в цій хвилині десь в Галичині, в Україні, большевики перепитують таку саму бліду і злякану партизанку - українку, може в цій хвилині важиться десь доля нашої дівчини з підпілля...?

- Я не проти вас... - повторила вже втретє тихо, стараючись переконати мене своїми очима, що вона говорить правду.

- А проти кого?

- Ми ... проти Тіта.

- А за ким?

- За генералом Михайловичем, я королівська...

Звідкіля мені знати, чи вона правду каже. Хіба взяти її на тортури, або віддати німцям. Тортурувати не умію і не буду, а віддати німцям - вони будуть. З німецьких рук мало хто вертається живий. Може вона не "королівська", може вона за Тітом, хто його знає. Алеж край не наш і нам у ньому не побувати. Навіщо нам вміщуватись надто глибоко в його справи? Віддам цю молоду красуню німцям, знищать її і до смерти не матиму чистої совісти. Сховав я її пістолю до кишені і наказав сидіти в хаті, до ранку недалеко, а там побачимо. Залишив я її з бабусею, що розбудилась в міжчасі, забрав свого стрільця і вийшов знов на становище. Думав я так, пам'ятаю: коли втече, значить брехала, тоді нехай іде на інші руки, якщо ж залишиться - значить говорила правду. Ранком розберемо цю історію.

Ніщо більше не сталося цієї ночі, помалу надійшов світанок, на сході пояснило і мені пригадався ранок перед большевицькою атакою під Бродами. Тоді теж мені довелося бачити прихід нового дня, але ніщо доброго він нам не приніс. Коли вже добре розвидніло, ввійшов я обережно до хати. Дівчина сиділа за столом, підперши голову на руках, може так і дрімала, але її очі були червоні. Коли побачила мене, піднялась на рівні ноги. В очах її був блиск переляку: що з нею зроблять.

Глянув я на неї серйозно і кажу:

- Я прийшов попрощатись.

Вона розкрила очі широко, не вірить. Я витягнув руку до неї.

- До побачення. Не згадуйте лихим словом українців у німецьких одностроях. - Поклав я на столі між нами її пістолю, а вона сіла, наче ноги під нею скосились. В очах затремтіли у неї сльози. Подала мені руку і стільки я її бачив. Жаль мені було цієї дівчини, що на свій лад воювала за свою ідею, яка б вона не була, але я мав враження, що вона не є червона, ці інакше поводяться. Цілу ніч промучилась вона, не знаючи, що ранком з нею зроблять, але може це й для неї наука. Зібрав я хлопців і вернувся з роєм до сотні. Ще одна тайна залишилась в нашому рою, одні забрали її із собою в могилу там таки, на Югославії, інші тиняються по світу, а моя чорноока королівська краля може і живе десь у своїх горах та згадує чорну ніч і українця, що дарував їй - може - й життя. Револьвера не взяла із собою, він залишився мені на пам'ятку.

На південь від Велян, поза залізничною дорогою Унтердравбург - Цілли, біля присілка Стара Вес /Старе Село/, знаходилась копальня вугілля, яка мала свою електричну, що нею завідував наш земляк, інженер Е. Кравчук. Ппор. Трач розказав мені про свої зв'язки з інженером Кравчуком таке: ми познайомились з ним, тобто я і ппор. Мирон Шарко, дізнавшись, що він українець. На нашу думку, він міг нам дуже допомогти нав'язати контакти із югослов'янською національною партизанкою, через яку ми знов думали нав'язати контакт з англійською розвідкою. Та щоб пояснити нашу невдачу, скажу зразу тепер, що скоро виявилось, що націоналісти, хорвати, словінці та серби не мали вже підтримки в англійців, які поставили свою карту на

Тіто. Багато в тому завинила загальна тоді на Заході психоза "удобрухування" Йосифа Сталіна, "дядько Джо", як його популярно звали тоді в Америці. А в тому самому часі Тіто вів таємні переговори з німцями про спільне побороування Усташі, Четників і королівської армії генерала Михайловича, які воювали на двох фронтах, проти німців і проти червоних партизан Тіто. Так комуністи ще раз доказали, що в політиці для них не було меж і вони могли дуже добре йти з німцями проти власних земляків, щоб тільки дірватись до влади. Німці кинули нашу Дивізію на Югославію з надією, що ми будемо помагати їм побороувати національних партизан. Але "якось так склалось", що ми не мали боїв із національними партизанами, але з червоними партизанами Тіто, якого англійці стали підтримувати ще міцніше, дізнавшись про його переговори з німцями. Англійцям вдалося нарешті Тіто перетягнути повністю на свій бік... за що після війни мусіли вони заплатити гірко на Балканах і в Греції, доки Тіто з цілком інших причин не зірвав із Сталіном.

Інж. Кравчук постарався нам про можливість купатися в лазні цієї копальні і ми скористались його дозволом здається, два чи три рази.

Про переговори Тіто з німцями дізнався я багатопісля війни, прочитавши книжку "German Military Intelligence", видану в Лондоні 1954 року. Автор її, Paul Leverkuen, сам член німецької розвідки на високому становищі подав докладно характер цих розмов, в яких Тіто вимагав від німців признання його влади над цілою територією Югославії та повного знищення національних партизан і всяких залишків королівської влади. Згідно із автором, вже доходило до згоди, але в цю гру вмішались англійці, які дали Тітові рішаючу допомогу і перетягнули його на свою сторону. Думав я собі нераз, до яких політичних ходів здібні чужинці і їм завжди все вільно, а не дай Боже, якби наші партизани були почали якісь такі переговори, закричали б їх на смерть самі наші: "з ворогами говорити...?" Мені здається, що ми є дуже добрі вояки і борці за волю, але невмілі політики і тому протягом цілої нашої історії показується, що ми ніколи не уміли політично використати навіть наших перемог.

Національна партизанка хорватів, словінців і сербів від нашої присутности на терені Югославії не потерпіла,

бо ми з ними в бої не входили, а тут і там навіть вийшли в контакти, хоч це було небезпечно з огляду на становище німців. За те червоних партизан ми били добре, поодинокі відділи Дивізії мали з ними солідні бої, але стрільці говорили, що вони не витримують вогню і наступу. Частини нашої Дивізії в одному випадку захопили їхній штаб разом із великою радіовисильнею та високими старшинами, де визначився відвагою шпор. Тарас Чмола, і в іншому випадку в наші руки попав цілий їхній шпиталь, з усім вирядом советського походження, кілька разів ми захопили їхні харчові та муніципальні магазини. Десятник Теслюк довгий час їздив на сивому партизанському коні. Кінь не протестував проти зміни ідеології на собі, може навіть був радий, ми його не питали.

Одного разу вертаючись з акції на червоних, хлопці зорганізували свиню. Просто застрелили її замість партизана. Наближаємось ранком вже до Велян, а переднами, на дорозі, майже цілий полковий штаб з ад'ютантом Курковським на чолі. Не сказали нам що і як, але шукали дуже уважно. Мабуть хтось потелефонував про цю свиню. Та що нам перевірка, чи контроля. Ми свині не мали, бо жадної вони не знайшли. А вона їхала собі преспокійна, накрита цельтою, що охороняє замок гармати. Їхала разом із замком і жаден із полкового штабу не знав, як виглядає під накривалом замок, або не знав, як виглядає на замку забита свиня. Наступного дня наша сотня мала королівський обід і навіть наш Гансен дістав кусень м'яса і з дива не міг вийти, як свиня могла перейти полкову ревізію переможно. Нехай собі читач витягне висновки самий, хто тут мудріший. Сказати правду, на Словенії ми не голодували, бо на наших виправах на партизан навчилися ми відшукувати їхні малі харчові запаси, поховані по селянських дворах, а це пізнати зразу по обличчі і очах селянина, чи він "чистий", чи має щось на совісті. Таким чином ми придбали бочки смальцю із шкварками, мішки муки, ведра меду, сушених овочів і навіть смажені, овочеві конфітури. Таким робом ми запасли нашу сотенну комору непогано і коли прийшлося пізніше відходити на фронт до Австрії, до Штаермарку, ми дивились у майбутнє не так дуже чорно.

Мали ми два випадки самопострілу в сотні. Десятник Теслюк прострелив собі через неухагу під час чищення

своєї пістолі ліву долоню і таке саме зробив стрілець Бардахівський. Але обидва випадки затушували ми в самій сотні, завдяки нашим розумним старшинам, підстаршинам і стрільцям в 14-ій сотні 30-го полку. Такі були Протипанцирні.

В другій половині березня почалась протипартизанська операція на більшу скало, як досі. Спричинила її більша активність тітовців в околиці, в якій досі панували королівські партизани, тобто націоналісти. Тітовці дістали піддо-статком зброї і муніції від англійців, як і від росіян тоді, коли королівські партизани були здані самі на себе, щось як наші в Карпатах. Ця активність нам не сподобалась і ми вирішили нагнати тітовцям трохи страху. Із замку виру-шила наша сотня з самого ранку, залишивши тільки малу залогу із кулеметом. Промаршували ми яких 15 кілометрів разом, а тоді нас розлучили. Гансен із 2-гою та 3-ою чотою мав зайняти якусь місцевість, а 1-ша чота з двома гарматами і кухнею, під командою ппор. Трача мала ви-дряпатись стрімкою, гірською доріжкою на вершок досить високої гори і зайняти там бойове становище. Як довго ми мали там бути, ми не знали, але що кухня з нами, то все в порядку. Не знали ми, що через цю клятву кухню загинуть гарні хлопці, стрільці нашої чоти. Партизани також мали зуби.

Видряпались ми на вершок гори, уже добре сутеніло і тому кухар видав вечерю, ну й ми зайняли становища. На щастя тільки вспіли повечеряти, приходить наказ звину-ти становище і прискореним маршем вертатись до замку. Не знаємо, що сталось, не знаємо чому, але як звичайно, наказ наказом. Витягаємо гармати із вогневих становищ, стягаємо стійки, коні вже при гарматах. Рушаємо в по-воротну дорогу так само, як прийшли сюди, тільки сходи-ти вниз по стрімкій доріжці гірше, як дряпатись вгору. Гармати догори треба було пхати, але згори треба їх гальмувати, коні самі не дали б ради під таким кутом нахилення гори. Раптом зламався дишель при першій гарматі і я тільки чую крик:

- Тримааай!!!

Стримали. Стримали гармату разом з кіньми над самою пропастю. В останній хвилині, коли здавалось, що і коні і гармата і вся обслуга піде в провалля, якийсь стрілець підклав великий камінь під гарматне колесо і це врятувало

ситуацію. Всі ми мокрі, так зіпріли. Навколо темно, лиш зорі на небі. Ціла чота затрималась. З кухні принесли сокиру і напотемку стали ми розшукувати за відповідним деревом на новий дищель. Як тут знайти дерево, коли так темно, а світити не вільно? Чи воно було відповідне чи ні, але вирубали і принесли та припасували таки так, в темряві. Коні ще дрижали із страху і тепер ми продовжували марш із ще більшою обережністю. Щойно над раном, коли вже будився день, дійшли ми до битої дороги, що вела до Велян і нашого замку, від якого ми були тепер яких 7 кілометрів всього. Ми всі були змучені і невиспані, але щасливі, що вдалось нам врятувати гармату і коней, а може й декого з обслуги. Порядок походу був такий: на чолі йшов ппор. Трач, він завжди йшов на чолі, байдуже на небезпеку, за ним маршувала чота, далше їхали гармати, а наприкінці кухня і задня охорона, складена з пів роя розсипаних по дорозі стрільців. Та цим разом, тому, що партизани були десь близько, ппор. Трач виставив теж передню стежу, складену із двох стрільців, у віддалі яких сто кроків перед собою, "очі і вуха" чоти. Я взяв від вістуна колесо і щоб припилювати походу чоти, щоб хтось не відставав, чи не загубився, став об'їздити нашу колону навколо. На Югославії тоді панувало таке неписане право, що не вільно було стояти на місці на дорозі, з огляду на ворожих снайперів. Треба було весь час рухатись, тоді приціл важкий і непевний. До замку ще яких всього три кілометри, маршуємо безпечно, без випадку. Об'їхав я кухню, позаду чоти і стрільці мені голосять, що кухар Гусак, яких десять минут тому назад зліз з кухні, бо хотів на сторону і чомусь його не видно. Дорога проста за нами, ясно вже добре, але Гусака не видно. Поїхав я наперед і зголосив ппор. Трачеві.

- К чортам! Не мав коли і де, та тут?! Гриник!
Десятник Гриник підбіг.

- Гриник, беріть свій рій і приведіть того свата, к чортам, я його навчу коли, де і як відставати від чоти!

Гриник переладував свій автомат, махнув на свій рій і стрільці побігли за ним, обома краями дороги назад. Решта чоти продовжує свій марш до замку. Якийсь неспокій мене опанував. Щось так тихо було навколо, якось так недобре пахне з того лісу. Відійшли ми пів кілометра, нарешті один кілометр, а Гриника із його роєм не видно.

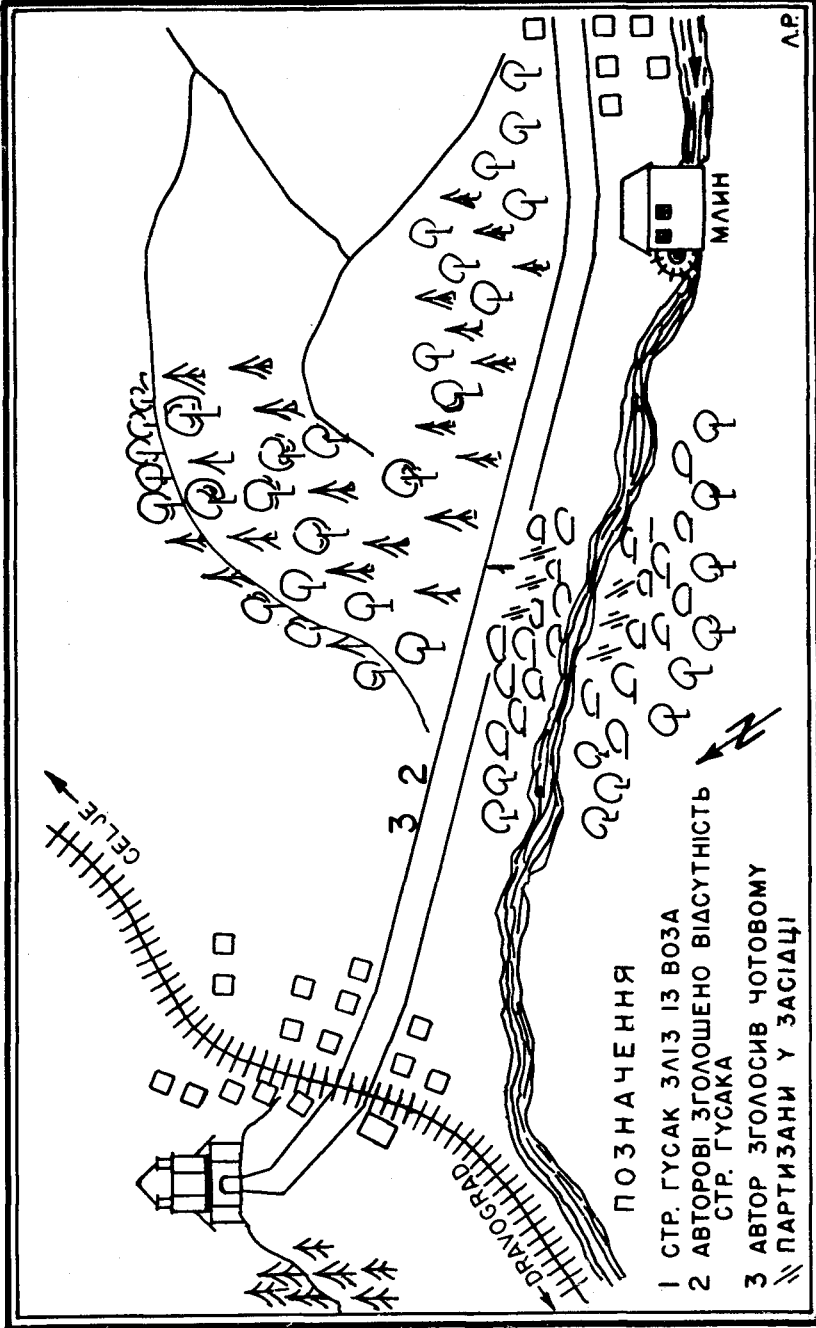
ми вже цілком близько замку, лиш вийти ще нагору, коли чуємо раптово постріли за нами, виразна серія з машинової пістолі.

- Стій! - скомандував ппор. Трач.

Стріли падають густіше, тепер вже й крісові і більше автоматів. Дорога мала легкий закрут в лісі, перед замком і раптово бачимо на ній такий образ: женеться однокінна бричка, що кінь вискочить, з брички падають черги автомата, кудись назад, в сторону потока, що пропливав вздовж дороги, а за потоком наздоганяє його їздець на сивому коні і сіє в їзді автоматом побричці. Перед першими хатами містечка їздець завернув і зник в кущах, а бричка вганяється дорогою між перші хати і до нас, до замку. На бричці блідий, спочений Гриник, ми стримали коня, спіненого із переляку та гону, Гриник слова промовити не може. Дали йому кави, і він, прийшовши до себе, розказує, що сталося.

В тому місці, де Гусак менш-більш залишив кухню і зник в кущах за потребою цілий рій попав під сильний автоматичний вогонь. Партизани залягли в кущах таки біля самої дороги і на противному березі потока, що весь час там пливе вздовж дороги до міста.

- ... я був на самому переді, тому скочив у потік і став обстрілювати кущі, звідкіля йшов вогонь. Чув я зойки по нашій і по ворожій стороні. Оглянувся, а біля мене нікого, моїх стрільців не бачу, шукати за ними нема як під вогнем, нема часу. Я почав відступати потоком до міста, стріляючи весь час. Змінив один магазин, нарешті змінив другий, ще маю тільки один. Не бачу далше нікого більше із стрільців, ані в потоці, ані на дорозі. І найгірше, не чую стрілів з нашого боку. Нараз за потоком з'явився їздець на коні, виїхав просто із густих кущів та до мене. Стріляв з автомата на їзді. Тоді саме побачив я на дорозі однокінну бричку, не знаю, як вона там взялася. Бачу, що згину в тому потоці, якщо щось не зроблю. Дав серію до їздця і кущів, звідкіля весь час стріляли до мене, вискочив на дорогу, скинув візника з брички і до міста, за вами. Їздець за мною, і так стріляємо до себе, аж моє МП замовкло. Останній набій вистрілив, а кулі свищують, але якось мене не зачепили, я ввігнався між хати, до вас, а... тут Гриник замовк. Його стрільці не вирвалися з ним.

Ми заалармували зараз же ІЗ-у сотню в місті і розкинули обласу, як тільки могли, широко. Довгою лавою перечеісуемо усе, долини, горбки, ліс і забудовання. Це була незвичайно арогантська атака, так близько міста і нашого місця постою. Стрільці нервові, в них затиснені уста і недобрі очі, не ворожать добра нікому. На моєму шляху в лісі хата. З двома стрільцями захожду туди, ногою відкриваю двері, автомат готов до стрілу. В кухні стоїть жінка і двоє малих дітей біля неї.

- Ви чули стріли? - питаю.

Ні, не чула, махає заперечливо головою.

- Як, ви не чули стрілів, так недалеко вашої хати?!

Каже, що діти плакали, вона не чула. Ну, що я їй зроблю, коли не чула. Неодна жінка в Карпатах і в Галичині таке саме говорить в цій хвилині.

- Де чоловік? - питаю.

- На роботі.

- Хто ще є в хаті?!

- Нікого нема - каже злякано.

- Перешукати хату! - кажу стрільцям.

Вмаленькій комірчині біля кухні стоїть ліжко, на ліжку лежить мужчина з перев'язаною головою.

- Ви сказали, що нікого немає в хаті - кажу до неї і тепер я вже злий. - Хто це є?

- Сусід - каже вона.

- Чому ви не сказали, що він тут?

- Я боялась...

- Чому ви боялись, якщо це тільки сусід...? - питаю і підходжу до цього "сусіда". Мій револьвер в правій долоні, лівою зриваю його перев'язку з голови. Свіжа рана, куля черкнула лоб і розпорена шкіра кривавить. Рана поверхова, тільки кров скапує тепер на його лице, коли я зірвав перев'язку. В його очах страх. Пояснює мені ламаною німецькою мовою, що він був учора в Ціллі, було бомбардування і осколок його зранив.

- Вчора? - питаю. Він помахує бистро головою.

- І до сьогодні ця мала рана не присохла...? - питаю. Він каже, що не хоче присохнути.

- Чому не пішов до лікаря? - питаю.

Рана мала, не було чого йти.

- Чому тоді ви лежите тут на ліжку, коли рана мала...? Дивиться на мене і не знає, що сказати. Жінка теж

мовчить, діти дивляться на мене великими очима. Немає ради, справа серйозна.

Кручу головою з пересердям.

— Клопіт в тому, що тут недалеко була стрілянина, партизани напали на наш відділ... а в Ціллі вчора не було бомбардування. Беріть його з нами — кажу стрільцям. Перейшли ми з ним мовчки решту лісу до дороги, на дорозі стоять наші вже півколом, а між ними на землі, край словінської дороги, на чужині, лежать наші стрільці, цілий рій, лежать голі, як мати їх на світ привела, кожний пересічений навхрест, на грудях, чергами автоматів. Їм казали роздягнутись, може обіцяли, що пустять живими і роздягнених постріляли, щоб не псувати одностроїв, які їм потрібні. Так то новітній російський Джінгіс-хан свою криваву лапу простягнув аж до цієї тихої, забутої між горами країни. Лежить цілий рій, крім Гусака, якого, видно, забрали із собою, може живим. Він, бідолаха, невідомо спричинив цю трагедію. Стоїмо і глядимо на наших товаришів зброї. Дві години тому назад вони були ще з нами, живі, розсміяні, як молоде вояцтво буває. Вояцька доля...?

Ппор. Трач блідий, Гриник стоїть і плаче тихо, тільки сльози течуть по його обличчі. Цілий його рій. Кожний стрілець крім стрілянь по грудях мав якусь рану, ніхто з роя не був здоровий, як їх помордували, всі були поранені першим загальним вогнем. Добили їх просто...

Голошу Трачеві, що маю підозрілого із собою. Тримаємо його із собою, ясне, як на долоні, що він брав участь у засідці. Вже полудне, треба забрати наших товаришів з нами. Десятник Ільницький вислав стрільців по підводі, наказавши вистелити її добре сіном, щоб хлопцям було м'яко лежати, щоб їх не побудити. Заки однак приїхала підвода, надійшли дорогою два малі хлопчачки із ручним візочком. Тягнуть мішок збіжжя до поблизького млина. Затримались біля нас, цікаві, я хотів їх саме прогнати, коли один із стрільців скрикнув:

— Дивіться, він має ремінь з криса Лашти!!

А стрілець Лашта лежить побіч, не чує нас, тільки піврозкритими очима дивиться востаннє у сине, хоч і чуже небо, під яким його така несподіванка зустріла. Біля нього лежить старший стрілець Балацький, трохи скривлений, якби його щось заболіло в останній хвилині перед смертю, лежать інші, не говорять до нас більше.

Хлопець плаче, каже, що ремінь дав йому його вуйко, на ремені українською мовою виразно написано "Лашта". Це на те, щоб хтось випадково не заміняв Лашті його нового ременя. Вже ніхто не заміняє тепер.

- Коли тобі вуйко дав цей ремінь? - питаємо хлопчика.

- Сьогодні... - плаче, зляканий.

Дорогою над'їздить авто. В ньому командир полку Форстройтер і ад'ютант Курковський. Ппор. Трач хотів зголосити, що сталося, але вони побачили трупів, Форстройтер щось скрикнув, шофер натиснув на газ і авто помчало за хмарою куряви. Ми остовпіли. Це щось нечуване! Щоб командир полку не прийняв звіту тільки тому, що злякався трупів на дорозі? Що діється вже на цьому світі навколо нас...?

Приїхала наша підвода, вистелена по береги сіном. Почали ми укладати на ній наших товаришів. Напевно жадна мати так ніжно не клала їх на сон до колиски, як тут робили це їх товариші зброї, легенько, щоб не розбудити, уважно, щоб не вразити. Віз рушив і ми повезли їх із собою, вони вже не могли самі примаршувати до місця постою. Вони маршували тепер вже на інших шляхах, у тих безчисленних лавах наших стрільців, вояків, гайдамаків, козаків і лицарів і княжих дружинників, що їх видала - і прийняла назад до себе наша рідна земля.

Забрали ми із собою пораненого партизана і обидвох хлопчаків і в місті із точним звітом ппор. Трач передав їх в руки жандармерії. Дізнались ми пізніше, що по нитці до клубка, поліція знайшла необережного вуйка, що за Божим провидінням зрадився ременем стрільця Лашти, а від нього дізнались про інших і наскільки пам'ятаю, ця партизанська большевицька частина скінчила свої подвиги під муром міської тюрми. Між ними і життям станула езекуційна чота, - але це не повернуло життя нашим товаришам, це тільки їх смерть помстило.

Завезли ми наш дорогий тягар до маленької церковці, зодягнули їх всіх в наші однострої, щоб не стояли нагі перед обличчям Найвищого Судді, 2-а чота викопала велику братню могилу. Ціла сотня зібралась на Панахиду, при повній зброї. Панахиду відправив наш капелян, отець Кордуба, прощаючи їх на вічну дорогу "у нашій великій справі, хоч не на нашій дорогій землі", від сотні ппор. Трач. Я не завидував йому його завдання. Знаючи, як він журився

долею кожного стрільця, я тільки міг собі уявити, що діялось в його серці. Його голос цілком не був дуже міцний і його уста дрижали.

- ... спіть тим часом у цій землі, у далекій Словенії і чекайте на нас, бо ми колись прийдемо і заберемо вас із собою... на Рідні Землі. Не тужіть за нами... Ми прийдемо по вас.

Почесна сальва, друга, третя, по горах відгомін йде, нехай чують убивники, цей великий бій щойно починається, йому ще далеко до кінця. Добре сміється, хто наприкінці сміється. Наш час ще прийде, тоді ми засміємось, засміємось так, що вам у п'ятах стерпне.

Пішов від нас відгомін почесних сальв. Може докотився і крилатим вітром у Карпати, може поніс під селянські стріхи матерям останню вістку, останній привіт, може ці материнські серця в цій хвилині відчули, що їхні буйні сини вже ніколи не прийдуть до них живими...?

Кожний з нас кинув грудку землі в останнім прощанні і біля церкви виросла могила із березовим хрестом наверху. На хресті повішено шелом. Може ця могила стоїть там ще й сьогодні, у цьому малому містечку Велянах, в якому наші збаламучені брати-слов'яни убили своїх братів нізачо, за утопію, в яку сам Тіто перестав вірити пару років пізніше...

Може якась благородна душа покладе на цю могилу китицю троянд, може ця "королівська" з армії генерала Михайловича...

Хто зна, може!

Наказ, що зігнав нас ніччю згори мав дальші наслідки. Ще цієї самої ночі покинули ми Словенію, Веляни, замок, нашого сторожа і нашого орла, маленьку церквочку і біля неї - нашу до болю дорогу могилу. Один день, один день ріжниць і вони були б жили, були б ділили з нами дальше нашу долю і недолю...

Ще одну історію хочу пригадати із нашої кампанії на Словенії. Ця історія доказує, яким слабим тактиком, не згадуючи вже про стратегію, був наш сотенний німець Гансен. Не знаю, яким він колинебудь був артистом, але вояком він таки не був, баста.

Ми знали, що місцевими червоними партизанами командують переважно советські партизани, перекинуті літаками на терен Югославії. Очевидно, що ми хотіли їх віднайти

і знищити. Але до цього треба було відповідної людини, щоб таку розвідку взяла на себе, знаючи, що ризикує при тому своє життя. І знайшовся один молодий стрілець, волиняк, який згодився добровільно піти на розвідку між партизан. Ціла операція була добре обдумана. Цей стрілець перебрався у цивільний одяг, взяв із собою фінку, а володіючи російською мовою добре, пішов в поблизьке село нав'язувати контакти, як ще один парашутист - партизан із ССРСР. Це село лежало на захід від замку. Його вибрано тому, що жандармерія і ІЦ знали, що партизани базуються на цьому селі. І тут блиснув стратегічний "геній" Гансена. Ппор. Трач радив повести сотню так, щоб вона була у відповідний час між цим селом і лісом, до якого партизани завжди тікатимуть в разі небезпеки, але сотенний Гансен вирішив, що це буде погано і вирішив він так, на мою думку тільки тому, що ппор. Трач радив інакше. Гансен повів сотню маршовим порядком на північ, так, що між сотнею і селом станула висока, непрохідна гора. Як він уявляв собі комунікацію через цю гору, ніхто з нас не знав і як він уявляв собі реакцію сотні за горою на втечу партизан до лісу в цілком інший бік від гори і по її другій стороні, теж ніхто не знав. Ппор. Трач мав тільки один свій звичайний коментар на всі геніяльні потягнення нашого сотенного актора: кчортам.

Цікаво пригадати, що ще один актор, такого самого калібру, чи радше "артист-малляр" керував цілою німецькою державою в той час і ми бачили наслідки цього керівництва на кожному кроці.

Ще добре не відійшли ми за гору, як із села, в якому оперував наш розвідчик, почулась стрілянина. Сотня завершила змісця і прискореним маршем, а то й бігом влетіли ми в село. З поблизького лісу, в якому власне ппор. Трач хотів заховати на становищі цілу нашу сотню ще досвітком, падали тепер стріли партизан, що цілою громадою втекли туди сховатись від нас. Зі села відстрілювався наш розвідчик. Куля пройшла йому з правого боку, вибивши два зуби, вийшла лівим боком. Говорити він не міг, тільки писав, або показував руками. Отже ввійшовши в село, він скоро натрапив на партизан, кожний же чужий в селі звертає на себе увагу. Почалась розмова, його російська мова і ламана словінсько-сербсько-хорватська мішанина зробили добре враження. Вони однак хотіли

забрати його із собою в ліс, може кудись до вищої команди, а він не хотів йти, бо знав, що там допомоги не дістане. Все, що він мав зробити, це викрити їх в селі. Тому він настоював на цьому, що він мусить чекати в цьому ж селі на своїх, які погубились десь навколо в цій околиці. /Під цим оглядом він був цілком правий!/. Колиж партизани стали наставати, зокрема їхній недовірливий провідник, наш розвідчик без надуми потягнув чергою з фінки і почалось пекло. Він ранив кількох із них, але тікаючи, партизани забрали їх із собою, ми знайшли тільки сліди крові, що вели в напрямку лісу. Якби наша сотня була зашилась в цей ліс, була б ціла партизанська група попала нам в руки. На жаль, Гансен цьому перешкодив і хто зна, чи не ті самі партизани пізніше убили нам рій Гриника та забрали із собою кухаря Гусака. Нашого розвідчика зразу відіслали до шпиталю, там він скоро вигоївся і вернувся до сотні ще перед відмаршем до Австрії.

Це був кінець березня 1945 року. Заповідалась нова весна на світі. Але не "весна народів". На Європу сунув із Сходу викликаний Гітлером молох російського большевизму і я не знаю, чи можна іншими трьома словами віддати ехидність, жорстокість і нахабність цього нового ворога людства.

Дня 22 березня ціла армія американського генерала Патгона перейшла Райн, а ще 7 березня перша американська військова частина перейшла цю ріку у місті Ремаген, здобувши несподіваною атакою непошкоджений міст ім. Людендорфа. Цей залізничний міст став символом падіння Німеччини. З хвилиною переходу Райну вже навіть найбільші фанатики мусіли повірити, що Німеччина паде додолу. А ще були такі, що не вірили! Будапешт впав ще 13 лютого і большевицькі армії стояли на кордонах Австрії, на нашому південному відтинку фронту. І ми, мала сотня Протипанцирних, теж брали участь у цьому карколомному змагу світів, в складі нашої Дивізії, що по суті була тільки патетичним виявом нашого народу - але ми були і ніхто не скаже нам колись, що ми не посадили маленького на-сіння, з якого може вирости велике і сильне наше національне дерево.

Ми покидали Югославію, маршуючи знов по битій дорозі...

На шляхах Європи

Австро - Угорський кордон

Вирушивши з Велян забезпеченим маршем ми маршували цілий день, з короткими тільки відпочинками і заночували недалеко Марбургу. Дехто з нас оглянувся на марші за себе, на Словенію і її розбитий на різні групи народ. Ми залишили там могилу і Бог тільки знає, скільки таких могил ми ще залишимо на мапі Європи та світу, заки прийдемо додому.

Марш був важкий. Не всі з нас мали добру обуву, а магазини були порожні. Позатим ми вже мали досвід з офіційними харчами на німецькій території. Харчі для нас ставали дуже важливим питанням і велика частина уваги сотні була присвячена цій справі. Наша сотня ночувала серед залишених на поталу будинків, частинно спалених бомбами, але хлопці зуміли знайти закопані дві бочки смальцю і в якійсь недопаленій stodолі мішок яблук. Це були наші перші трофеї на новому марші. Наступного дня ранком рушили ми в дальшу дорогу, на північ і біля полудня дійшли до Марбургу. Тут ми затримались в якійсь цегольні, де простояли три дні. Тут вже не було партизан Тіта, але зате його літаки бомбили і пражили кулеметним вогнем залізничну станцію і транспорти. Не знали ми як довго будемо стояти, тому наступного дня ппор. Трач забрав мене із собою оглянути терен та знайти місце на вогневе становище для наших гармат - на всякий випадок. Проходячи повз хат, де стояли дивізійні піоніри, несподівано зустрів я свого тіточного брата Івана. Перепросив я ппор. Трача на хвилину і затримався поговорити. Іван мав рангу штурмана, а в Дивізії говорили "штурман не

шаржа і коза не худоба". Посміялись ми обидва, він саме приїхав з Чех і не виглядав дуже відживлений. Я забрав його із нами, ми знайшли відповідні місця на гармати і вертаючись, казав я взяти із собою менажку. В нашій сотні наладував я йому повну менажку смальцю зі шкварками, а йому аж очі засвітились, мусів бути добре виголоджений. За цей смалець обіцяв він дати папірців до курення, принесе наступного дня, а папірців нам дуже бракувало, це був люксус на ці часи, а він привіз їх з Чех цілу велику пачку. Я до інтересів ніколи не був дуже добрий і цим разом не було інакше. Вночі піоніри відійшли на фронт і я обіцяних папірців до сьогодні не отримав, Іване!

Мушу зробити тут заувагу про своєрідний хаос, що почав панувати серед провідних німецьких кіл. Після війни я дізнався, що в час, коли Гітлер постановив битися до останньої краплі крові, Гімлер почав таємні переговори з Альянтами за посередництвом Швейцарії та Швеції, поодинокі німецькі генерали також мали свої думки, одним словом німців огорнула розпач, зокрема із приходом більшовиків на німецьку територію у зв'язку з цим, що росіяни почали виробляти з німецьким населенням. Цей великий хаос помітний був теж по відношенні до нас. Мені здається, що в той час в Німеччині вже не знала правиця, що робить лівиця. Тоді, коли німці потребували кожного озброєного вояка для оборони перед більшовиками, несподівано прийшла вістка, що нас мають розброювати. Ніхто не подав жадних вияснень, але ми собі почали говорити самі, що їм певно зброя потрібна для їхніх частин, бо ми не "благонадійні" і таке інше. Але німці своє, а ми своє. Без зброї на чужій території ми не залишимося. Настрій пішов такий, що ми зброї не здамо. Деякі частини умудрювались зброєю заховати, а інші просто вирішили не здати. Проте зброю чистили, на всякий випадок. Очевидно, до розброєння не дійшло і пізніше я дізнався, що поголоска про це вийшла від шефа поліції і Гестапо з осідком в Люблянці, на Словенії, бо він "не мав довір'я до слов'ян". Якщо його кваліфікації були подібні до кваліфікацій Еріха Коха в Україні, то я не дивуюсь, але дивуюсь режимові, що таких ідіотів наставляв всюди будувати свій "тисячолітній Райх" і ставлю під сумнів великодержавницькі здібності голови такого режиму, такої партії і такої держави.

Замість розброєння, очевидно, прийшов наказ відмаршу

на фронт. Марбург був досить сильно знищений бомбовими атаками, бо це був поважний комунікаційний вузол на півдні з виходом на Балкани і Альанти мали по цьому відношенні свої рахунки. Оминули ми скорим маршем місто Вільдон і на нашій маршовій дорозі наздігнали ІЗ-ту сотню, яка йшла туди, куди й ми і мала становища в суцільстві з нами. Важкі сотні ІЗ-а і І4-а приділено в тому часі до 2-го батальйону під командою штумбаннфюрера /майора/ Віттенмаера. Перед нами на фронт прийшли 29-ий і 30-ий полки і вони нагальним ударом відкинули большевиків на сім кілометрів назад. Ми вже вмаршували у відбиті місцевості, цілком порожні від населення, яке евакуювалось поголовно на захід, перед приходом російських військ. Про наш перший час на фронті, куди ми прийшли 6 квітня 1945 року, на відтинку Грац - мадярський кордон дозволю собі тут вкласти спогад ппор. Трача, а саме:

"Після того, як вся байка із роззброєнням закінчилась, ми покинули Словенію форсовним маршем, на північ, до Австрії. Подорозі, 5 квітня, наздігнав мене вістун з наказом зголоситись в команді полку. Я зголосився у полковника Форстройтера, який наказав мені наступного дня, ранком, з чотою протитанкових гармат ставитись до розпорядження другого курення під командою майора Віттенмаера, який саме зайняв бойові позиції, нав'язав вогневий контакт з противником і зажадав підкріплень.

Забрав я гарматню чоту із собою, відлучився від маршової колони і подався в напрямку на Штайнбах, де знаходився другий батальйон. Після безперервного нічного маршу ми наблизились над ранком до фронтової лінії, менш-більш на засяг скорострільного вогню. Я залишив гармати з людьми й кіньми під охороною хатніх забудовань, а сам подався до командного пункту куреня. Стрільці показували мені шлях і я віднайшов Віттенмаера, трохи більше нервового, як я сподівався, і він пояснив мені на малі загальне положення та вказав на широку дорогу з лівого боку його відтинка, звідкіля він сподівався атаки советських танків. Ми вирішили зачекати до вечора, щоб вийти у вогневі позиції під охороною темряви.

- Я тільки пригадую вам, на всякий випадок, що наші 3,7 сантиметрові пукавки надаються тільки до чемного стукання в танки з проханням дозволу вийти до середини.

Віттенмаєр скривився, ніби сміх.

- Я знаю, я знаю. Все, що я від вас очікую, це скріпити трохи духа моєї піхоти, а позатим навіть чемне стукання до танків трохи прискромить їх розмах, ні?

- Якщо вони їдуть з пляшками в руках, як звичайно, то ні, бо вони навіть не запримітять нашого стуку.

Так як ми домовились, після дня, що перейшов на фронті спокійно, вечером ми зайшли у вогневі позиції. Піхотинці усміхались до нас, не знаючи, що ми тут прийшли тільки на парад. Але наші гармати із розкладеними гальмами, замасковані зіллям та кущами виглядали на віддаль дуже бадьоро і піхота вже не лякалась далекої перспективи цієї широкої, відкритої дороги, що вела із сходу, з большевицької позиції, на захід, просто через наші становища. Стрілецькі сотні за дві попередні ночі встигли вже глибоко заритись в землю і за дня мусіли сидіти дуже тихо, тому, що ворог займав домінуючі узгір'я на сході і бачив перед собою всю фронтову полосу дуже виразно, ще до того в світлі сонця, яке до полудня світило нам у вічі.

Дня 7-ого квітня 1945 року ми активно включились у фронтові дії. Другий Курінь був скріплений ще чотою піхотно-гарматної сотні ппор. Євгена Шипайла, який стояв недалеко від нас із своїми двома гарматами, однак запас його муніції був раціонований, бо це вже був шостий рік війни і це був далекий південний відтинок фронту, тоді, коли німці збирались рятувати Берлін за всяку ціну.

Большевики знали вже, якою зброєю володіє наша лінія, бо на віддалі 1200 метрів від нас дозволяли собі безлично на свобідний рух, "променад" маршових і транспортних колон. Це була якраз границя засягу моїх "пукавок". Ця безличність нас дратувала. Віттенмаєр був занепокоєний, бо як командир відтинка і куреня, на ньому спочивала відповідальність за його долю, а ворог тимчасом на його очах робив собі насміх! Поговорив я з Віттенмаєром трохи, вернувся до нашої позиції і наказав підтягнути першу гармату до самої передньої точки піхотних становищ, де знаходилась дерев'яна стодола серед зелених дерев і це все давало незлу оптичну охорону. Під охороною цього будинку вбудували ми гармату і становище, примірили все, як слід і ще до того мусіли забавляти нашу піхоту.

- А що то ви, б'єте на Москву?!

- Добре міряйте там, де мавзолей Леніна, а парніть його в с...у!

- Слухайте, а ви маєте набої...?! - питав якийсь мудрагель.

- Бийте яблуками, як не маєте!

Але ми преспокійно наміряли гармату і я кивнув з-поза мого далековиду: вогонь. Піхотні підстаршини також приглядались фронтові противника. Там саме маршувала якась група вояків по своєму призначенні. Наша пукавка гримнула в саму середину. Колона розлетілась, як стадо сполоханих курей.

- Диви, диви!! - потакували піхотинці. - Вони таки тікають!!

- Гей, бийте більше!! - радили нам збоку.

Нам не треба було радити. Ми стріляли швидким вогнем і по противному боці фронту всякий рух тепер завмер. Большевики вже не парадували нам перед носом. Віттенмаєр затирав руки.

- Ех, якби так у нас пару танків...!

- Ех, - кажу я, - якби так у нас не одна, а сто дивізій...!!

- Вас?!

- Якби так не одна, а сто українських дивізій, билися б ми сьогодні не в Австрії, а в Узбекистані!

Віттенмаєр потряс головою тільки, не сказав нічого. Очевидно, нам не обійшлося так легко. Про цю стодолу большевики знали теж. І в них були важчі гармати, як у нас, це певне. Після нашого обстрілу заговорила їхня артилерія і одне стрільно експлуодувало так близько нашої пукавки, що зранило нам стрільця і пошкодило гарматку, про що пише десятник Роман Лазурко у своїх спогадах. Так пройшов цей день на фронті, весь час у нервовому напруженні, весь час у свідомості, що у нас немає відповідної зброї і виряду, щоб переможно стримати загальну ворожу атаку. Це не був фронт з Сорок Першого року, коли німецька армія мала ініціативу у своїх руках, мала духа і чула, що перемога можлива і близька. Спали ми на зміну за дня і в ночі, так, що завжди якась частина обслуги при гарматі була свіжа й відпочата, як прийде гарячий час.

Наступного дня, 8-го квітня, вже на світанку про...

ник відкрив сильний гарматній і гранатометний вогонь по всьому відтинку нашого куреня. Вогонь не був цільний, але траплялись прямі поціли в самі окопи, де стрільна розривала і шматувала найближчих стрільців. Ціла піхотна лінія відступила з-під прямого обстрілу назад, залишаючи терен безлюдний і приглядаючись, як большевики далі рвали порожні окопи своїми сальвами. Нам годі було відступати із гарматами під ворожим вогнем, і ми лежимо. Барабаний артилерійський вогонь нагло припинився і на полі заройлось від ворожої піхоти у нагальному наступі. З нашого боку починають падати поодинокі цільні стріли. Піхота підсувається звільна назад до своїх становищ із поза-фронтних маневрів. Дивлось, а прямо на нас біжить ворожа пробойова група, сіючи перед собою автоматичним вогнем, за нею зараз же підтягають ворожого скоростріла. Думаю, якщо цей скоростріл зайде в позицію, то вся наша піхота, що ще на полі, за нами, попаде під його смертоносний вогонь, майже без прикриття. Приста-нувши за вуглом хати, я уважно прицілювся до ворога, що вже наблизився на віддаль, з якої можна було пізнати азійські черти облич. Оглянувшись, побачив я ппор. Шипайла і десятника Р. Лазурка, що хоч сам артилерист, але справно володів ручною зброєю. Е, я не самий тут залишився, думаю, друзі мої зі мною! Не знаю, що сталося, але я усвідомив, що біжу вперед з автоматом в руках і мій автомат цокотить, а люди падають передо мною, якби їх хто скопив. Раптом кінець: Автомат втих, Нема набоїв. Кинув я ним об ворожі голови і двома стрибками добіг до кулемета, якого ворожі бійці покинули, відплигнувши назад. Повертаю кулемет за ними і залігши за ним, сиплю, аж земля порохом дрижить передо мною. Не знав я тоді, що в тому власне моменті мій власний товариш зброї мало що не відібрав мені життя. Ппор. Угрин саме підбіг з піхотою і побачивши ворожий кулемет в дії, змірив до мене свого автомата і тільки в останній секунді натискаючи вже на язичок, запримітив мій однострій і мене. Розказуючи мені про це опісля, він ще довго не міг прийти до себе із зворушення. На цілій лінії знялись оклики "слава!". Частини Другого Куреня відбили большевицький наступ і уміцнили свої становища. Я теж сказав собі в душі "слава Богу", все скінчилось гаразд. Стрільці допомогли мені притягнути здо-

бутий кулемет до нашого гарматнього становища. Нещастя хотіло, що вкоротці після того, демонструючи нашим стрільцям дію ворожого кулемета, я став жертвою захищеного ворожого снайпера. Вечором того ж дня, їдучи до польового шпиталю, я вступив до штабу Полку, де мене зустрів полк. Форстройтер словами:

- Гут гемахт!

При тому повідомив мене, що майор Віттенмаєр переказав йому все телефонічно та що ініціативу протинаступу приписав моїй скромній особі. До Полку я вже більше не повернувся, бо кінець війни застав мене в Клягенфурті в шпиталі, в південній Австрії. Ппор. Барабаш повідомив мене вже листовно з Ріміні, що в часі мого перебування в шпиталі, до Полку прийшов наказ Дивізії про нагородження мене Залізним Хрестом за протинаступ під Штайнбахом".

Стільки з уст ппор. Трача про наш протинаступ під Штайнбахом. Цей протинаступ, хоч по своєму значенні невеликий в перспективі всього східного фронту, все таки показав нашим незагартованим рекрутам, що не такий то чорт страшний, як його малюють і що большевики тікають від вогню далеко скоріше, як ми собі уявляли на духа переможної армії. Не усвідомляв я тоді, що вся перемога цієї армії полягала у жахливих людських втратах, у впертості атакування без огляду на людські жертви, звичайно без великих, розумних тактичних маневрів чи стратегічних операцій. Советська армія це був "паровий вал", чисто так, як колись царська і ніщо в тому способі воювання не змінилось. До цього треба тільки звикнути і налагодити добру доставку муніції. Звичайно це вирішує бій з большевиками. Але німцям всього вже бракувало на фронтах війни: літаків, танків, муніції і нарешті й сил...

На спорожнених від людей господарствах тут і там можна ще було побачити корови, свині, кури, гуси, значить ані "ваньки" ані наша сторона не вспіла ще всього з'їсти. В одній стодолі знайшов я большевицький харчовий мішечок, а в ньому жменю волоських горіхів, краєць чорного хліба і калитку з малярськими пенге-ами та вервичку, яку маю із собою до сьогодні. Після відпочинку та підкріплення відмаршували ми на лінію до місцевості Штайнбах. В селі залишилась перша чота під командою

ппор. Трача, а решта сотні із сотенним Гансеном і ппор. Барабашем пішли в окопи на окраїни села, на східній стороні. Цю частину сотні буду даліше називати групою ппор. Барабаша, бо Гансен вже з перших хвилин на фронті стратив цілком голову, попав в депресію, став пити, що попало, найбільше дешеве австрійське вино, а всю команду над цією частиною сотні передав ппор. Барабашеві.

Таки ще цієї ночі вкопали ми обидві наші гарматки провізорично, бо терену ми ще не знали і не знали поля обстрілу. Большевики обстрілювали нас всю ніч крісowymi світляними кулями, виглядали як святойванські мушки, тільки свистіло нам зловісно над головами. Ранком витягнули ми гармати і пішли в північно-західню частину села і тут дістав я свій перший бойовий наказ, хоч я командував другим роєм і на мою думку ця почесність повинна була припасти першому роєві під командою десятника Стаха Ільницького, але хто там на фронті ставить питання? Наказ і все. Маю взяти свій рій, одну гармату і заїхати у вогневе становище біля хати, яка стоїть над потічком. Наші коні далеко позаду, для безпеки від ворожого вогню, треба тягнути гармату руками. Стрільці пріють, тягнуть гармату по зоранім полі вниз, а мені в голові тільки одна думка: а що буде, як нам треба буде міняти становище? Як ми витягнемо її нагору по цьому болоті, не знаю. До того ще терен цілком відкритий. Чорні думки не дають мені спокою. Я вже маю таку натуру, що люблю знати свій наступний крок після того, що роблю тепер. Кажуть, що так грається в шахи, ні? А тут мені годі було уявити собі, що станеться з нами і гарматою, коли під ворожим обстрілом прийдеться міняти становище... Дотягнули ми гармату і окопали в становищі за вуглом хати, маємо охорону хоч з одного боку, від хати, жадної іншої охорони немає, немає кулеметної охорони цілком, тільки десь подальше за горбом захлинається короткими серіями МГ 42, "пила Гітлера" як його називали, а большевики звали його чомусь "електричним пулемйотом", може тому, що стріляв дуже швидко, але й витрачував страшенні гори амуніції. Він був добрий проти змасованих советських атак, тоді він робив страшні спустошення в їхній піхоті. Але цей кулемет надто часто замовкав і кожний раз була у мене думка, що він пішов кудись геть і з ним вся наша оборона. На захід від нас, на потоці

стояв високий млин і в ньому залишилися большевицькі снайпери, які дошкулювали нам своїми поодинокими пострілами, але не могли нам нічого зробити, бо нас охороняла з того боку хата. Чотовий вислав звечора один рій, щоб прочистити цей млин, та цей рій попав під сильний автоматичний вогонь і мусів відступити без успіху і на щастя без втрат, а снайпери даліше забавлялись із нами. Чому ми цього млина не рознесли протипанцирними, або запальними набоями, не знаю; були б ми це зробили, були б запобігли пізнішому нещастю. Але на фронті часто так буває, що малі недогляди виростають у великі клопоти. Я думаю, що цей млин мав і зв'язок по радіо з большевицькою лінією і в ньому напевно був їхній спостережний артилерійський пункт. Вкопавши нашу гармату у вогневе становище я отримав новий наказ: знищити ворожу гармату, що стояла окопана направо від млина, на горбочку, але чомусь мовчала цілий час. Я приглянувся їй через далековид уважно.

- Я думаю, що це не гармата - кажу.

Приглядаються мої стрільці, важко вгадати, виглядає як гармата. В порядку, спробуємо. Повертаємо нашу гармату, калькулюємо віддаль, даємо стріл - закороткий. Перший стрілець Сіменчиков націлюється наново, вогонь! Попав у саму гармату, тільки це не гармата, це просто "шайн-штеллонг" /фальшиве становище/. Це не жарти, думаю. Висилаю вістуну до чотового Трача із звітом про знищення "гармати", про те, що ми весь час під обстрілом ворожих снайперів із млина і про те, що я не маю жадної кулеметної охорони на випадок піхотної ворожої атаки, що терен навколо мене цілком відкритий і я маю намір відтягнути гармату із становища, яке ми вже й так виявили нашим стрільням до ворожої "гармати". Пізніше може бути запізно і можемо втратити гармату. Вістун прибігає назад із шпор. Трачем.

- Свате, чого робиш паніку, тримай становище, доки не зміню наказу - каже мені задиханий чотовий.

- Я не роблю паніки - кажу йому спокійно, - гляньте самі навколо. Тепер ще темно, що буде вдень?

Біля полудня прийшов очікуваний мною горіх. Большевики притягають свою протипанцирну гармату, яку ми називали "рач-бум", бо одночасно було чути випал і вибух. Ми бачимо їх як на долоні, щоб їм перешкодити посилас-

мо стріляв за стрілом, але дарма: наша пукавка туди не доносить. Ех, якби так сімдесят-п'ятка! Рознесли б ми ворожу обслугу одним пострілом! А так мабуть вони зроблять це із нами. Але вони також не знають, що ми ще маємо в запасі і поспішно ставлять свою гармату в позицію - на наших очах! І через пару хвилин ми під обстрілом. Їхній перший стріл закороткий, другий задовгий, третій паде недалеко нашої гармати. Летять відламки, перший стрілець Сіменчиков поранений в око, другий стрілець поранений в плече, один більший відламок перебиває колесо нашої гармати. Вона перехиляється набік, вже нею цільно стріляти ніяк не можна у бойових умовах. Ще один стріл паде в нашу сторону, але чомусь пішов їм боком, нешкідливий. Большевики мусять мати доброго спостерігача в млині, бо вже відтягають свою гармату, - зробили своє діло. А ми дивимось на нашу гарматку-каліку... З чим прийшли ми на цей фронт в Сорок П'ятому...?

Заховані за хатою даємо першу поміч пораненим, перев'язуємо рани і відсилаємо до чоти, а далі до шпиталю. Ппор. Трач дібрався на наше становище і я тільки дивлюсь на нього. Не хочу нічого говорити, сталося це, чого ми лякались. Люди поранені, гармата підбита, тепер, за дня, у відкритому терені ніяк забрати її не можна, треба чекати вечора. Вже добре з-полудня. Ми заховані за хатою, в нашому становищі з німечиною гарматою, сидимо як горобці на даху, не знаючи, коли на нас нападе ястріб. Тільки наші вартові слідкують за околицею. Навколо тишина, чомусь замовк і МГ 42 на узгір'ї. Погода прекрасна, тепло, цеж 7-е квітня, вся природа збудилась із зимового сну до нового життя, а тут на кожному кроці чигає смерть, що й не знати, чи чоловік проживе наступну годину, що за парадокс!

Большевики просиділи весь день також тихо, якось не видно руху по їх боці і не стріляють дуже, а так тільки дають знати, що вони є на своїй лінії.

Починає сутеніти. Ми дістали наказ відійти назад. Робимо перші готування до зміни становища. Під перебите колесо гармати підклали ми сильного кола, якого нашли біля хати і так підперши гармату починаємо відворот, дуже тихо, щоб ворожий дозір нас не почув і не зміркував, що ми залишаємо це висунене становище. Цілий мій рій працює в поті чола, всі команди подаю шепотом,

в майже абсолютній тишині. Одні тягнуть підбиту гармату, інші пхають ззаду, ще інші піднімають кіл, щоб легше було тягнути цю біду. Малий калібер, але важка і незручна в такому терені. Намучились, попріли, заки дотягнули її до саду. Поставили гармату біля іншої хати, на новому імпровізованому становищі, стріляти від біди можна, але вцілити годі. Почули голод, ой, як здалася б кухня з теплою вечерею, від ранку ще нічого не їли, а ранком попили тільки ячмінну каву. Та правила війни цілком інші. Наші мрії не мали там місця. Почалась вечірня і нічна оркестра. Большевики послалили свій обстріл із всіх родів зброї, фронт аж горить, що вони думають робити, не маємо поняття.

- Чуєте, пане десятнику...? - каже один із стрільців біля мене.

Слухаємо уважно. Є, чути виразно цей протяжний рев, немов з сто горел диких та ще й навіжених звірят.

- "Катюші"!

Це советські ракетниці. Німці свої називали "небельверфер", советські цілий німецький фронт називав "катюшами".

- Під дерева! - кричу до свого роя. - Стояти спокійно, ані руху!

З теорії знав я, що набої до "катюш" такі, як до гранатомета, по вистрілі вибухають на всьому, що тільки зустрінуть по-дорозі, навіть на стеблинці трави. Треба стояти спокійно під якимсь густим деревом і не рухатись, борони Боже бігати навколо під осколками. Станув я під кріслатою, старою яблунею, притулився до неї, як до найдорожчої дівчини, над головою груба галузь, на голові шолом і його разом з головою втягнув я між рамена і силою волі стою на місці. Мій рій бачить, що я стою, стоять і собі між деревами. Навколо почалось наше пекло. Зриви, зриви, до божевілля, без кінця. Стою і молюся і сам не пам'ятаю, чи молився за спасення, чи щоб радше згинути і не бути поранилим, я дуже не хотів чомусь бути раненим. А набої рвуться по дереві, над самою головою, здається, навколо, на дахах хат, на грядках, на інших деревах. Під цим вогнем ми простояли майже дві години і так нагло, як він прийшов, так нагло вивався. Настала тиша. Перекликаюся з моїми стрільцями, На щастя, чудом, ніхто не пораниений, всі здорові. Одному

тільки зачепило ногу, розтяло шкіру, другому треба було в хаті скинути штани і витягнути пару осколків із місця, що його цісар накриває штанами, як говорили у нас дома.

- Не мало де тебе парнути, та в задок?

- Це тому, що я наставив його на них, пане десятнику!

- Ну, чорт бери, ліпше, як в голову, ні?

Дахи хат побиті, ходимо по черепках, що лежать як град навколо, одне стрільно попало на дах нашої стайні з кіньми. Заглянув я туди. Там вже наші конюхи господарять.

- Ну чо сі трісеш, вже по всьому, не такий чорт страшний як го малюють, їж, їж, зараз ти води принесу.

Коні дійсно трясуться, мимоволі шукають доторку до людини, голови тулять, як діти, щоб тільки близько людини, щоб безпечніше. Голос їх найкраще заспокоює, спокійний людський голос, повний довір'я і опіки. Починають їсти, це добрий знак, заспокоються.

Пізно після півночі приїхала кухня. Роздали швидко гарячий обід, Боже, як нам смакувала ця горохівка із салом. Кухня скоро від'їхала, бо "забава" ще не закінчилась. "Катюші", що скінчили з нами, згідно із советським фронтовим звичаєм змінили становище і тепер били по сусідньому лісі, направо від нас. Не було нам спання, сиділи й гуторили до ранку. В цьому лісі стояла якась німецька частина, швадрон якоїсь кінної дивізії. Німці нервово не витримали під цим вогнем, попали в паніку. Наступного дня я був в цьому лісі. Ліс рідкий, за німецьким стилем посаджений до рядочка, самі смереки дуже молоденькі, як ялинки, тільки замість прикрас і паперових ланцюжків - там висять кишки, там знов лежить окремо голова, як обірване з ялинки яблуко, там діточі іграшки: діравий шелом, перебитий кріс, там "паяц", розкинувши широко руки, молоденький, русявий, задивлений в небеса своїми шкляними очима, тільки з лівого боку, на виску струмочок засохлої крові. Ось де лежать молоді синимолодих ще матерей і хто там дбає! Тут "катюші" мали правдиве жниво. Пригноблений вернувся я до чоти. Яке щастя мали ми під час цього обстрілу!

До лісу підтягнули ранком 29-ий Полк, тепер ми з ними сусідуємо, але з лівого боку порожнеча, не маємо з ніким зв'язку. Ще раннім ранком зайшов до нас з передової по-

зиції шор. Барабаш, у нього від цієї канонади є кількох убитих і кількох поранених, але хлопці держаться. Поранених ще вночі відіслав назад, а убитих ховатимуть зараз же на площі, серед села. З інших частин вже теж привезли убитих, копають вже братню могилу. Ще одну могилу, на чужині...

Хата, яку я зайняв із своїм роєм, належала мабуть до багатих людей. Прийшовши, застали ми в ній маленького на зріст, дуже старенького дідуся-німця, що заходився біля господарки. Він був до нас дуже гостинний, може із страху перед большевиками, повідкривав нам спіжарні повні конфітур, маринованих грибів, огірків, трохи муки, зернят із соняшника, в пивницях знайшли ми мост, в стайні дві молошні корови і свиня, якраз добра на заріз. Хліб ми мали свій і до нього пригодились нам конфітури та гаряче свіже молоко. Цілий день большевики обстрілювали нас розривними кулями /дум-дум/, а що навколо нас стояли овочеві сади, ці кулі розривались то до пнів то до галузь із неприємним тріскотом, часом здавалось, що большевики в селі і стріляють з-за вугла, зокрема вночі було неприємно і наші вартові полохались досить часто. Так пройшов нам день 7-ого квітня, наш перший день на фронті.

Вночі нам не дуже спалось, бо нервові всі такі, очі клеяться самі, але щонебудь хтось заговорить, хтонебудь зайде в хату, зараз чоловік на ногах, така непевність. Хотілося б змінити хоч сорочку, але наші наплечники далеко позаду, в тросах, ноги немиті, докучають, сверблять а то й печуть, немає часу зайнятися ними, бо ануж щось станеться і тоді куди босому бігти?

Прийшов день 8-ого квітня, 1945 року. Це був для нас пам'ятний день. З самого ранку фронт озвався рясною стріляниною, і нам таки зараз же большевицький снайпер забив нашого німця - дідуся. Поцілів в саму голову, дідусь тільки легенько присів, а потім, ніби втомлений, по важкій дорозі життя, притулювся до своєї рідної землі. Ми його так і поховали в його власному саді.

З фронту вістки. Большевики пішли в сильний наступ, витиснули після завзятого бою з першої лінії 13-ту сотню, витиснули нашу, 14-ту, далі цілий Другий Курінь. Видно поодиноких наших стрільців, які пробігають між будинками, залягають, відстрілюються, інші біжуть, тоді ці залягають і так криють відворот своїх товаришів, напереміну. З решт-

ками своєї чоти перебігає ппор. Барабаш, мій кріс криє його, дивлюсь, хлопці стріляють спокійно, до цілі, вже освоїлись, відступаємо ми під натиском автоматичного та кулеметного вогню, стрільці ппор. Барабаша тепер криють нас, придалися б кулемети, але ми їх на жаль, не маємо. Большевики вже в селі, чути їхнє переможне "урррааа", звучить дико з цих азійських пашек. Чомусь мені прийшло на думку, що так мусіли почуватись наші дружинники над Калкою чи Каялою. Стріляють на нас вже з-поза хат, з-поза дерев, кидають в наш бік ручні гранати, але не досягають нас. Відступаємо помалу, ослони досить, стріляємо в кожную видну ціль, бачимо, як падають большевики від наших пострілів, але вони не дбають, може п'яні. Сунуть вперед, прямо на нас. Залишили ми село і зараз же за ним, біля мурованої каплички прилякло нас трьох, ппор. Трач, ппор. Шипайло і я. Шипайлова сотня у відступі, але він йшов позаду і тепер від неї відтятий куснем чистого поля. Під ослоною муру цієї каплички б'ємо рівно по селі, просто нас, прикриваємо відступ тих, що тепер на чистому полі. Раптом з-поза однієї хати виривається дебелий червоноармієць, біжить, не бачить нас, біжить і сіє з автомата перед себе, як навіжений. Ми всі три змірили, впало два стріли, большевик лежить, не рухається. Я перший біля нього, не зважаючи на ворожий вогонь із села, привидівся мені рідний брат, серце мені похололо. Паду біля нього, повертаю лице, ні, це тільки привид, цілком чужа мені людина, на ньому сірий, вже добре знищений однострій, фуфайка, а на голові шапка - вушанка, з-під якої тече кров і ціпеніє на лиці, друга рана на грудях. Витягаю з його нагрудної кишені жмут паперів: Ткаченко, з Одеси... Таки брат. Бідний одесит, аж в далекому Штаєрмарку знайшов собі смерть не за свою справу, не за свою волю, та зі своїх рук... От, доля. Яюсь мені дивно і легко, що я не стрілив до нього, хоч я розумію, на розум, що на фронті немає вибору, він же стріляв до нас.

Решта нашої сотні відступає із села, з нею йде сотенний Гансен. Побачивши мене, каже йти з собою. Блідий, нервовий.

- Маєш папіроску? - питає. Я дав йому, у нього пальці дрижать.

Не відходимо далеко. Залягаємо на полі, переладовуємо

зброю і слухаємо большевицького "урррааа" в селі. Ціла наша лінія на полі залягає. Ми тільки чекаємо. Гансен не командує, командує Трач. Большевики показуються між хатами і раптом ціла наша лінія б'є сальвами. Вогонь цільний. По нашій лінії несеться грімке "слааа-вааа" і ми всі, як один зірвались вперед. Біжимо навипередки, назад між ці хати, прямо на ці косоокі обличчя. Стріляємо на бігу. Десь з-боку б'є советський кулемет, але не бачу, щоб наші падали. Вбігаємо в село, не знаю, що нас напало, йдемо вперед, як вітер, большевики тікають, б'ємо їх з-поміж хат, в садах і огородах, бачив я, як один прицілився до нашого, я стрелив на бігу, большевик пустив кріса і зловився за груди. Я минув його, як він ще падав, советський кулемет справді б'є, але не в наш бік, а за большевиками. Тут і там лежать наші трупи в селі, большевицьких значно більше, біля якоїсь хати невелика група здалася, стоїть з піднесеними руками. Ми вже на краю села, відбили, поодинокі большевицькі бійці чмигають полем від нас, на схід, деякі стрільці попідпирали свої кріси і стріляють за ними в ціль, як за зайцями.

Біля здобутого советського кулемета стоїть шпор. Трач, спітнілий, змучений. Побачив мене і на все горло:
- Свате, ти чого мене лишив, побіг з Гансеном до заду?

- А-а, кажу. - Гансен взяв мене з собою, хотів дуже курити!

- Під час бою!

- Під час бою. Він трясеться, як дитина.

Трач показує кулемет.

- Здобули. Це скоростріл Горюнова, зараз будемо вчитись стріляти з нього, це наш трофей, буде нам на охорону.

В селі втихає. Ми назад на лінії, большевицький наступ відбитий і зліквідований. Шпор. Трач взяв мене, Стаха і кількох стрільців, понесли ми цей здобутий кулемет на горбочок, шпор. Трач сам лягає біля нього, показує, як закладати леңту, як стріляти, маємо ще шість лент з набоями до нього, досить на нову атаку. Ми горді на цей трофей, тільки не знаємо ще, скільки він нам коштуватиме. Чотовий пояснює:

- Це є скоростріл Горюнова, як бачите на колесах, як старий Максим, але вже без водного, а з повітряним охолодженням...

Ппор. Трач сам кладеться на землі біля кулемета, йому на землю кластися, так, як іншому сідати на крісло, може й тому він так любив навколо себе нас класти на землю, показує як ладувати, як розладовувати і чорт його знає, де він цього навчився, і як він цим стріляв вже за більшовиками. Пускає коротку серію із трьох набоїв, десь на схід, на всякий випадок.

- Зрозуміло? - питає і кладе двох стрільців та наказує виправляти; ще добре вони не поклялись, як паде гострий стріл.

- Снайпер!! - кричу.

- Свате, не роби паніки - озивається ппор. Трач і раз йому те з панікою не вийшло. Паде другий стріл, ппор. Трач скругився з болу і крізь зуби сичить: -

- К чортам...

Кількох з нас залягло, розглядаємо можливі пункти, щось ворухнеться на далекому дереві. Посилаємо туди низку стрілів. Дехто далі бавиться із снайпером, а нам треба рятувати чотового. Куля поцілила: нижче клуба, пройшла через м'язи, виглядає що не рушила кости, рана здається легка, "гайматшус". Чотовий пробує йти самий, але штани насякають кров'ю. Робимо перев'язку і відпроваджуємо його до хати. Прибігає санітар, засипає рану дезінфекційним порошком, перев'язує справно начово. Чотовий надробляє міною, але видно, що терпить, перед вечором дістає гарячку, ходити вже не може. Санітар відвідав його вечором вдруге, закаження, треба негайно до шпиталю. Може куля була затроєна, хто знає. Чотовий скликає нас, всіх своїх підстаршин на останню відправу і дає нам припорушення.

- Ти, свате, - каже до мене, - перебираєш чоту.

- Видно, що поручник гарячкує - кажу на те. - Стахо - легіоніста має більший стаж за мене і віком старший...

Трач піднісся на лікті на ліжку.

- Свате, к чортам, багато говориш, це є наказ, не роби торговиці.

І встав назад, вичерпаний, додав ще тільки по хвилині:

- Тримайтеся усі разом, помагайте один одному.

Гарячка помалу зростала і зростала. Пізнім вечором, коли вже добре стемніло, відвели ми ппор. Трача до підводи, яка мала відвезти його до шпиталю. Це було можливе тільки в темряві, бо дорога була в день під ворожим об-

стрілом. Встанне потиснули долоні.

- Тримайтесь, хлопці - і вимощена сіном підвода повезла нашого чотового. Зустрів я його знов аж після війни, після мого виходу з полону, на станції в Мюнхені в 1946 році. Розказав він мені, як він утік із шпиталю невилікуваний, при наближенні большевиків, як добрів до Мюнхену, діставши по-дорозі гангрени і як ще довго олісля лікувався.

Питали вже мене мої товариші, а то й інші люди, що це таке "сват", у тому значенні, що його уживав ппор. Трач. Багатьом виглядає це на яхесь близьке споріднення, чи вияв інтимности у відношеннях між ним і нами. Цілком ні. Ппор. Трач вживав цього слова звичайно в різкій формі, коли хтось чимось провинився. За нашого спільного перебування у війську я не питав його про це, але після війни, в цивільному житті він мені пояснив, що він самий добре не знає, але коли німці вживають розговірного слова "менш" /чоловіче/, то чому б нам не мати щось в тому розумінні, але щось власне, рідне. Ось і так він попав на слово "сват". Це йому - на його думку - спрощувало комунікацію з підвладними, зокрема, коли він хотів висловити своє невдоволення, а не робити цього цілком офіційно.

Підвода з пораним чотовим від'їхала, а я із своїм новим клопотом залишався на фронті. Кожний, хто колинебудь командував людьми в боях, знає смак цього тягару відповідальности за свої накази і не легко перейти над цим до дневного порядку. Досі я відшовадав тільки за свій рій, я отримував накази, які треба було виконати і все, що я мав зробити, це виконати точно і добре. А тепер мені прийдеться відповідати за всю чоту і видавати накази, які виконуватимуть інші, і я ніколи не буду мати спокою, чи мої накази добрі, зокрема, коли будуть жертви. Яхось ніколи не мав я нагоди спитати ппор. Трача, як він почувався, коли його накази виявлялись не завжди добрі, а тепер було запізно, не було кого питати.

Мушу тепер згадати, що я мав за собою тінь в цих передфронткових подій і самого фронту. Моя тінь мала прізвисьце Кулик. Не знаю точно, коли стрілець Кулик прийшов до нашої сотні, але це було все, тільки не жовнір. Мале, дрібне, однострій васів на ньому на подобу страху

на в'єрони, але був інтелігентний і прийшов до нас з гімназії, просто із шкільної лавки. Всі ним поштуркували, всі з нього насміхались, а він тихо все терпів і зносив із стоїчним спокоєм. Жаль мені стало цього хлопчини і я взяв його до свого роя, до якого він аж ніяк не підходив, бо у мене були самі рослі, здорові хлопи, до гармати, а Кулик міг на гарматі їхати і ми не відчули б різниці в тягарі. Кулик по-своєму потрактував це "перенесення" і зокрема моє ставлення до нього і хоч мені, як десятникові не належалась жадна обслуга в роя, Кулик став моїм "ординансом" з своєї власної волі і навіть проти мого бажання. Він приносив мені харчі, мив мою менажку і коли б я не оглянувся, він завжди був десь близько мене, цілком як людська тінь. Так його хлопці й прозвали, "тінь пана десятника". Важко було його витягнути на якусь розмову, дізнався я від нього стільки, що походив він з Поділля, мав багатих батьків і ходив до гімназії. Полюбив я його, полюбив і цілий наш рій за його тиху і спокійну вдачу.

Із своїми важкими думками, після від'їзду чотого, лазив я по саду, на самоті, щоб якось із собою самим дійти до порядку бодай із цією відповідальністю, що так несподівано влала на мої плечі і запримітив я свою тінь, кільканадцять кроків за собою.

- Кулику, що ти тут робиш, чому не спиш?!

А він на це так тихо і ніжно, як тільки він умів говорити:

- Пане десятнику, хлопці зварили кілька курей, ходіть їсти, поки ще гарячий росіл.

Не зачепив мене малий Кулик, доки я до нього перший не озвався!

Де Ти тепер, Кулику, бо знаю, що з оточення вийшов цілий і живий, але наші шляхи розійшлися в пізніших подіях, може напишеш до мене...?

Пшов я дещо з'їсти і аж тоді усвідомив, що я був голодний. Росіл був неначе з готелю Ріца, кури, лиш пальці облизувати, а мені весь час по голові ходить моя журба із чотою.

- Нарешті Стахо дивиться на мене з-понад своєї кістки і питає:

- Тобі що, мама вмерла? Будь веселий, на шлюбі всі веселі!

- На якому шлюбі...?

- Оженив'єс сі з чотою, чо сі не тишии?

- Бодай тебе.

- Не журися. Ми будемо слухати тільки твоїх мудрих наказів, а дурні будемо пускати повз вуха, нікому кривди не буде.

Ніч тиха і тепла, на фронті тишина, тільки десь колись, для пригадки чути гарматні зриви. Обидві сторони помучені боєм, не можуть дорахуватись своїх, бо втрати були великі. Наші були значно менші, як ворожі, алеж їх цілі армії, а наших тільки одна Давізія! Кожний стрілець рахується в нас за велику втрату.

Договоривсь я із Стахом, що він піде тепер спати, я піду в обхід наших позицій, пізніше збуджу його. Мені так було і добре, бо на самоті я собі легше міг дати раду із своїми думками, а мені до жартів ніяк в цю ніч не було. Завтра настане день, і що він принесе? Почнеться бій і вся чота глядітиме до мене за наказами, а я старшинських відзнак не мав і нехай хто каже, що хоче, свідомість цих відзнак дає у війську автоматично почуття влади і наказодавства, без них чоловік чується інтрузом не у своєму середовищі. Це власне так мені дошкулювало психічно. Позиція була в порядку. Вартові не спали, стрільці зате хропіли, як діти по сіножаті. Провірив я позицію нашого здобутого кулемета, при якому трьох стрільців вже дещо підучились і вирішив, я, що якщо від мене тепер залежить, то я дещо спав на нашому передпіллі, щоб ворожі снайпери не могли нам більше докучати і робити шкоди.

Вернувшись з обходу, розбудив я Стаха, який вже встиг перепочати трохи і не роздягаючись, поклався я спати та заснув кам'яним сном. Я не уявляв собі, що я аж такий змучений.

Вже стало на світ благословитись, як розоудили мене зриви гранатометних стрілен. Не далеко від нашої позиції в селі був невеликий яр і в ньому стояв один наш гранатомет. То власне він тепер посилав ранні привіти на ворожу сторону. Пострілявши замовх, певно хлопці змінили становище. Значить настав новий день на фронті. Вже 9 квітня, весна в повному розгоні, весна 1945 року. Хлопці вже повставали, видоїли корова, спарили молоко, хліб з конфітурами або смальцем, як хто любить, чота поснідала

добре і здорово. Направо від нас почалась стрілянина з позицій 29-ого Потку, ми з ним стояли у зв'язку, але на ліво від нас тишина, наше ліве крило висіло в повітрі. Це мені не давало спокою, ворог міг нас з цього боку заскочити. Поговорив я зі Стахом і послав в цю сторону сильну заставу із одним кулеметом МГ 42. Фронт так собі пострілював то тут, то там, без якогось видного порядку. Десь біля десятої години ранку прийшла для підмоги нам друга залога з своїм гранатометом. Привів її молодий, дуже вродливий юнкер, у парадній високій шапці, в новенькому однострою, видно, що просто з-під голки, дуже гордий на свій вигляд і на свій гранатомет із залогою. Я глянув на його чоботи, бо вони звернули на себе мою увагу. Вони світились до сонця, можна було зачесатись до них.

- Це становище першої чоти 14-ої сотні? - спитав гордо.

- Ага - кажу. - Тільки не зрадьте нас.

- Як, не розумію?

- Ваші чоботи відбивають сонячне світло із сходу.

Він не знав, чи я жартую, чи ні, але глянув на свої чоботи, глянув ще раз на мене, нарешті вирішив, що щось тут неясно, то найкраще відійти. І він відійшов із своїми людьми в сторону яру, а хтось із моїх стрільців кинув за ним завзату:

- Краще взяв би собі шолом на голову, тут не парада, видно, що ще не нюхав пороху.

З млина снайпер даліше нам докучав і я постановив собі щось з цим фантом зробити. Ці несподівані поодинокі постріли денервували ціле наше становище.

Большевицькі гранатомети біля третьої години зполудня стали намацувати нашу лінію піхоти. На це відповіли їм обидва гранатомети з яру. Ми дивимось, як той двобій іде. Тільки двобій був нерівний, бо большевики мали далеко більше зброї, як ми. Прийшло мені на гадку, що добре було б, якби наш молодий юнкер змінив становище, віддавши близько 12 пострілів. Ворожі гранати почали падати в наш сад і помалу, помалу наближались до яру. Хтось мусів керувати їх вогнем, певно з цього клятого млина. Не маю запальних набоїв, а то давно вже пустив би цей чортів млин з димом. Ворожі гранати стали тепер падати в яр і раптом замовк один гранатомет. Другий

ще стріляв із цієї самої позиції і нагло після якогось вибуху в ярі і він заповз. За кілька хвилин з яру вибігла нишком обслуга першого гранатомета і його ройовий проходячи повз мене, затримався на мент, давши знак своїм людям, щоб несли гранатомет даліше.

- Лежать там в ярі... Ціла залага. Один вибух.

- Хто?

- Не знаю навіть його прізвища, не було часу познайомитись. Молодий юнкер, якраз прийшов перед обідом.

Пополудні, коли стрілянина вщухла, пішов я до яру. Підбитий гранатомет перекинувся у воронку від вибуху, а навколо неї вінком лежить ціла залага, так наче навіть після смерті бажали загородити ворогові дорогу до їх гранатомета. Усі жахливо покалічені. Ворожа граната втала в саму середину залого, зараз же біля гранатомета. Не пощадила нікого, не пощадила і молоденького, "з-під голки" юнкера. Лежав він кілька кроків даліше, притулившись до стіни яру. Парадна шапка розрізана надвое, неначе ножем і з великої щілини просякала кров і мізок. Очі мав закриті, лице спокійне, уста затиснені. Якраз надійшли санітети забирати трупів. Їхній підстаршина зайнявся документами і військовими бляшками убитих. Я відійшов помалу назад до своїх...

Вечір пройшов назагал тихо, але інстинкт мені підшиптував, що щось недобре коїться. Большевики мусіли б бути дуже дурні, якби ще тепер не знали, що наше становище дуже слабе і що наліво від нас немає нікого. Фронт не мовчав, але це була типова перестрілка, щоб сказати, що ми є, що не спимо. Так пройшла і ціла ніч. Жадних оперативних наказів ми не отримали, отже стоїмо на своїй позиції і тільки що вспіли попиту трохи молока, як з усією силою озвався бог війни. На цілому фронті заревли важкі гармати, озвались гранатомети, скоростріли, заговорили всі роди зброї, вітаючи день 10 квітня чорно-червоними зривами, клубами диму і свистом куль. Наша позиція ще не під вогнем. Вслухуємось у стрілянину, можна вичути її насилання.

- Б'ють по 29-ому - кажу до Стаха.

- І то добре б'ють. Це не пахне добром.

Над нашими головами свищуть тепер рясно кулі. Скорострільний вогонь має нас тримати при землі, щоб наступаюча піхота могла заскочити нас в окопах. На правому

крилі наступ йде повною парою, але 29-ий Полк тримаєть-ся. Ми виставили густий дозір, щоб знати, що діється. Раптом заблукана куля поранила біля мене стрільця Візнючина. Його рам'я між долонею і ліктем розпорене, сильно кривавить. Нашком надбігає санітет, паде ниць біля нього і перев'язує йому рану, сам задиханий.

- 29 -ий Полк не витримає - каже нам. - Там атакує хіба ціла дивізія. Поле чорне від советських трупів, але всі пруть наново. Наші не мають досить муніції.

Наш дозір дає знати, що на нашому передпіллі ворог. На мій знак підходимо до верхнього берега окопу. Є, сунуть на нас, стріляють перед себе густо, біжать громадами, не розстрільною, як ми вчилися. Наш кулемет за садом починає бити, є по чому, ціль аж за велика. Б'є наш трофейний кулемет, в нього тільки кілька лент, скоро не стане муніції. Прибігає стрілець від МГ' 42 по запасну муніцію. Бере все, що ми ще маємо, біжить назад до кулемета. Бій іде на всій лінії. Нарешті безнастанний мур людських грудей витісняє 29-ий Полк із його становищ. Тепер треба, щоб ззаду вдарили свіжі резерви, стримали б большевицький наступ. Полк відступає у порожнечу. Бачу, як відступають поодинокі рої ІЗ-ої сотні, видно вже і наших з І4-ої. Відступає з позиції і наш скоростріл, німецький, і залягав побіч нас, не має вже муніції. Наш здобичний вистріляв все, що мав, стрільці перекинули його в мулястий потік, зник у болоті, не видно. Біля мене, аж притулився, лежить малий Кулик. Очима зустрівся я із Стахом. Ця сама думка. Підриваємось і біжимо до наших двох гармат. Викручуємо ударники, щоб мати доказ, що гармата не до вжитку. Це вже найвищий час, за дві мінuti большевики будуть на нашому становищі.

- Кулику, сховай цей ударник добре в кишеню і махай назад!!

- А ви, пане десятнику, а ви?!

- Я тебе дожену, іди, іди, бо буде пізно!!

Пішов мій Клик із стрільцями, що відступають, прикриваючись взаємно з-поза дерев і хат. З правого боку, де стояв 29-ий Полк на луці видно громади ворожої піхоти. Йдуть помалу, сіючи перед собою автоматичним вогнем. Хочуть нас оточити, відтяти нам відворот, приперти нас до стрімкої гори і там знищити. Їм до цієї гори ще 400 метрів, нам до неї ближче, але ми мусітимемо дряпатись

на її стрімку стіну під вогнем з поля за нашими плечима. Пора вже й нам йти, бо буде дійсно пізно. Остання сальва і біжимо назад. Криють нас поодинокі стрільці своїм вогнем. Раз залягаємо, сальва, бачимо, як падають від наших куль, біжимо знов. Село дає нам опору і ми інстинктивно відчуваємо, що нам треба тепер відбитись від ворога хоч на сто метрів, якщо нам має вдатися відступ взагалі. Тому біжимо тепер як на перегонах, доки противник мусить брати приступом кожну хату, не знаючи, є за нею оборонці, чи нема. З-поза крайньої яблуні відривається мій Кулик, мені здається, що я зблід.

- Ти що тут робиш? Чому не з піхотою вже під горою!

- Я чекав на вас.

- Ходи, Кулику - кажу, - біжи передо мною і не оглядайся!

Так добились ми до краю села, тепер перед нами рівнина, невелика, але й цього досить, щоб попасти під ворожий обстріл, а вони муніції не жалують. Рівнину перетинає наш потік, ми можемо його використати. Залягаємо на мить, чекаємо на появу большеваків за нами. Є, йдуть, біжать, не знаючи де ми. Сальва, ще одна і пару з них паде, інші зникають. Підриваємось і тепер, що сили в ногах до потоку, під охорону його берегів, порослих кущами. Не треба командувати, всі ми знаємо, що робити, вистане тільки глянути по собі. Без втрат добігаємо до спасенного потоку, тут вже є більше наших, є і Стахо. Тепер потоком догори. Вода сьгає вище кісток, в черевиках мокро стає, повно піску і маленького шутру, ми біжимо, аж вода трискає на боки з-під ніг цілими фонтанами. Ми знаємо, чому ми мусимо бігти. Це перегони за життя. Якщо ми не досягнемо тепер нашої гори перед большевицьким фронтом, прийдеться тільки стати плечима до плеча і вистріляти муніцію. Добігли, терен йде вгору, ми використали потік як краще не можна. Його кущі ховають нас від ворожої піхоти. Ми вже бачимо спасення. В половині гори, перед нами стоїть самітня хата, притулившись до стрімкої стіни, біля неї повно нашого вояцтва, значить ворог ще сюди не дійшов. Є надія, що вирвемось. Терен йде вгору, слизько у воді і в болоті, пісок натирає ноги, але це все не важне тепер. Важне досягти мети. Наразі наша мета - ця хата. Добігаємо до закруту потоку, він скручує не туди, куди нам треба. Дремось тепер з нього на стрімкий

беріг і на гору, хата перед нами, ще яких п'ятдесят метрів і будемо між своїми. Чую, що у грудях починає мені бракувати віддиху, серце розсаджує грудну клітку. Дряпаємось під гору руками і ногами, зброя оббиває пальці, але цього ніхто з нас тепер не чує. На хвилину мушу спочити. Перевертаюсь навзнік і так лежу, інші біжать повз мене. Мое тіло гаряче, змучене до краю. Але голова не дає спочити довго. Не приставай, біжи, бо пропадеш ні за цапову душу. З підніжжя гори доносять-ся тепер шум ворожого наступу, в погоні за нами. Останні стрільці повертаються, дають сальву, я з ними і знов рвемо догори. По-дорозі ще раз стріляємо поза себе і нарешті добираємось до цієї хати - а вона набита людьми. Бачу командира Другого Куреня Віттенмаєра, є інші старшини, але чого вони тут стоять, на що чекають?!

Повз хату немає як продертись, треба тільки через неї, але вікна заграбовані. Остання наша група вривається в хату, Віттенмаєр стоїть, як остовпівий, я цірвався до ґрати у задньому вікні і з всіх сил б'ю по ній машиною пістолю. Ґрата стоїть, але машинова пістоля в моїх руках розлетілась на куски. Та біля мене вже Стахо, б'є прикладом кріса, раз, другий, третій. Ґрата подається. По хаті б'ють кулі, є вже поранені, большевики вже за нами. Вікно виходить на гору, видно, що шлях вільний і хата дасть нам добру ослону. Стрільці вибивають ґрати цілком, нарешті вихід вільний. Нащо вони чекали тут так довго, ніколи не буду знати. Тепер всі пруться разом, кожний хоче бути перший за вікном. Чую пронизливий крик Стаха:

- Куди преш, марш назад, перше ранені!

Усе відступило, навіть Віттенмаєр зрозумів українську мову і хоч мав уже одну ногу у вікні, залишив це місце. Поки вони тиснуть туди, я взяв пару хлопців і до вікон, що йдуть в той бік, звідкіля ми прибігли. Підхопив я вільний кріс і ми при вікнах.

- А бийте добре, ми мусимо їх стримати!

Стріляємо під ослоною стін. Большевики пруться широкою лавою, але наші кулі роблять своє. Вся лава залягає, тулиться до гори, як ми перед тим. Стріляємо, доки не бачу, що вже майже нікого при вікні немає, всі вийшли. Тоді ще стріл - і рвемо за нашими. Вирвались з хати, перебігли верх, ми вже за горою, вирвались з оточення. За

нами падуть перші стріли нашої артилерії, б'ють по горі, по передпіллі, по селі.

Сходимо з гори на безпечний бік, тут вже більше наших, зустрічаємо ппор. Барабаша із його стрільцями. Сідаємо разом з ними, відпочати хоч трохи. Мушу глянути на мої ноги, бо печуть, як від вогню. Помимо небезпеки, знімаю черевики, а мої шкарпетки мокрі і червоні від крові, п'яти кривавлять, в ранах повно піску, не маю як добре промити, тому тільки пальцями витираю пісок, розриваю свій бандаж надвоє і обв'язую, як можу, на це натягаю мокрі шкарпетки і черевики. Ноги печуть, але бодай ніщо не коле так, як перед тим. Чую, що ппор. Барабаш розказує, що пережила його чота. Тримались вони доки дозволив запас муніції. Коли большевики почали новий наступ, треба було відступати. З хати вийшов сотенний Гансен, дав наказ до відступу, а собі казав подати "фавстпатрону".

- Ви відступайте, я залишуся вже тут - сказав.

Ппор. Барабаш до нього з намовами, з криком, та не було часу на довгі торги. Большевики вже між хатами. Чота відступила, а Гансен з фавстпатроною пішов у свою хату назад. Через хвилину сильний вибух розірвав будинок і так згинув Гансен, висадивши себе в повітря. Що ним керувало, Бог його знає, він весь час був якийсь несвій, я думаю, що його убила його духовна депресія.

Відпочавши трохи, рушили ми в дорогу. Я йшов як на Голгофту на моїх ногах і бачив я по моїх стрільцях, що їм було подібно. Хтось довідався, що советські армії атакують Відень і Берлін і наше загальне відчуття було таке, що Німеччині приходить кінець. Що цей кінець принесе нам, на чужих землях, у складі однієї-однісінької дивізії, ми не знали. Правда, мушу тут згадати, що протягом цілої весни 1945 року німецьке радіо часто подавало натяки про якусь зброю "вундерваффе", тобто чудесну зброю, яка цілком переверне біг війни. Німецькі ракети бомбили якийсь час Лондон і інші англійські міста, але коли Альянтам вдалось відтиснути німців від каналу Ля Манш ці бомблення помалу затихли. Яку іншу ще "вундерваффе" німці могли видумати, ніхто з нас не мав поняття, ніхто не вірив і ніхто не переймався. Проблеми, що стояли безпосередньо перед нами були важливіші і пекучіші. Ми потребували спочинку, медикаментів і харчів. А муніцію

ми самі собі старали, як могли і хто тільки міг міняв кріс на автомат.

Дійшли ми до якоїсь місцевості, якої назви не пам'ятаю і там на дорозі стримала нас польова жандармерія. Після пояснень, вона скерувала нас до наших тросів, тобто до нашого возового табору. Весь час приходили поодинокі стрільці, заблукані у прориві, прийшов і мій Кулик, тихий, як звичайно, цілий і не поранений. Мабуть большевики не запримітили його на фронті, за малий. Тепер ми дістали відпочинок, який я використав, щоб привести мої ноги до порядку. Стягнув я мокрі ще черевки, стягнув закривавлені шкарпитки, почав стягати бандаж, який прилип до ран. Болить. Біда. але зірвав я його із затиснутими зубами. Ноги в крові, п'яти напухли, цілий мій мотор до нічого. Босий пішов я за іншими до криниці, миємось у відрах води, обливаємо себе взаємно і просто годі стриматись, така розкіш помитися після стільки днів фронту. Переодягнулись у чисте білля, з'їли зварений для нас кухарями обід і де хто знайшов собі місце на траві, поклались спати. Конюхи від табору тримали стійки, щоб ми могли добре раз виспатися. Довго прийшлося мені однак лікувати мої ноги. Я залишив їх без бандажу, щоб рани присохли, але вони мені пізніше відновлялись і відновлялись івилікував я їх нарешті аж в серпні, після війни, в таборі полонених в Ауербаху.

Проспали ми кам'яним сном решту дня і вечором від холоду та голоду побудилися. За час нашого сну прийшло ще кілька стрільців з нашої сотні, є нас всіх тепер 63 чоловіка, із повного стану 120, що прийшли на фронт. Інші поранені, або убиті. Поранені вже в шпиталях, як от шпор. Трач, убиті вже у спільній могилі, на чужій землі. Цим вже найлегше, думав я тоді. Вони вже не журяться, що буде завтра, для них кожне майбутнє завтра вже цілком ясне. Цікаво, що вони думають, дивлячись на нас, своїх товаришів по зброї, звідтіля? Хоч би дали знати, чи большевики готують якусь нову атаку.

Повечеряли ми обильно з офіційних і наших приватних запасів і знов лягли спати. Тільки цим разом пішли ми всі до близької стодоли, на свіжу солому. Тепліше там і затишніше. Конюхи хай ходять навколо нас із крісами, нехай і їм здається, що воюють. До сну заколисали нас далекі зриви гарматніх вибухів.

Відпочали ми ще один день, приводячи до порядку наш виряд, зброю, одяг і рани. Я ходив весь день босий, лікуючи свої поранені ноги. Перед вечором ппор. Барабаш повідомив нас, що наступного дня рушаємо далше, до штабу Полку, щоб там не взяли нас ще за дезертирів. Ніч переспали ми спокійно, ранком вимуштрувались в до-рогу. З цілої сотні остався один старшина, ппор. Теодор Барабаш, п'ять фронтових підстаршин, Ільницький Стахо, Старик, Гриник, Заставний і я і 41 фронтових стрільців. Решта, 15 чоловіка залишилися з десятником Теслоком /Кінською Смертю/ в наших обозах. Ще перед полуднем дійшли ми до місця постою Полку. Маршуючи, наша колона зустріла командира Фортстройтера із його невідступним ад'ютантом Курковським на дорозі. Ппор. Барабаш скоман-дував "стій, до звіту направо глянь" і зголосив Форстрой-терові стан І4-ої сотні 30-ого Полку, один плюс 46, тобто всі, які вийшли ціло з оточення. Цей звіт не зробив вра-ження на командира. Я подумав, що в хвилині коли нав-коло нього валиться ціла німецька тисячолітня мрія, який йому чорт до того, що І4-а сотня втратила половину людей на фронті. Про нього ми могли всі загинути. Це не був наш чоловік, це був чужинець. Штаб відіслав нас в другу лінію, як запасну частину. Стали ми на постою в дуже гарній місцевості, на жаль, призабув я за ці роки назву, де ще й населення сиділо в хатах і люди чекали якогось кінцевого спасіння. Вже наступного дня дістали ми приділ свіжих рекрутів і почали їх вишколювати, щоб вони могли піднятися ближче нашого досвідченого рівня, на випадок нових боїв. Мушу зазначити, що військова німецька адміністрація трималась в порядку, без огляду на вістки із Німеччини. Вся машинерія армії працювала бездоганно, постачання приходило точно, тільки було його небагато. Починало бракувати харчів і муніції, але що ще в магазинах було, приходило завжди на місце. Так само було з дисципліною. До самого кінця війни не було випад-ків розкладу дисципліни. Команда йшла справно, випадки дезерції карались, як звичайно, карались випадки недо-тримання військового припису. В І3-ій сотні розстріляли підстаршину, командира гармати, який у відвороті її не знищив, ані не вийняв і не пошкодив замка, як це зробили ми із нашими двома гарматами. Тут і там на фронті висіли покарані за грабунки, навіть, коли ці грабунки мали гро-

тесковий характер, як у випадку трьох стрільців, які - за їхніми зізнаннями - знайшли розбитий залізничний вагон, наладований бельгійськими коронками. Що цей вагон робив у нашій прифронтовій полосі, Господь один знає. Стрільці вирішили, що така коронка буде гарним дарунком для їхніх дівчат і кожний взяв собі по пару метрів. Вони із цим не крились, аж донеслось до жандармерії. Їх арештовано, поліція доказала їм, що вони вагон самі розбили і за грабунок всіх трьох повішено таки у фронтовій полосі, із відповідними таблицями на грудях. На маргінесі таких подій у нас велись довгі дискусії і ми схильні були трактувати справи, як вияв німецької жорстокости, тому, що адміністрація і судівництво були в німецьких руках. Але мушу признатися, що я маю сумнів, чи могли ми винувати німців за те, що повісили трьох добрих стрільців, кожного за пару метрів дурної коронки... На мою думку не йшлося про коронку, йшлося про факт. Є наказ, що не вільно грабувати, то не вільно і кінець. Кожний наказ у війську мусить бути виконуваний, інакше як втримати таку величезну масу молодих, роз'ятрених боями мужчин у дисципліні і порядку? Кожна армія стала б нещастям свого власного населення, якби у ній не було дисципліни.

З другого боку, є випадки, що тут і там військо щось "організує". Але зробили, так і мовчи, не дай себе зловити. Це не псує дисципліни так дуже, бо вояк знає, що зробив неправильно і оминає таких річей, знаючи, що за це карають. Але, якщо б він знав, що не карають, що тоді?

Тому, хоч це були для нас болючі випадки і ми кляли німців, скільки влізе, якщо у нас постане власна армія колись, я є за тим, щоб тримати в ній німецьку дисципліну.

У нас було "крухо" з харчами. Наші старі запаси із Словенії скінчились, а офіційний приділ, на нашу думку вистачав лише на те, щоб з "голоду не померти і щоб теє...не хотілось. . Приходило все точно, але не було що їсти. Треба було подумати самим. Пішли стрільці "між народ" і скоро надибали бауера, який згодився продати нам свиню. Зібрали гроші, купили, притаскали до кухні, куля в лоб і свиня вже "в роботі". Докупили ще ялівку, привели, мекала ще біля кухні один день, годувана травою, доки її не взяла в свої руки машинерія війни. Мекнула ялівка востаннє, вистріл пролунав і пішла в котел. Десятник

Старик десь розкрутив муку і блиснув між нами його кулінарний талан: паробив вареників, до яких якийсь добродій виявив ще менажку шкварків із Словенії. Ой, був це пир, цісарський пир!

З огляду на близькість фронту, ціла наша сотня заквартирована була в скупченні, по хатах і стодолах, щоб на випадок алярму бути якнайскорше готовою. З цієї причини теж ппор. Барабаш і всі підстаршини перебували і ночували в одній хаті, в якій стара німецька власничка відпустила нам одну кімнату. В цій кімнаті було одне ліжко, на якому "спали пан поручник", а ми, десятники, на соломі, на долівці. Крім старої німкині була ще молода, якої чоловік був десь на фронті. Ми нав'язали з нею всякі коншахти і вона помагала нам доварювати дещо на її кухні до нашого не дуже різноманітного смаку. Стара німка звичайно перебувала в своїй кімнаті, не показуючись між нами, але молода "взяла око" на ппор. Барабаша і любила перебувати з нами вечорами, на довгих розмовах. Коли ж ставало за голосно, стара кликала її до себе і "присмирювала".

В нашій сотні було кількох легко ранених стрільців, які мусіли ходити до шпиталю на перев'язки і з огляду на те, що я мав поранені ноги, випало на мене водити що другий день тих мародерів туди. Я не міг ходити в черевиках, але не міг також ходити босим "у службі", отже я зробив "компроміс": із запасних черевиків вирізав зап'ятки, так, що мої п'яти дихали свіжим ... пилом, але ніщо на них не натискало і в цих пантофлях водив я моїх калік до лікаря. Одного дня вів я їх, без зайвих пригод, як звичайно, доки не зустрів на дорозі полкового ад'ютанта Курковського, якого ми сильно підозрівали, як я вже згадав, що він поляк. Він затримав нас, я йому зголосив за правильником, хто, що, куди і пощо, а він до нас:

— Банда цивілістів!

Правда, з огляду на поранення, ми не йшли колоною, серединою дороги, лиш краєчком, як кому вигідно, я спирався на паличці, інші штигулькали також. Ад'ютант побачив мої вирізані черевики і визвірився, що я знищив німецьке добро. Правду сказавши мені було дуже байдуже в той час, яке я добро нищив, бо мене ноги боліли і я в душі побажав Курковському того самого, але назверх я

йому "регельмессіг" засалютував, а він мені за це наказав наступного дня зголоситись до нього в повному однострою до звіту.

- Яволь - я згодився, маючи всі його слова разом і кожне зокрема у спеціально на те призначеному місці і повів своїх марудерів далше до шпиталю. Очевидно, наступного дня я до звіту не пішов і ніхто мені за це голови не зірвав. Вояк, що перейде фронт, має вже вироблений погляд на вояків, що ніколи на фронті не були, а зокрема на старшин, що роблять дуже суворі обличчя десять миль позаду фронту, втримуючи той спасенний дистанс за всяку ціну. Зустрів я адьютанта Курковського аж після війни в полоні...

Наш новий протипанцирний нарибок не був так одуховлений вправами, як ми самі були і треба було їм втовкати в голови далеко міцніше конечність уміння володіти зброєю, щоб дати собі раду на фронті, якщо вже не із ворогом, то бодай із власним вирядом. На вправах із ними, на шпитальних відвідинах і на пошуках за якимись людськими харчами сходили нам дні і така прийшла друга половина квітня. Фронт заспокоївся, на нашому відтинку на всякий випадок і крім поодиноких вибухів та лінивих звітів з лінії, не було нічого нового. Зате почали приходити чорні вісті ззаду. Не знаю, хто пускав ці "паролі", але вони діяли на нас дуже депримуєче, спричиняючи довжелезні дискусії вечорами, з яких не було іншого хісна, хіба невиспані ночі. Ми чули вже про Власова і його російську армію, що мала битись по стороні німців за визволення Росії з-під комуністичного ярма, але тепер прийшли вістки, що нас мають включити в його армію, під його команду. Я думаю, що ці вістки поширювали німці з нашого дивізійного штабу, бо розуміючи мало проблеми Сходу, для них було однаково, хто їм буде помагати боротися, Власов, чи хтось інший. Мені нераз було дивно, який німецький нарід мало едукований про умовини життя і проблеми своїх сусідів. Це саме відносилось до німецьких старшин. Мало хто з них мав якенебудь поняття про те, чому ми, українці, боремось проти Росії, мало хто знав, що ми боремось за свою волю, тільки німецьке Гестапо оперувало проти нас на основі партійних розпорядків про будову німецького Райху на Сході. Це власне й спричинило німецьку поразку, бо історія показує, що великі війни

вирішаються не тільки на полі бою але і в політичній та психологічній ділянці і часом, як ось ця війна, поле бою починає втрачати своє стовідсоткове значення.

Інші вістки прийшли про Українське Визвольне Військо, про яке ми чули, що воно існує, складене із воєннополонених із советської армії, що його є небагато, всього кілька батальйонів і що воно є під командою генерала Власова. А ми чути не хотіли про якунебудь співпрацю із нашими відвічними ворогами.

На шляхах Європи

Українська Національна Армія

Такі погані вістки приходили протягом цілого тижня і довели наш настрій до чорного розпачу. І нарешті прийшла просто неймовірна вістка! Вона була задобра, щоб бути правдивою! Ми дістали свого генерала, який матиме під собою ще інших генералів, бо творяться нові наші дивізії. Прізвище нашого генерала є Павло Шандрук і він має бути над всіма іншими генералами. Ніколи я не чув ще в житті цього прізвища, хоч старався перейти в думці наші Визвольні Змагання. Пригадував генералів Петрова, Тарнавського, Омеляновича - Павленка, Капустянського, але ніяк не міг пригадати прізвища Павла Шандрука. Та, думав я, ми мали трохи більше генералів, як ці, що я їх пам'ятаю, отже між ними мусів бути десь і генерал Шандрук. Цікаво, як він виглядає і як презентується, зокрема між німцями. Вони всі такі на вигляд імпазантні, з наших старшин тільки молодші їм дорівнювали своїм виглядом і поведінкою, як теж бравурою. Над нашими старшими старшинами тяжіли роки переведені на еміграції, вони втратили певність себе і свій колишній бойовий виступ. Став я розпитувати всіх знайомих про генерала Шандрука, ніхто нічого не знав. Аж прийшла нова "пароля". Генерал Шандрук був старшиною Армії УНР, між війнами був контрактним старшиною польської армії, як багато інших наддніпрянських старшин. Трохи мені і моїм друзям на душі полегшало. Значить, він був вояком до самого кінця, може й тримається як вояк, а не як цивільний в однострою. Згадував я і мої товариші полковника Палієнка, доброго старшину, сотника Мельничука

з польської армії, також доброго старшину, генерал Шандрук напевно не буде гірший за них. Вечором цього дня до наших розмов прилучився ппор. Барабаш, що тепер заступав нам і Трача і себе самого.

- То що, пане поручнику, будемо мати армію, що?

- Хто його знає.

- Кажуть, що має бути більше дивізій, не тільки наша одна.

- Хто знає. А позатим, тепер, коли вся територія України зайнята большевиками, де ми наберемо рекрута до нашої армії...?

- Кажуть, що в Німеччині повно наших хлопців на роботах.

- Може бути, але ви знаєте, кого наші війти висилали до Німеччини до роботи. Тих, що в селі підочого були придатні. А найкращі хлопці пішли до УПА і до Дивізії. Армія потребує багато людей. А війна, самі бачите, кінчається.

Бачимо, ппор. Барабаш думає на здоровий розум, холодно. А нам таки хочеться, щоб було інакше.

- Може станеться якесь чудо...?

Ппор. Барабаш сміється. Він такий ще молодий, що його сміх лунає, як у школяря.

- Чуда діялись колись, тепер за чудо важко.

- А чи це не чудо, пане поручнику, що німці мали виграти війну, а тим часом її програють...? - каже один із стрільців.

Барабаш подивився в його бік серйозно.

- Дійсно це чудо, але вони самі собі його спричинили.

Ну, ніщо, будемо чекати, чи наші паролі справдяться. Ми чекали. Паролі приходили далі, з кожним днем більш фантастичні. А саме, що мала постати Українська Національна Армія, що наша Дивзія мала стати Першою Українською Дивізією цієї Армії, що до нас будуть прилучені всі українські військові частини, що постали при німецькій армії, що прийдуть всі українські поліційні сотні, які евакуювались з Галичини і Наддніпрянської України перед приходом большевиків, що тисячі українських робітників вже рекрутуються до нашої армії. Мені не вірилось. Ну, просто, занадто добрі це паролі, щоб це могла бути правда.

Аж раннім ранком, дня 25 квітня прийшов наказ до 30-ого Полку, який тоді був в запасі, приготовитися до

присяги на другу годину пополудні. Цей наказ передано негайно і до нашої сотні. Ну, це вже не жарти. Військо ніколи присяги не складає на жарти. Пам'ятаю, як сьогодні, що це була середа. В сотні запанував гарячковий рух. Ппор. Барабаш видав свої накази. Підстригтися, поголитися, почистити зброю, привести до порядку однострої, гайда до магазину по кілька бракуючих шоломів. Звичайно, підстаршини мусять наглядати за всім, підганяти, наказувати, пильнувати, а цього дня, неначе святий дух вступив у сотню. Треба було стримувати стрільців.

- Діру вичистиш в тих черевиках, не бачиш, що світяться вже як зеркала?!

- Пане десятнику, то ми нині присягаєм Україні?!

- Зачекай, сам побачиш. Гей-но, там, хочеш з'їсти свого кріса?

- Ще трохи брудний, пане десятнику.

- Покажи-но сюда. - Кріс чистий, ніколи не був такий чистий, від коли його зробили. Кухарі зварили обід на цілу годину скоріше, як звичайно, щоб перед другою вже навіть котли почистити і коні, і упряж, аякже! Повизбирували сміття, останні папірчики зникли. Обід з'їли гарячково, після обіду збірка до перегляду. Ппор. Барабаш випуцований, аж блищить все на ньому, шеломи виблискують в сонці, як в цій пісні, десятники переглядають кожного стрільця, чи останній гузик запнений, чи рівно лежить пояс, чи поясок від шелома правильно запнений під бородою. Навіть мій Кулик виглядає як вояк, на самому кінці лави. Потім звіти підпоручникові, що все в порядку, кожна чота, кожний рій. З канцелярії принесли вістку, що наш новий німецький сотенний не прийде. І не треба. Ми його майже не знали. Він прийшов на місце нещасного Гансена і так само нашою долею не цікавився. Сотню поведе до присяги український старшина, і ми були дуже раді з цього. Ми знали в Дивізії від самого початку, що ми дуже залежні від німців, але й від самого початку ми бажали якнайскоріше скинути з нас почуття легіону в німецьких одностроях і прийняти форму і зміст українського війська. Тепер, наприкінці війни, виглядало, що наші мрії здійсняться. Але я собі здавав справу, що здійсняться вони тільки для історії. На перебіг цієї війни ці зміни вже не матимуть жадного впливу. Вони прийшли чотири роки запізно і протягом цих чотирьох років Німеччина

програла свою найбільшу війну і свою чи не найбільшу шансу в історії свого народу.

Службовим підстаршиною цього важливого дня був Старик. Він переводить збірку. На ньому все світиться і його голос не такий, як кожного, звичайного дня. Він не сварить на нікого, бо немає за що. Стрільці всі такі напушені, як весільні гості перед самим початком пиру.

- В трилаві збірка! - лунає українська команда.
- До правого... рівняй!

На правому крилі стоять підстаршини. До них рівняється лава перша, друга, третя.

- Прямо глянь! До звіту пану поручникові... направо глянь!

Десятник Старик повертається не за помалу, не за скоро, йде важким кроком в сторону поручника, пристає, чути порядний стук, рам'я підноситься і Старик салютує не по-німецьки, як СС, а до шелома, повною долонею! Це ми так умовились, що для українського війська немає нацистського салюту.

- Пане поручнику, голову п'ять підстаршин, шістдесят стрільців готові до присяги!

Шпор. Барабаш йде тепер помалу вздовж лав, оглядаючи, чи все в порядку. Усі ведуть за ним очима. Навколо тиша, сонце, запах лісів. З фронту деколи поодинокі вибухи. Барабаш всміхається, вдоволений.

- Прямо глянь, спочинь. - Десятник Старик вступає на праве крило. Команду перебирає поручник. Він рідко командує, тому це, очевидно, також спеціальна нагода. На його команду сотня стає струнко.

- На плече... кріс!

Йде, як у школі. Раз, два, три, ... трах, по швах рукою.

- Праворуч! Напряма площа присяги, сотня ходом! - руш!

Пішла наша сотня Протипанцирних. Жаль тільки в грудях, що не сто двадцять нас, а лише шістдесят. Поранені духом з нами, хоч і в шпиталях, ми за них складемо присягу, а за Тих, що Впали...? Ні, думаю, Боже, ми їх не забудемо у цю велику хвилину сьогодні. Ми й за них складемо присягу, за кожного одного, що не стоїть сьогодні із нами, за Тих, що поховані на рідній землі, під Бродами, за Тих, що поховані на Словенії, у Хорватії і в Сербії, за Тих, що впали на австрійській землі... за всіх.

Якось легше мені стало на душі, від цієї постанови. Кинув оком по сотні. Аж любо глянути! На чолі маршує ппор. Барабаш, презентується добре, такий стрункий, шелом на ньому, як на княжому дружиннику, за ним йде перша трійка підстаршин, десятник Ільницький, Старик і я, друга трійка підстаршин десятники Гриник і Заставний, третього бракувало, за нами трійка за трійкою стрільці. Йдуть серйозним, довгим кроком, в автоматичний такт, тільки десь там наприкінці мій малий Кулик "витягається із штанів", щоб дотримати кроку. Всі поважні, але обличчя дрижать усміхом. Співати не вільно, бо це прифронтова полоса, зате співають нам пташки, а у віддалі такт подають гармати. Все гарно, тільки якби це так у Києві, на Хрещатику...

Примаршовуємо на площу. Там вже є представники всіх штабів, делегати 29-ого і 31-ого Полків і решта сотень 30-ого Полку. Посередині площі стоять дві високі шогли, на правій висить український прапор, на лівій німецький. Між ними стоять два готові до стрілу кулемети із закладеними лентами і козел із піхотних крісів. Остання перевірка одностроїв, поясів при крісах, шеломів, чи всі рівно лежать. Сотні вирівнюють лінію, до нитки. Здалеку вже бачимо колону авт. Ближче і ближче, біля них мотоцикли військової жандармерії для охорони. Нарешті заїжджають на площу і стають. З першого авта висідають генерали. Перший з них, стрункий, високий, поставний, з кожного руху видно, що військовик, плащ на ньому з червоними вилогами, але лице нам незнайоме. За ним висідає другий, також в плащі з червоними вилогами, низький, пузатий, до сонця світяться його окуляри, пізнаємо зразу: це ген. Фрайтаг, командир Дивізії, поліційний генерал, за ним нарешті висідає й третій, елегантний, пристійний, пізнаємо ген. д-ра Вехтера зі Львова, намісника Галичини. Шепотом по нашій лінії йдуть інформації - цей перший, високий з військовими рухами, це генерал Шандрук, наш новий командир Армії...

- Дивись, як смішно біля нього виглядає Фрайтаг... - йде шепіт.

- Та що він, поліцай, та й стільки...

- Але Шандрук виглядає, як мільйон марок! От хлопка - шепче Стахо.

- Я й не думав, що ми маємо таких файних генералів..!

З другого авта висідають старшини, між ними пізнаємо нашого улюбленого капеляна о. пор. Левенця. Службовий старшина площі, в шоломі, перебирає команду. На все поле чути його виразний, гострий голос.

- Цілість на мою команду! Струнко! До звіту пану генералові... направо... глянь!

Неначе електричний струм пройшов зібраними сотнями. Всі голови повернулись до генерала. Службовий старшина довгим повним кроком підходить на п'ять кроків до групи високих старшин, стає фронтом перед генералом Павлом Шандруком, який стоїть крок напереді всіх інших, і вже не витягає руки вперед німецьким привітом, а прикладає долоню до шелома.

- Пане генерале! - чути на всю площу, аж здається, дерева прислухаються, не тільки люди. - Стрілецька Українська Дивізія Галичина, Перша Українська Дивізія Української Національної Армії... готова до присяги!

З фронту б'ють гармати. Серце холоне. Ми є свідками історичної хвилини. Постає Українська Національна Армія і ми є її першими вояками. Україна живе із нами і ми із нею. Це ніщо, що кінець війни, не нашої! Наша щойно починається! Той виграє війну, хто має на полі бою останній свіжий батальйон, байдуже сьогодні, чи нашими дітьми, ми дамо!

Бачимо, як генерал прикладає руку до своєї високої шапки. Стоїть просто, руку підносить високо, не схиляє голови для вигоди до руки. Вояк, нема що казати! Щось говорить до службового старшини, та ми не чуємо. Бачимо тільки, що генерал залишає групу старшин, що службовий старшина повертається і стає по його боці, адъютант генерала ппор. Цюлко стає по другому боці, обидва на крок позаду і генерал іде, сам, без Фрайтага, без німецьких старшин, іде сам перебрати команду над новою українською армією. Я чую, що наші лави ще дужче виструнчуються, півсвідомо кожний з нас тепер на три метри високий, кріс при нозі, як приріс, жили на шиї витягнуті, в грудях тільки б'ється серце: все інше, як закаменіле в поставі "на струнко". Генерал стає на хвилинку перед правим крилом нашого тристінного чотирикутника, салютує перших вояків своєї армії, повертається і йде помалу вздовж наших лав. Старшини салютують, він віддає почесь, йде помалу і дивиться в наші очі. Зустрілись. На чужій

землі, на фронті, нарешті українські вояки зустрілись із своїм генералом. Всі очі йдуть за ним, він нам подобається, ми це відчуваємо, в наших очах стають сльози. І ми відчуваємо, що ми йому подобаємося, що він читає в наших очах звіт про битву під Бродами, про битви на цьому фронті, що ми не діти, а ветерани, що коли б нас не одна Дивізія, а мільйон, ми завтра маршували б на Схід, визволяти рідні наші землі, що ми не лякаємось пороху. І ми бачимо по ньому, що він не бюровий старшина, кожний його рух фронтовий, його очі нам це говорять.

На високій шапці генерала Тризуб. Я чую, що мені стискається горло. Ніколи не думав, що я здібний до таких емоцій. Генерал не поспішає. Перегляд йде помалу, тут і там він пристане, гляне бистріше, за ним пристає його ескорта, рушить далі, рушає ескорта. Він хоче знати, чи сприйняли його ці стрільці, ці перші вояки нової української армії, чи підуть вони за ним, якщо треба буде і якщо він видасть наказ. А ми всі відчуваємо, що він наш, ми прийняли його, як свого. Його очі горять вогниками вдоволення. Він прийшов до нас певний себе і свого знання, але тепер він також певний за нас. Невидна нитка виросла між ним і нами.

Перегляд скінчився. Німці тримаються збоку, як спостерігачі. Якби вони були так зробили в 1941 році, літом, сьогодні інакше виглядала б вся ситуація на фронтах.

Службовий старшина командує "струнко, спочинь". Генерал Шандрук і наш капелян о. Левенець виходять на трибуну, капелян має на собі польовий епітрахіль. На трибуні змонтовано мікрофон з голосниками і перед цим мікрофоном стає наш генерал; чекаємо з напруженням, бо він ще до нас не сказав ні слова.

Генерал Шандрук прикладає долоню до своєї шапки у поздоровленні і дає нам тільки одне слово:

- Слава!

Ми вже не в німецькій армії. Це ясно. Із всіх грудей зривається до болю могутнє "славааа", тричі, аж відгомін добігає до лісу і гір. Ми не потребуємо жадної промови, нам вистачає цей один його привіт. Ми знаємо, що він нам хотів сказати і ми знаємо, що він думає.

Службовий старшина подає команду:

- Перша Українська Дивізія Української Національної Армії... до присяги - струнко!

Генерал Шандрук стає теж на струнко, фронтом до нас, на трибуні. Наш капелян підходить до мікрофону. Чітко, повільно, відрубуючи кожне слово виразно, щоб чули всі тут приявні, щоб чули всі по всій Україні і всьому світу, щоб чули наші бойові предки, яких кров пливе сьогодні в наших жилах, о. Левенець починає проводити слова присяги.

- Присягаю Всемогучому Богові - і хором повторяють зібрані сотні, а з фронту важко гупають гармати глухими, далекими зривами.

- Присягаю Всемогучому Богові - я чую, що мое горло стиснуто, що серце б'ється гвалтовно, що очі заходяться сльозами, - перед Святою Його Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя ні здоров'я, скрізь та повсякчасно під Українським Національним Прапором боротися із зброєю в руках за свій Нарід і свою Батьківщину - Україну. Свідомий великої відповідальності присягаю, як вояк Української Національної Армії виконувати всі накази моїх начальників слухняно і беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в тому допоможе Бог і Пречиста Мати!

Останні слова пролунали. Ми вже не ці люди, що перед півгодиною. Ми вже не вояки леґіону, під чужою командою, в чужих одностроях, під чужими прапорами. Ми вже вояки нашої армії. Шкода тільки, шкода, що так пізно, три роки запізно. Але ми творимо історію, історію України, і історію європейського Сходу. Цього ми всі свідомі.

- Спочинь! - паде команда.

Дивимось на себе взаємно і аж дивно, кожен в такому святочному настрою, як малі діти під час першого св. Причастя. Слова присяги пролунали і мимоволі зір побіг за ними, до фронту, де стоять наші товариші, захищаючи наше свято своїми грудьми, щоб ми могли за них скласти присягу Україні, щоб їх кулі несли від тепер нашу помсту, наш воєнний клич, за нашу власну справу.

А по суті наше свято скромне. Не в Києві ми і не у Львові сьогодні. Не плачуть з нами сльозами щастя тисячні маси народу, не репрезентуємо мимільйоновою армією. Ще. Але ми терпеливі, пождемо.

Повідомляють нас, що відбудеться парадний перемарш перед трибуною, генералом, прапорами. Службовий стар-

шина передає команду поодиноким частинам і площа оживає звичайним, військовим звуком. Сотня за сотнею муштрується, струнко, на плече кріс, праворуч, ходо-оом руш!

Відійшла перша сотня, я своїм вухам не вірю. Площа наша вкрита травою, а я чую виразний твердий стукіт. Стрільці б'ють ногами, як на парадній площі, "аж земля дуднить". То так вони уміють маршувати, коли їм хочеться!

Власне аж в тому марші відчув я своїм еством, що наступила велика зміна. Віддаємо перший раз почесь не чужим знаменам, а нашому, синьо-жовтому, національному Прапорові, нашому Генералові, нашій Зброї. Чужинці, стійте збоку, це свято України. Перед трибуною ппор. Барабаш повертається на марші, лиш очі світяться з-під шелома.

- Сотня... струнко! Направо... глянь!!

Раз-два, раз-два, важким темпом йдемо, як старі, загартовані частини. Один удар, один рух, одна думка, один погляд. Генерал салютує кожную частину окремо. Тризуб блищить до сонця на його високій шапці.

Перейшли. Аж куряву збили в траві. Радість розпирає груди, немає де виладувати почувань. Ралтом ппор. Барабаш на все горло:

- Пісня!!!

А ми тільки чекали! Хоч не вільно, бо близько фронт, вдарили, як військова оркестра.

Ми Протипанцирні Стрільці -

Готові все до бою!

Ми із гарматами ідем -

Боротися за волю!

Плече в плече, рам'я в рам'я,

Хай кріпне, дужчає стрілецька сім'я!

Ворожий панцир йде на нас,

До бою готовися!

Гарматні гальми розкидай -

Спіши і не барися!!

Плече в плече...

А ліси нам відповідають, протягають наш спів, несуть із вітром у широкий світ! Кажуть, що ніодне вимовлене слово ніколи не гине, а щож тоді ціла наша пісня!

Ворожий танк в огні стоїть,
Ми далі гордо йдемо,
Ми Протипанцирні Стрільці -
Ми слави здобудемо!!

Плече в плече... рам'я в рам'я...!!

Хай кріпше, дужчає стрілецька сім'я...!!

Так в середу, дня 25 квітня 1945 року, на фронті війни з Росією постала Українська Національна Армія. Не забудьте, Діти!

Довго не спали ми цього вечора. Такий день не можна просто перебути, як інший! Пізно вніч ми ще говорили і говорили, обмінювались враженнями і думками. Ніхто з нас не міг пригадати собі в нашій історії важчого і більш несприятливого моменту для творення національної армії, як квітень 1945 року і ця свідомість робила нас ще більше гордими, як ми вже й так були. Очевидно, ми здавали собі справу, що наша справа на цей час може бути пропаша, але в обличчі смерти, на фронті, чоловік учиться думати не про себе самого, а про все, що навколо нього, про свій нарід і про свій край. Чейже на нас не кінчається Україна. Прийдуть на наше місце нові, наші діти, їхні діти і внуки. Ми їм залишимо щось по собі, ми їм залишимо свіжу думку, свіжий почин, щоб не відстали від нас задалеко.

Не знали ми тоді, що того самого дня, коли ми складали нову присягу Україні, в далекому Сан Франціско, в Америці почались розмови Альянтів про створення Об'єднаних Націй, нової надії змученого світу на вічний мир. Не знали ми, що три дні пізніше Беніто Муссоліні згине замордований італійськими комуністами разом із своєю любкою, Клярю Петаччі. Не знали ми, що наступного дня маршал Петен попався в руки Альянтів при переході французького кордону. У світі йшли події, великі події, а ми, мала жменя в цьому круговороті історії, наперекір усім і вся поклали основи під свою армію.

Фронт менш-більш устатбувавсь, большевики викопали окопи і поставили перед ними кільчастий дріт, так, неначе б хотіли тут зимувати. Тільки біля старинного замку у Фельдбаху йшли завзяті бої. Замок, як всі замки, був так збудований, щоб панувати над околицею і тому становив, як у давнині, так і тепер вигідний тактичний пункт. Знашого боку завдання відбити замок, опа-

нований тоді більшовиками, отримав сотник Володимир Козак, легендарна постать, з огляду на його фронтові подвиги. Більшовики знали його так добре, що через мегафони відгрозувались йому за його незрівняні нічні випадки через фронтову лінію, на їх бік на чолі невеликих груп своїх загартованих бійців. Сотник Козак zorganizував свою атаку так уміло, використав терен так добре, і вжив таких заходів, що кінець-кінців втиснувся до замку і в рукопашному бою з кімнати в кімнату, з поверха на поверх опанував його цілком, вибивши більшовицьку залогу до ноги. Не обійшлося це легко, ні. Ми мали теж поважні втрати. І більшовики вчинили шалений протинаступ, щоб відбити замок. Їм не вмщувалось, видно, в головах, що переможні на всьому фронті, вони мали б дістати в шкуру саме на фронті Української Дивізії, та ще від зненавидженого сотника Козака. Вони й витиснули його із замку, не шкодуючи своїх людей, але на довго не витиснули. Козак вернувся, ще більш бравурно, як першим разом і тепер вже його сто чортів із замку не могли витиснути. Шкода, що точний опис боїв за цей замок не появився досі, наскільки мені відомо, є це гарний епізод із боїв Дивізії. Так сотник Козак втримав цей замок, що став для нас пункти гонору, і кожна наступна невдала більшовицька атака підтримувала нас тільки в наших думках. Позатим вздовж фронтової лінії йшла перестрілка, яка нікому не шкодила, але "тримала фронт". З обидвох боків фронтової лінії з'явилась власне в цих останніх днях війни "нова зброя" - гучномовці. При їх допомозі розвинулась досить гаряча боротьба, визута із усякого інтелектуального змісту, але повна типових примітивів - з обидвох боків.

- Українські байци - гукали до нас червоні, часом по-російськи, а часом "навіть" по-українськи, - переходіть до нас, товариш Сталін вам усе простить, вас збаламутили, на вас ждуть дома сестри, матері, жінки, діти - переходьте!!

А з нашого боку:

- Перейдемо, перейдемо, заждіть тільки трохи!
- Как долго...?
- Доки вас всіх шляк не трафить!
- А что это такое?!

Після одної нічної виправи сотника Козака, який десь

дібрався до совєтського батальйонного штабу і зліквідував цілий його особовий склад одною "фавстпатроною" інша співанка прийшла з гучномовців:

- Товаріщі байци, ви переходіть до нас і приведіть із собою стого клятого фашиста сотніка Козака! Вам буде харашо, но йому ми не даруєм!

- У нас всі такі як сотник Козак! - гукали наші. - Він не один!!

- Переходіть до нас!! Вам все простять!

- Хто нам простить!?

- Товаріщ Сталін!!

- О, цей ваш грузин?! Він нам може й простить, але ми йому не простимо!

Бували й чисто сороміцькі відповіді, після яких лайка йшла, доки хтось із старшин з обидвох боків не зупинив її. Тоді гучномовці мовчали пару годин, а потім все починалось наново.

- У нас сало есть, есгь водка, ходіть до нас!!

- А в нас є кулі, є багнети, ходіть сюди!!

Одного разу до нашого гучномовця прийшов о. Левенець і почав цілу дискусію, закидаючи їм рабське життя, комуністичні брехні, модерне невірність і злочини НКВД. З тамтого боку замовкли, слухаючи і якийсь час було тихо. Передумували, видно, те, що вчули. А потім знов по-старому.

В повітрі вже відчувалось кінець війни. Совєтські війська вже вдерлись до Берліна, Альянти зустрілись з большевиками над рікою Ельбою того самого дня, коли ми склали присягу. Зустріч була приязна, не прийшло між ними до війни, як говорили німці по радіо...

Дня 30 квітня отримали ми наш місячний приділ. Отримали його на повну сотню, а нас залишилось всього половина. Було що попити, доставили нам словацьку сливовицю і якусь солодку грушівку. Вирішили ми влаштувати товариський вечір, але по-нашому, із закускою, не так, як німці, з самим алькоголем. Старик десь роздобув вуджену солонину, молода німкиня принесла із собою кислих огірків, знайшлась ковбаса і хліб, й так почали ми святкування. Не знали ми, що святкуємо самовбивство Фюрера Третього Райху, Адольфа Гітлера, який відібрав собі життя у бункері Райхсканцелярії на пару годин перед тим, як большевицькі війська повісили на Бранденбурзьких

Воротах червоний прапор. У Берліні!

Ми цього ще тоді, очевидно, не знали. Пішли ми спати не дуже то тверезі. Ранком прийшов нас будити вартовий стрілець, усі вже позривались, а я не можу рушитись з свого місця. Крижі болять, аж свічки в очах стають. Аж зіпрів. Не може бути інакше, нирки. Пробую піднятися, не можу. Аж скричав з болю. Стахо хотів мені допомогти, потягнув за руки, я заверещав і впав назад, майже втратив свідомість із болю. Ще такого болю в житті не відчував. Ппор. Барабаш післав по санітета. Прийшов, зміряв гарячку, маю 37,5 Цельзія, підгарячковий стан.

- Що вас болить - питає лапайдух.

- Крижі.

- Дайте моч, побачимо.

- Та що ти там побачиш, який з тебе лікар!

- Побачимо.

Знайшли шклянку, дав я моч, а вона мутна, повно в ній цукру.

- Запалення нирок - каже поважно лапайдух, а звучить, як старий лікар.

- Відкіля ти знаєш?!

- Моя бабка таке мала...

Знає, біда. Маю запалення нирок. Ще того мені треба було тепер! Чую, як мій лапайдух розказує ппор. Барабашеві, як то мені треба дістати підводу, вимостити добре сіном і зараз же таки відіслати мене до шпиталю. З цим рішенням я згідний. Може в шпиталі є якісь лікарі, бо тут ніхто не знає, як аспірина виглядає - маячиться мені в гарячці.

Заки знайшли підводу, товариші мене зодягнули, а я вився з болю в їх руках, неначе б вони мене тортували. До воза винесли мене на руках, поклали на сіно дуже легенько і мені пригадалося, як ми складали на Словенії наших побитих друзів, уважно, щоб не побудилися. Накрили мене плащем, поклали біля мене мій пояс із моїм "Радомом" і на грудях почепили велику картку, на якій ппор. Барабаш написав власною рукою, по-німецьки "запалення нирок" /Нірен-Ентціндунг/, бо лапайдух "був чимось дуже зайнятий" і просив поручника написати за нього, бо "ви маєте краще письмо". Напереді сіли два стрільці з машиновими пістолями, один, як візник, а

другий для охорони і помочі, якби треба було. Коротке було наше прощання, потиснули руку взаємно, щасливої дороги, видужай скоро і вертайся до нас. Ще Стахо мав щось сказати.

- Ага, Ромку, не забудься і не вмири там десь.

Збоку біля воза став мій малий Кулик, сумний, неначе йому мати вмирала. Повернув я голову до нього.

- Прощай, Кулику, тримайся, тут тобі кривди не зроблять. Я вернуся. Але він не дуже мені вірив. З очима, як недострелений олень, притакнув головою.

- Прощайте пане десятнику, будьте здорові пане десятнику...

Хотів ще щось сказати, але горло йому стиснулося і мені жаль його стало. Ех, якби не той біль. Підвода рушила, Кулик пішов ще із нею парунадцять кроків і затримався. Помахав мені рукою, за ним стояли мої всі друзі і також помахали мені на прощання, хто зна чи не востаннє. Цеж війна, фронт. Залишився мій Кулик позаду, а потім його маленька фігура повернулася і він пішов помалу на свою квартиру. Стільки я його й бачив - по сьогодні. Не знаю, де Ти перебуваєш, ніколи не чув про Тебе, якщо ще живеш, може прочитаєш цих пару слів. Ти мені врятував життя, хоч може й несвідомо. Я Тобі дав ударник від гармати, казав добре заховати в кишеню, щоб не загубився, як ми вирвались з оточення, пам'ятаєш? Ми вирвались і коли в другій лінії почалось слідство, щоб ствердити, що сталось із гарматами, Ти приніс мені цей ударник і я мав доказ, що залишив гармату непридатну до вжитку. А в ІЗ-ій сотні розстріляли молоденького підстаршину, бо не мав доказу, що знищив свою ІГ-гармату. Може цих пару слів дійде до Тебе, мій Друже...?

Пізніше я довідався, що після мого від'їзду дошпитала, до нашої сотні прийшов на місце ппор. Трача, молодий і надійний ппор. Роман Ременюк. На жаль, кінець війни не дозволив йому вже розгорнути молоді крила до бойового лету...

Підвода їхала помалу, але дорога не була рівна і кожний раз, що віз підстрибнув на якомусь камені, або попав на яму, я мусів закусувати зуби, щоб не кричати з болю. Погода була вимріяна, небо голубе, жайворонки співають, неначе то й не війна для них! А я ніби здоров і от, що. Просто вмираю з болю. Що якийсь час хлопці затримували

шпор. Роман Ременюк, в однострою хорунжого,
осінь, 1944 р. на Словаччині

шпор. Теодор Барабаш /Тео/
осінь 1944 р., на Словаччині

підводу, поїли коней і мені приносили польову пляшку з чистою, холодною водою. До шпиталю привезли мене вже аж пополудні. Шпиталь приміщувався в якійсь школі, це значить, що це не був регулярний шпиталь, а просто польовий, для вжитку фронту. На подвір'я цієї школи заїздили авта і вози, з яких одні поранені сходили самі, інших зносили санітети. Мої хлопці не залишили мене самого. Принесли ноші, поклали мене на них уважно, але я й так мало не втратив свідомости з болю. Занесли мене до середини, підійшов якийсь лапайдух, прочитав картку на моїх грудях і казав нести до сусідньої кімнати. Поклали на якесь ліжко, не дуже то чисте і глянули по собі. Треба їм їхати назад.

- Бувайте здорові, пане десятнику, виздоровлюйте скоро і вертайтеся до нас! - Подаю їм руку, засалотували обидва стрільці і зникли за дверима. Мені здавалось, що я чув, як рушив їхній віз, якраз їхній - і я залишився самий між чужими. Запах йодоформу добився нарешті до мене і мені стало від нього слабо. Досяг я своєї польової пляшки і попив трохи холодної води. Стало трохи легше. Лежав собі я так із своїми думками, ніхто до мене не навідувався, видно, що мали досить поранених, які потребували негайної допомоги. Аж вечором зайшов до мене лікар-німець в асисті санітета, прочитав картку на моїх грудях, видав санітетові пару доручень і пішов. Ну, думаю, ніхто мене не бадає, ніхто не ставить іншої діагнози, від цієї, що її поставив мій лапайдух в сотні і написав власною рукою ппор. Барабаш, ніби на пам'ятку. За якийсь час лапайдух вернувся, приніс мені якусь білу мазюку і казав випити. П'ючи я мало не зімлів, таке було смердяче, гидке і гірке. До сьогодні не знаю, що я тоді випив. Біля десятої години ночі той самий лапайдух приніс мені трохи грисіку на тарілці. Я аж тоді усвідомив, що весь день не мав нічого в устах, крім чистої води! З'їв я цей грисік, хоч він був без жадного смаку, несолений і був би з'їв зо шість таких порцій, але ніхто мені більше не дав. На десерт дістав я дві жовті пігулки. Біль у крижах трохи заспокоївся. Якось я повернувся на бік, бо вже на плечах не годен був лежати. Думаю, вже легше мені, нема що. Гарячка впала, уста перестали пекти і спраги вже так не відчуваю. Думаю, попробую закурити, кажуть, що якщо папіроска смакує, то хлоп здоров.

Закурив я, але не смакувало мені якось. До того я за-тягнувся і закашлявся. В крижі якби хтось шпильки всадив, мало не закричав з болю. Погасив цигарку і задрімав, думаючи, що це вчорашні горілки мені доїхали. Трохи забагато пив з колегами, а то, видно, десь там у мене є протести. Так і заснув.

Розбудив мене ще серед ночі санітет. Перевозять цілий польовий шпиталь до правдивого шпиталю. Повкладали всіх на возах і повезли. Якось не боліло мене так, як передше, витримав дорогу краще. До шпиталю ми приїхали, як вже добре розвиднілось. Знов підійшов лікар, прочитав мою картку, казав мені випити такої самої смердячої мазюки, закусити двома жовтими пілльошками і стільки всього. Моя "діагноза" дальше стоїть.

Перенесли мене з воза до кімнати, поклали на ліжку. Я спробував сісти, вдалось! В нашій кімнаті нас є сім, три німці з авіації, приділені до нашої Дивізії, як їм забракло літаків і як Герман Герінг втратив рештки свого авторитету серед німецьких збройних сил, і три важко поранені наші стрільці. Один із них без ноги, другий з пострілом в грудях, третій з раною в животі. Ну і я. Нас було тільки сімох, але на кожного припадало по десять тисячів вошей, так, що товариства нам не бракувало.

Але, відомо ж, що чоловік не завжди собі своє товариство може дібрати сам, трудно. Я завжди був проти цього, щоб вошей рекрутувати до армії, але вищі інстанції мають видно іншу думку. Тому всюди по залізничних пунктах існували відвошивні, щоб кожен, хто їхав з фронту на відпустку, міг залишити все своє "рухоме" майно за собою...

Біля десятої години наша кімната ожила. Двері відкрились і ввійшла мед-сестра. Молоденька, гарна чорнявка-мадярка. Сім пар очей так і вдивились в неї і я певний, що кожен з нас був свято переконаний, що вона усмінулась саме до нього. Порахувала вона нас, ствердила, що немає більше, тільки сім і принесла нам сніданок. Я дістав риж зі сливками і здається мені, що вже довший час ніщо мені так не смакувало, як цей риж. Не знаю, чи був це союзний, японський риж, але запримітив я, що німці мали досить рижу по всіх школах, де я перебував, а не думаю, щоб годували ним тільки військо. Мед-сестра подала мені уважно, видно, що це не якась проста

дівчина, на вид інтелігентна, з бистрими, живими очима. Щоб щось сказати, попросив я трохи води. Вона говорила по німецьки гірше за мене, але воду принесла. Пахнула якоюсь кольонською водою, бо вся її атмосфера була розрадним явищем в нашій кімнаті. Добре, що наші воші хоч не лазили по нас в білий день, поховалися небожата.

Пізніше до нашої кімнати зайшов наш дивізійний медик, українець, ми познайомились і розговорились. Він розказав мені останні новості, що радіо подало рішення Гітлера залишитись в Берліні і що він там або вже згинув, або скоро згине, бо берлінське радіо вже перестало говорити. Це було 2 травня. Пізніше я зорієнтувався, що він не мав останніх новостей. Гітлер вже не жив в той час. Але його замісник в Берліні Мартін Борманн стримав вістку про його самовбивство і передав адміралові Деніцові тільки рішення Гітлера, за яким Деніц став головою уряду. Кілька годин пізніше, вчора, тобто 1 травня, адмірал Деніц подав світові до відома вістку про смерть Гітлера і про це, що Німеччина має новий уряд з ним, Деніцом на чолі. Так закінчилася епоха гітлеризму... Її наслідки ще довго мали себе дати відчутти в світі, зокрема в Європі, але я тоді про це не думав. Я думав, із якими надіями ми, українці, перед війною чекали на рішення цієї людини, яка мала відвагу зрушити версайську структуру Європи після Першої Світової Війни і як ця людина розчарувала не тільки нас, але навіть своїх найближчих, свій власний народ, Європу і весь світ... І закінчилась ця авантюра кулею в лобі, хоч тоді я цього не знав. Ми всі думали, що Гітлер згинув у боротьбі. Кінець епохи. Прийде нова. Яка?

Вечором цього дня попробував я піднятись з ліжка, в голові від довгого лежання закрутилось і я сів назад, але не чув болю в крижах! Станув на ноги, покращало, заворот відійшов, спробував пройтися по кімнаті, але саме надійшла сестра і прогнала мене до ліжка. Для неї я це зробив, хоч в ліжку чекали на мене мої "товариші недолі". Докучали вони мені, як звичайно, всю ніч, тільки тепер мене ніщо не боліло вже так і я відчував їх присутність далеко міцніше. Дивну якусь філософію мають ці воші. Та сядь, примістися, напийся крові і сиди тихо, ні! Буде лазити цілу ніч і шукати не знати чого і не дасть чоловікові спати. А живе чейже із мене, повинна мене

шанувати, бісова їх мати!

Ранком дістав знов риж із сливками. Мені здавалося, що я дістав більшу порцію, як всі інші, але це мені тільки так здавалося, я думаю.

Після сніданку я вирішив зодягнутися, походити трохи і розглянутися. У мене прийшла думка при найближчій нагоді чмихнути, з цього шпитала та вернутись до моєї сотні, пощо мені тут час гайнувати? Наближались Великодні Свята, 6 травня, а я буду "банувати" тут самий, коли там у мене повно добрих друзів?!

Шпитал приміщувався в старинному замку, посередині якого було доволі велике квадратове подвір'я з якого вихід був замкнений величезними важкими воротами, що до них колись стукали лицарі рукоятками своїх мечів, щоб їх впустити до середини. Партер і перший поверх околені були внутрішніми ганками, по яких можна було прохoduватися навколо подвір'я. Я не повинен був ще виходити із шпитала на свою власну руку, без дозволу, а до того на воротах стояв стійковий. Але від мого знайомого медика я довідався, що тут є один наш священик, який кожного ранку відправляє Службу Божу а вечором сповідає в замковій каплиці. У Велику П'ятницю пополудні вибрався я до каплиці. Вона приміщувалась в саді, до якого треба було перейти через ворота із стійковим. Зодягнутий в повний однострій, з припоясаним револьвером - моїм "Радом-ом" - пішов я до воріт. Здалеку я запримітив, що стійковий мав нашого дивізійного Левика на рукаві, значить наш, немає чого лякатись, щоб так дуже мене затримував, хоч у мене немає перепустки. Стійковий побачив мої підстаршинські срібні нашивки на ковнірі і на нараменниках, випрямився і віддав мені почесть. Я почав відсалютувувати витягаючи руку, та в половині дороги зігнув її і приложив долоню до шапки, так, як ми робили тепер в нашій армії, байдуже про наказ Гітлера до цілого Вермахту салютувати гітлерівським привітом, або як офіційно звалось "міт дойчем грусс". Я запримітив здивування стійкового і пристанув.

- Ви з нашої Дивізії очевидно - питаю по-українськи.

- Так є, пане десятнику.

- Ви знаєте, що ви є вояком Української Національної Армії...?

- Н-не знаю нічого, пане десятнику -заперечив стрі-

лець і я усвідомив собі, що німці не постарались навіть повідомити всі частини Дивізії про зміну, що зайшла останніми днями. Зробили те, що мусіли, а про решту треба вже було нам подбати. Розказав я стійковому коротко про нашу присягу, про нашого генерала Павла Шандрука, про те, що на наших шапках відтепер має бути Тризуб і сказав йому прийти до мене вечором, то розкажу йому більше.

- А тепер покажіть мені дорогу до каплиці.

В каплиці застав я старенького священика, біженця, який обслуговував цей шпиталь, бо наші польові капеляни були всі на фронті, там, де свистали кулі і вмирали наші вояки, де треба було давати останнє розгрішення і хоронити поляглих, часто в спільних, братських могилах. Висповідав він мене і ми вийшли в сад. Він розказав мені про свої умовини життя тут, на цій чужині, я розказав йому про наше життя в Дивізії. Він вже чув про великі зміни, про нашу нову Армію, але його погляд був повен песимізму. Німеччина падала, а все, що у нас було національне, було зв'язане із нею. Росія ніяк не дозволить Україні на свободний розвиток її національного духа, використовуючи у своїй окупації не тільки фізичне насилля, як за царів, а ще до того ідеологічне, большевицьке насилування нашого національного "я". Німці були наші вороги, але німці не переробляли нас на своє "копито", не змушували нас вірити у свої ідеали, не накидали нам нацизму. В найгіршому випадку під ними були б боролися, як проти царату. А під Росією тепер наша Церква знищена, наші традиції знівечині, наша молодь скривлена. Що я міг сказати? Старий священик говорив правду, так воно й було. Але чоловік завжди хоче вірити у чудо і я слухав його песимізму, а про себе думав: Бог якось так зробить, скоріше, чи пізніше, що вийде гаразд. Не знав я тільки, як довго прийдеться нам на цей гаразд чекати.

Обіцявся я прийти послужити священикові у Велику Суботу і в Воскресну Неділю а тоді й звірився, що хочу покинути шпиталь і вертатися до своєї частини, на фронт. Він сказав мені так, по-батьківськи:

- Роби сину, як знаєш, усе буде добре.

Вечором зайшов до мене мій стрілець і я йому переповів усе докладно, як відбулась наша присяга, як генерал виглядав, все. Йому очі світилися. На гутірці поси-

діли ми до пізна і пішли спати.

В Суботу я послужив, як обіцяв, послужив і в Неділю. Після Богослуження священник запросив мене до себе, ми поділились свяченим яйцем і розпрощались. Я розвідав, що у вівторок буде їхати підвода на фронтову лінію і я вирішив з цього скористатися. В шпиталі мені перев'язували ноги кожного дня наново, але вони чомусь не гоїлись задовільно а на докладніше лікування не було часу. В понеділок, 7 травня рознеслась непідтверджена вістка, що Німеччина скапітулювала. Але ця вістка не принесла жадних змін. На вулицях було спокійно, крамниці працювали далше, розділяючи жителям їхні скромні пайки згідно із картковою системою, так, що я махнув рукою: мабуть завчасна вістка. У вівторок, 8 травня пополудні дізнався я докладніше, що це все абсолютна правда, що Гітлер згинув в Берліні і що владу перебрав адмірал Деніц, який почав переговори з Альянтами. Ці вістки були спізнені, бо як я дізнався пізніше, Деніц підписав повну і безумовну капітуляцію Німеччини 7 травня в годині 2:41 вчасним ранком за французьким часом, тобто здається з одною годиною різниці від нашого часу. Та ми ще цього не знали, а вістки приходили різнородні, навіть хтось поширив вістку, що Альянти наказали німцям тримати зброю і що війна проти Советського Союзу висить на волоску. Не знали ми тоді, що цей волосок покажеться насильнішим волоском у всесвіті...!

Цьогож пополудня, у вівторок, 8 травня, я зібрав все своє майно, тобто плащ і польову пляшку і переловив підводу, що їхала в напрямку на Фельдбах, тобто туди, куди мені було потрібно. Ми мали перед собою яких 15 кілометрів дороги і вже стемніло, поки ми переїхали навіть половину. У сутінках зустрілись ми з колоною війська, що просувалась на захід, від фронту. Вчув я українську мову і подумав, що певно якісь наші частини міняють становище. Та це щось було не так, бо я зорієнтувався, що військо не йде військовим порядком, а просто, як хто хотів. Одні їхали, інші тримались возів, йшли покурюючи, що в поході було недозволене. Їхати проти течії ставало щораз важче, ми ледве змогли просуватись боком. Нарешті не втерпів я, зліз з підводи, а це у мене була велика посвята з болочими ногами, і питаю першого стрічного стрільця, що це таке діється. А він подивився на мене великими очима.

- Та що вам, пане десятнику! Вже кінець війни! Ми йдемо на захід до англів, щоб не взяли нас ваньки в полон!

Надійшов якийсь підстаршина.

- Що таке?

Зупинив я його, питаю, чи це правда, що кінець війни. Підстаршина поінформував мене, що це правда, це військо навколо це 31-ий Полк, який сходить із становища, а на його місце пішли якісь відділи фольксштурму. Пізніше я дізнався, що большевики вимагали від німецького команданта фронту, генерала Ангеліса, щоб він віддав їм українську Дивізію, а вони зате пустять усіх німців додому. Як я чув, генерал Ангеліс тоді вирішив зняти нашу Дивізію з фронту скоріше і відіслати її на зади, щоб не віддати її в руки большевикам. Ще пізніше дізнався я, що все це було наслідком інтервенції генерала Шандрука, який роз'яснив Ангелісові в чому справа і чому большевики бажають знищити українців. Та в цій хвилині, на фронті, важливе було тільки це, що діялось в даний момент. Спитав я цього підстаршину, де є 29-ий і 30-ий Полки, він заявив мені, що або ще на лінії, або у відвороті іншими дорогами, всяж Дивізія не може відступати зараз одним шляхом. Дав я йому закурити і він пішов далше із своїми людьми.

Що мені робити? Не хотів я якось відступати з чужими людьми, вирішив таки знайти свою частину. І подався я далше до фронту, здається одинокий вояк цієї ночі, що йшов на фронт! Підвода мені десь в міжчасі пропала, і я мусів дибати пішки. А позатим не дуже я чомусь був певний, що це все, що я почув є правдою. Важко повірити, що кінчиться один світ і починається другий, цілком незнаний, невідомий.

От, думав я, довоювались німці, але довоювались. А ще не цілих чотири роки тому назад це була непереможна армія, перед якою дрижав світ!

Через годину скінчилась колона, тільки поодинокі стрільці тягнулись ще позаду неї. І всі це саме говорять, що війна скінчена, що Німеччина капітулювала. Багато років після війни довідався я щойно докладно подробиць цієї капітуляції. У своїй книжці "Армс оф вальор", генерал Павло Шандрук подав докладно розвиток останніх подій на фронті. З цієї книжки дізнався я щойно, що нашим ко-

мандантом фронту вже не був тоді генерал Ангеліс, тільки генерал фон Бальке, до якого навідався в його квартирі генерал П. Шандрук. Генерал фон Бальке повідомив генерала Шандрука, що капітуляція визначена на годину 12:01 після півночі з 8 на 9 травня. Тоді генерал Шандрук поставив вимогу, щоб генерал фон Бальке звільнив Дивізію з фронту на цілий день перед капітуляцією, щоб вона мала час відійти на захід.

- Вам однаково - говорив генерал Шандрук, - до якого ви попадете полону, а нам ні. Ми з політичних причин хочемо від'язатись від большевиків і піддатись західнім Альянтам.

Домагання генерала Шандрука було виконане, але чи через брак доброї комунікації вже в ці останні хвилини, чи просто через байдужість підвладних установ армії, наказ генерала фон Бальке прийшов на фронт Дивізії щойно на дві години перед капітуляцією. Щойно тоді почали частини Дивізії сходити з фронту, але відворот відбувся справно і чисто. Фронт залатали якісь німецькі недобитки і відділи місцевої оборони, "фольксштурм-у". Більшість Дивізії зійшла з фронту вже після півночі, прискореним маршем вийшла з фронтової полоси і подалась до ріки Мур, на захід. Пару днів пізніше дізнався я від моїх друзів з артилерії, що ранком 9 травня кілька батерій нашого Артилерійського Полку дістали наказ прикривати своїм вогнем відступ Дивізії, яка не змогла залишити фронту вночі цілковито. Дев'ята батерія 3-го Дивізіону стріляла всіма чотирьома гирлами до години 2:30 пополуночі і щойно тоді, коли вже сапери чекали з висадженням близького містка в запіллі, знищила свої гармати, висадила решту невистріляної ще амуніції і відійшла із своїми кіньми та табором на захід! Цей вогонь стримував большевиків від просування вперед і дав змогу зійти всім відділам Дивізії з бойової лінії.

Пристанув я трохи, змучений, із зболілими ногами. З фронту йшла знов якась колона; коли наблизилась я дізнався, що це частини 30-ого Полку, і що 29-ий Полк іде іншою дорогою. Не було ради, треба було послухатися розуму. Не мав я чого йти вже на фронт. Завернувся я тоді і з 30-им Полком подався на захід. По-дорозі розпитував я про 14-ту сотню, але ніхто не міг мені нічого певного і точного сказати. Ранком дійшли ми до

моста на ріці Мур і перейшли ріку військовим порядком. Міст вже був підмінований і піоніри стояли біля нього на варті з наказом висадити його в повітря з моментом появи советських військ.

За мостом почувлись ми безпечніше і я відлучився від колони, щоб почекати і розшукати своїх, а тимчасом вирішив відпочати і щось з'їсти. Вся колона затрималась на марші, бо якась танкова частина затарасувала шлях відступу. За пару папіросок виміняв я кусень хліба і ковбаси, з якоїсь кухні дістав пів менажки кави і підкріпившись, вийшов я знову на дорогу шукати своїх. Шлях відступу виглядав страшно. Ранком вже з'явились на ньому малярські військові відділи, одні кінні, інші піші, частини Вермахту, сотні "приземлених" летунських наземних військ, частини німецьких СС, танкісти, артилеристи, що хто міг уявити. Тільки де-не-де блимнув на якомусь рукаві наш дивізійний Левик і тоді я міг розпізнати якусь із частин Дивізії. Стояв я, стояв і таки не віднайшов своїх, ані не міг розвідати нічого про свою сотню. Не було що далше чекати, мене огортав неспокій, коли я стояв і дивився, а тисячі людей у всяких одностроях йдуть на захід і дивуються мені, пощо я чекаю. Пішов і я. Танки їхали одним боком дороги, піхотинці другим, а серединою нас минали особові авта із німецькими старшинами. Деколи міг я запримітити трикутну хоруговку на авті, це їхали командири полків, деколи квадратну, у формі чотиропільної шахівниці, — це були генерали, командири дивізій. Що далі йти, усвідомив я, то більше і більше війська, на дорогу вступали із всяких бічних доріжок і стежок різні запасні відділи, сотні а далі й тисячі малярських біженців, цивільних, і збільшувалось число возів, коней і авт. Ставало тісніше на шляху і треба було вже сходити у придорожню фосу, щоб перепустити ще якесь нервове авто. Десь пополудні біля мене зупинилась легка машина із чотирьома старшинами Усташі, тобто хорватських бійців проти большевизму. Дивлюсь я на них і раптом чую знайомий голос:

— Ну, що тобі гали заліпило, чи що? Чекаєш може на запрошення, щоб сісти...?!

Стахо Ільницький! Сидить за кермою і шоферує!

— Стасю, яким чудом...?!

— Сідай скоро, бо тарасуємо дорогу людям!

Замахнувся я сісти, а там не то сісти, але голки немає де вкинути, так тісно, цеж маленьке авто, "швіммваген".

- Поскладай їх на купу, або скинь одного з воза на дорогу - радить мені Стахо своїм львівським "балаком" - я думаю, що Усташі зрозуміли самі, потиснулись і зробили мені кусок місця. Але я завжди думаю, що краще зле їхати, як добре йти пішком, а ще з моїми наболілими ранами на ногах. Стахо рушив з місця і почали й ми мінати піхотні відділи, танки, важкі вантажники, все даліше і даліше на захід. Не уявляв я, що німці мали ще стільки танків на цьому відтинку фронту, я їх в акції взагалі не бачив. Берегли їх собі на пам'ятку, чи як..?

Від'їхали ми кілька кілометрів, а позаду нас почувлись сильні вибухи, раз, другий, третій.

- Певно висадили за нами міст на Мурі - пояснив Стахо, - щоб ваньки не дігнали.

Пізніше дізнався я від одного з наших стрільців, що так воно й було. За відступаючими німецькими частинами появились на обрію советські танки і піоніри тоді замкнули міст, перепустили тих, що ще були на ньому і зірвали його тьома сильними мінами. Зрив відтяв шлях большевицьким танкам, але й залишив на поталу тисячі й тисячі Вермахту та СС. Багато з них кинулись переплисти ріку, але Мур бистрий і глибокий і немало їх втонуло в його мутних водах...

За якийсь час з'їхали ми на край дороги перепочити і щось з'їсти. Для мене це був добрий жарт, бо я не мав зі собою нічого їсти, але Стахо мене потішив.

- Не журися, наші Усташі є ладовані, мають сало, білий хліб і сливовицю! Їдуть з нами - мусять нас кормити!

Справді, один із їхніх старшин відкрив досить об'ємисту скриньку з харчами і нас перших запросив до підвечірку. Від горілки я відмовився, бо лякався ще за свої нирки, але Стахо випив порядний ковток сливовиці, і під'їли ми собі здорово сала з білим хлібом. Балакати ми багато не балакали, бо й час був надто нервовий і неспокійний і мови хорватської ми добре не знали, а вони нашої не дуже то розуміли, по-німецьки ж і ми і вони не надто бистро говорили.

Рушили ми в дальшу дорогу. Не розпитував я Стаха, що це за авто і як він до нього дістався, не питав я,

звідкіля він взяв бензину, це було неважне. Важне, що ми Їхали і Їхали незле, хоч тісно. Так доїхали ми до великого роздоріжжя. Направо стрілки показують: Юденбург, наліво: Клягенфурт-Шпіталь.

- Дивись, там стрілка з Левиком - кажу Стахові. Це був для нас знак, що туди пішла наша Дивізія.

- Їдемо туди - вирішив Стахо і ми подались на Клягенфурт.

Перелетів над нами якийсь літак. Повів я головою за ним і витріщив очі.

- Большевицький - кажу Стахові.

- Це тітовський. Я чув вже ранком, що вони літають над цими колонами. Що нам зроблять? Капітуляція!

- Думаєш..?

Ще добре не висказав я цього слова, як літак завернув і принизився. Озвались сухі серії кулеметів. На дорозі зчинилась паніка. Маси вояцтва кидались врозтіч, на боки.

- Що він, здурів, чи що?! - скрикнув Стахо, зупинив авто і ми всі стрибнули до придорожного рова. Літак перелетів над нами, пострілюючи. Я жертв не бачив, але чув пізніше, що були вбиті і ранені. Поїхали ми далше на те тільки, щоб через пів години знов тікати до рова. Просуватись вперед ставало все важче і важче, через масу людей і коней. Нарешті дізнались ми, що Тіто замкнув шлях на Клягенфурт і нікого не перепускає. І знов налетіли тітівські літаки. Та якась німецька частина мала із собою на вантажному авті змонтовану зенітку. Дали пару стрілів і літаки втекли. Треба було нам завертати назад до роздоріжжя і пробувати щастя на Юденбург. Почала завертати і вся колона. Але з-заду ще йшов натиск мас і постало замішання, без жадного порядку. Знов з'явились літаки і в цій паніці згубив я десь Стаха з його автом та залишився сам, серед моря чужих мені людей. На дорозі стояли такі людські і таборні маси, що просуватись нею навіть пішком, стало неможливо. Перестрибнув я рів і пішов полем, назад, в напрямку роздоріжжя, куди помалу заверталася вся людська маса. На цьому полі наздігнала мене група наших стрільців, вісім їх було і я втішився, що не сам вже буду далі маршувати. В громаді завжди краще в такий непевний час. Так дійшли ми до роздоріжжя і повернули на Юденбург. Мої ноги боліли, але я не признавався стрільцям,

не хотів залишитись позаду самий. Йшов, закусивши губи, щоб тільки покласти за собою кілометри дороги, щоб кудись дійти. Почало сутеніти, але ми маршували далше. Хлопці радили перепочити, але я їх відмовив від цього.

- Не знаємо точно, де є большевики, тому краще йти якнайдалше на захід. Довідаємось, тоді будемо думати, де і як спочивати.

Вони погодились зі мною і так ми вночі дійшли до Юденбурга. Ми йшли, видно, скоро, бо всі вояцькі маси залишились за нами. Місто тихе, мовчазне. Ми йшли пустими, темними вулицями, аж дійшли до ринку. Ні живого духа, аж страшно. Треба десь щось розвідати. Розглядаючись, знайшли ми пошту. Уряд був освітлений, я зайшов до середини, залишивши стрільців на вулиці. Молода німка тримає службу біля телефону, дивиться на мене, чого я хочу. Поздоровив я її чемно і кажу, що не міг краще трапити, як до комунікаційного центру.

- Де є "Іван"? - питаю.

- Ми не знаємо - каже вона. - Деякі лінії перервані, немає сполучення. Але я думаю, що в промірі яких двадцять кілометрів спокій, менші станції звітують, що большевиків ще немає.

- Чи можна б десь тут поспати, ми дуже помучені, я маю вісім чоловіка із собою.

Чи мені здавалось, чи справді вона зраділа, що ми не відходимо геть, що хтось буде біля неї в цю тиху, перед буревійну ніч, не скажу, але вона вказала мені сусідню кімнату, де було трохи соломи в старих сінниках. Видно, хтось вже тут спав, на дижурах.

- Ще одне - стримав я її. - Як тільки дізнаєтесь щось про большевиків, розбудіть мене негайно, прошу.

- Гут, спіть спокійно.

Мої стрільці полягали рядком на солому і заснули, як на команду. Я ще покрутився трохи неспокійно, і також нарешті заснув. Не пам'ятаю, як довго спав, але розбудився від гарячкового термошення за рукав.

- Авф, авф, Іван коммт, вісім кілометрів від Юденбурга!

Я прочунав, як від ведра холодної води. Зірвався на рівні ноги, припоясав пояс з револьвером.

- Хлопці, на ноги!! Большевики близько!!

Всі вісім позривались зі сну, дехто з просоння ще

заточувався, але всі зрозуміли, що біда. Не тривало й десять секунд, як вони вибігли вже на вулицю, із зброєю в руках. Я ще пристанув на мить біля нашої німки.

- Йдіть краще додому, зараз же, залишіть тут все - порадив я їй.

- Чому, я тут на нічній службі?

- Ви не знаєте ще большевиків. Послухайте мене. Вони... вони згвалтують вас тут, повірте мені, я знаю, що говорю, тікайте негайно до хати!

Дівчина зблідла.

- Ви жартуєте... - шепнула блідими устами.

- Я не жартую. Ви були добрі для нас, я вам раджу від серця, тікайте додому!! І... дякую вам за все!

Вона подумала щось, і коли я виходив з будинку, накинула на себе свій плащик. Я не мав часу. Кожна секунда була дорога. Маю надію, що вона послухалась моєї поради. На ринку ми зупинились.

- Ми прийшли зі сходу, сюдою, - кажу. - Дорога на захід туди!

Пішли ми скоро. При вході на вулицю, що ми вибирались нею з ринку стояла самотня вантажна автомашина. Може трапиться нам транспорт? Підходимо ближче, заглядаємо, нікого немає. Між моїми стрільцями знайшовся один, що вмів шоферувати. Віддав свій кріс найближчому.

- На, потримай. - Сам поліз в машину, заглядає, вихилився і каже:

- Нема ключа!

- Ну то який з тебе в чорта шофер, як не вмєш їхати без ключа! - кличу до нього.

- Та ключ мусить бути, пане десятнику...! Але чекайте, я вже знаю!

Поліз я до нього, посвітив йому ліхтариком, що його мав інший стрілець. Заглядає наш шофер, знайшов якісь дроти, став їх лучити, пробувати. Нагло ринок весь стрепенувся і ми з ним. Мотор застартував і в тишині, що панувала навколо загремів, як гарматня буря на фронті. А нам земля горить під ногами, так хочемо скоріше вибратись звідсіля геть.

- На машину! - гукнув я стрільцям, сам сів біля нашого шофера в кабінку і рушаємо.

З-заду щось зверещали до мене, не зрозумів я, шофер затримав машину, я зліз і побіг туди.

- Пане десятнику! Консерви! Повно консерв!

- На чорта тобі консерви тепер, не затримує нас в дорозі!!!

Шофер засвітив ясні світла, дорогу видно, як на долоні. Стрілки і таблички інформують нас, що їдемо в напрямку на Тамсвег, Маутерндорф і Радштадт, на захід. Дорога пуста, раз минули якогось бауера з возом. Важко описати, як добре почувається чоловік, коли під ним сильна машина, добра дорога, ноги не болять, а віддаль від большевиків зростає з кожною хвилиною. За нами курява, перед нами чисте, раннє повітря. Починає на світ збиратися. Сонце сходить за нашими плечима і освітлює нам дорогу, гори і ліси. Все виглядає таке свіже, молоде, живе. В'їхали ми в якесь село, повне Вермахту. Ледве протиснутись можна, але можна. Казав я затримати машину, щоб піти й розвідати про положення, бо не знаємо, що попереду нас. Ріка Мур рветься вздовж нашої дороги і нам треба знати, чи по тому боці большевики, чи хто. Зустрів я лейтенанта з Вермахту, поздоровив його і питаю, чи знає він щось про загальну ситуацію.

- Большевики є в Юденбургу, але далше не йдуть, бо, здається нам, там проходить демаркаційна лінія між ними і англійцями. Я щойно телефонував до Юденбурга. Я також не хочу попасти їм в руки. Краще зустріти "амі" або "томмі".

- А відомо щось про відділи Тіта?

- Відомо. Це бандити і я раджу вам тримати зброю в руках. Вони вештаються на південь звідсіля, але ніколи не можна знати. Ми маємо рапорти про грабунки, знасилування і звичайний морд цивільних людей.

- Ми маємо зброю. Дякую, побачимо, як далше буде.

Вертаюсь до машини, треба їхати далі. Ми ще надто близько до Юденбурга. Біля машини стрільці кленуть, на чім світ стоїть.

- Що сталося?

- Дивіться, пане десятнику, що ми веземо! Самі цибуляні консерви!

В пушках дійсно варена цибуля. Ну, хто хоче їсти варену цибулю? Відчинили ми ще кілька скриньок, все те саме. Але трапилась одна інакша трохи. Розбили ми її - а там дванадцять пушок вепрової консерви, аж слинка нам тече. Те вже щось!

- Слухайте - каже наш шофер, здібний видно до всього.
- Я піду між бротбойтлів, вони дуже ласі на шпек і свиняче м'ясо, покажу їм консерви і...

- А дамо їм цибулянки! - підхопили інші. Спритний народ, в неволі не згине, думаю.

- Я скажу їм - продовжує шофер, - що нам вже шпек проївся, хочемо хліба, волового м'яса і папіросів. Ануж владеться...?

Я глянув на годинник, можемо почекати ще пару мінут. Харчі дуже важлива річ в дорозі, не менше важлива, як зброя. Стрільці зробили порядок біля машини із розбитими скриньками, щоб не видно було нічого підозрілого. За яких п'ятнадцять мінут приходить наш шофер і веде із собою п'ять вермахтівців. Один з них приніс чотири хліби. Я станув собі збоку, закурив, ніби нічого не знаю, і дивлюсь на цю торгівлю. Хлопці відкрили при німцях одну консерву і стали заїдати самі, потракували й німців. Наш шофер, що незле говорив німецькою мовою, пояснює, що цю трансакцію мусимо зробити дуже скоро, бо може надійти наш офіцер і буде біда.

- Менш, - кажуть німці, - ріхтіг шпек! Гууут!

Той з хлібом залишився, щоб ми не втекли, а інші побігли назад до своїх. Вернулось їх вже шість, п'ятьох несли із собою скриньки, а один ще чотири хліби. Стрільці добили торгу. Дали їм цибуляні консерви, по одній скринці за кожен хліб, а одну скриньку екстра за сто папіросок, та по скриньці за скриньку їхніх консерв. Я тільки думав собі, а що як німаки також не дурні і принесли нам кислу капусту або буряки...?!

Та ми не мали тепер часу контролювати.

- На машину!

І поїхали ми далі на захід. Я заспокоївся цим, що нічого гіршого від маринованої цибулі дістати вже не можна, отже щоб там вони не дали, хліб маємо цілком певно. Зо дві години пізніше затримались ми знов в якомусь селі і добили торгу на швидку руку з бауером, що вийшов, зацікавлений нами. Дали ми йому дві скриньки нашої цибулі за гаряче молоко і білий хліб і наказали скриньки зараз таки добре заховати, щоб інші військові йому не відібрали, як військово майно, недозволене цивільним. Він поніс скриньки в поспіху до стодоли, а нам ще дав на дорогу по плящі мосту і Ю-літрову баньку бен-

зини, бо наша вже кінчалась. За це хлопці скинули йому ще одну скриньку, з доброго серця! Я ніколи не уявляв, що маринованою цибулею можна робити такі добрі інтереси і то зараз же після закінчення війни!

- Ви бачили цю стрілку, пане десятнику? - питає мій шофер.

- Бачив, цю з Левиком. Але там пише "Айнгайт Бойцун", що це таке, не чув про такого.

- Це поручник Бойцун, я його знаю. Це наші. З фізілірського батальйону.

- Слава Богу, що ще якісь наші є на цій лінії. Більшість пішла на Клягенфурт, Господь знає, яка їх доля.

- Яка доля. Всі озброєні, пане десятнику, ціла Дивізія. Наб'ють Тіта в торбу і по всьому.

- А-а, легко сказати. Тіто також тепер "альянт".

- Я знаю - каже мій шофер. - Дібрались самі "альянти" один кращий від другого.

Добре, що десь тут є ще наші. Яюсь приємніше на цій чужині знайти своїх, приємніше, як дома!

Тут зроблю малу дигресію. Багато років пізніше, мій товариш Микола Филипович, розказав мені, що сталося в Юденбургу. Большевики захопили місто зараз же після нашого виїзду. Якби наша німкиня нас не побудила, були б захопили й нас. Але хоч нас не взяли, взяли всіх тих, хто надійшов до Юденбурга після нас, байдуже, німці, чи не німці. Попались там мадяри, попались хорвати, попались і деякі наші, що необережно опинились в цій колоні. Большевики зібрали всіх на східній дорозі, уставили по десять в ряді і погнали пішком на схід. Довжелезна це була колона і понура. До большевицького полону ніхто не хотів йти, але боками машерували конвоїри з машинними пістолями. В цю колону попався і мій друг Микола. На схід йому ані руш не хотілось тепер йти, до того в колоні воєнопонених. Він собі давніше уявляв свій похід інакше, як кожен з нас. А тут ведуть не до перемоги, а на далекий Сибір. Не побачити йому вже ні бистроводного Черемоша, ні зелених Карпат. Гуцульська голова почала працювати. Щоб не впасти в очі конвоїрам, обережно відпоров свого Левика і заховав у кишеню місце по ньому затер пилом. Тепер виглядав як кожен інший німець. Помалу переконав своїх друзів недолі, що йому важко дихати і він мусить йти краєм колони. Вони

не були однак дурні.

- Мешш, вони мають автомати. Засічуть тебе на капусту. Зачекай до ночі.

Микола не мав охоти чекати до ночі. Тоді їх можуть вже запакувати до вагонів і що далше в ліс, то більше дров. Дістався непомітно для конвоїрів нарешті на край колони. Тепер очі пішли в рух, бистрі, гуцульські очі. Конвоїри йшли небезпечно близько, і передні і задні. Але раптом Микола доглянув відкриту в якійсь камениці широку браму і за нею чорний отвір каналу. Бог його знає, що в тому каналі і чим він кінчиться, з цього боку видно тільки круглий отвір. Але це була шанса і Микола не міг роздумувати. Три секунди пізніше шанса пропаде, коли він пройде повз камениці. Зібрав всі сили і стрибнув, як заєць у ворота і в канал.

- Стой, стой, сукін син!! - і посипались стріли. Кулі зарікошетували навколо Миколиної голови, по мурі, по вікнах, дзенькнуло десь скло. Але він вже пірнув в канал і навколо нього стало чорно. Обшукав себе, ніде не зачепило. Побіг каналом просто себе, керуючись тільки дотиком долонь по його стінках. Біг хильцем, бо канал не дозволяв випростатись. За ним, позаду ще чув відгомін стрілів, одна, чи дві кулі попали в канал, рікошетуючи повз нього, але й тут не зачепили. А потім канал збільшився і нарешті блимнуло світельце далеко попереду. Сонце! Микола вибіг над ріку Мур. Заки залишив гирло каналу, надслухував уважно, розглядався, але навколо було мирно, спокійно. Відпочив трохи від бігу і нервового напруження, видряпався на беріг і подався на захід. По-дорозі знайшов кріс і жменю набоїв, узброївся і так став мандрувати, від села до села, від хутора до хутора, лісами, горами, доріжками і стежками, доки не оминув Юденбург безпечно і подався на захід вже в англійській зоні. Ми познайомились в полоні, подружили і дружимо до сьогодні, згадуючи наші переживання і поборюючи життєві труднощі на чужині.

Проїхали ми добрий шмат дороги і стали зустрічати частіше наших стрільців з Левиками на руках. Це ті, що втіли перейти через Юденбург перед приходом большевиків, з самого ще початку відвороту. Нарешті скінчилась нам бензина. Мотор закашлявся і наш шофер майже з плачем з'їхав з дороги у рів, щоб не замикати нікому

шляху.

- Така гарна машина - бідкався над нею шофер. - Такою й до хати заїхав би, якби не ці червоні воші большевицькі, пся їх мати була. І так їй тут залишати! Перший раз в житті доробився до власної машини і ось що!

Розділили ми між собою консерви, хліб папіроски, роздали решту нашим стрільцям і піхотую подались далше на захід. А що там буде на заході - Бог один знає. Ми знали, що було на сході - і це вистачало.

В найближчій місцевості зустріли ми вже багато своїх, побачили вже й наших старшин, як Козак, Бойцун, Горбач, Шипайло, Шарко, Ортинський, д-р Теслюк, д-р Радивил, Гарасимович, Колісник, Скіра, Малецький, Білик, Гуляк, Музика. Зустріли наших капелянів о. Левицького і о. Томашівського, якого я знав ще з цивіля, він був парохом у Наконечному. Знайшлись також і "німаки" з нашої Дивізії. Побачив я штурмбаннфюрера Вільднера, якого ми називали "тато-м", Курковського та інших. Німецькими старшинами ніхто з нас не втішився, бо за малими вийнятками, наша Дивізія не мала чим похвалитись з того боку. Мені часто здається, що німецьких старшин добирали до нашої Дивізії так, як німецьких політиків для України і тому райхскомісаром став різницький помічник Еріх Кох. Це був добір "по партійній лінії".

Все таки ізза факту вищих ступенів, німці все ще нами командували, бо вони були в складі нашої Дивізії, як захопила нас всіх капітуляція. Вигадували вони різні накази, щоб доказати свою велику боєздатність. Наказали позакопувати газові маски, поламати і позакопувати багнети та кріси і ще таке інше, чого ніхто з нас не брав вже поважно. Після дня відпочинку подались ми вже цілою валкою далше на захід.

І ось дня 11 травня побачили ми наших перших американців. Було їх чотири, їхали своїм джіпом, повз нас, на схід. Їхали і жували гуму, Нікого не зачіпляли, нічого не говорили. Переможці, для німців. А для нас? Хотілось затримати їх, говорити, в'яснювати, що ми не їх вороги, що ми бились проти того самого большевизму, що в російській шкурі готується напасти і на них самих, на американців, але щож? Хто нас послухає? Переїхали вздовж нашої колони, пожували гуму, навіть не глянули на нас. Що їм знати про нашу історію, про наші змагання, про нашого - і їхнього - найбільшого ворога ...?

В полоні

Наступного дня, 12 травня 1945 року, в суботу дійшли ми до якоїсь малої місцевости, де вже стояла американська залога. Там здали ми нашу, дорого окуплену зброю... Розпрощався я із своїм Радомом. Взяв його від мене американець, присвоїв собі. Переможець...

Нашим старшинам залишили пістолі, бо такі, кажуть, є постанови женевської конвенції. Йшли ми через цю місцевість гусаком, як переможені, а переможці стояли обабіч дороги, жували гуму, приглядались нам і говорили на нашу тему свої жарти, яких ніхто з нас, на жаль, а може на щастя, не розумів. Наприкінці цієї місцевости стояли військові кухні. Над ними знімались йгору клуби пари. Кожний переможений підходив туди і переможний кухар наливав йому в циновий кубок гарячого, солодкого какао, а переможний помічник кухаря видавав кожному по одній білій булці. В годині 8:20 ранком цього дня я здав свою зброю, в годині 8:40 випив перше американське какао. Перше мені не смакувало цілком, дуже смакувало зате це друге.

Наші німецькі товариші зброї десь в цій місцевості від нас відлучились. Хтось отримав вістку, що перед Радштадтом є табір полонених, околений дротами і там саджають всіх СС. Ми не знали, чи американці поінформовані достатньо про нас і ми не хотіли, щоб нас мішали з німецькими СС-ами, з якими ми не мали нічого спільного крім того, що вони тримали над нами команду. Щоб дістатись до Радштадту, але оминати цей табір, наші старшини після наради вирішили, що ми підемо всі

через гори. Наші голови позадирались догори, на могутні Альпи, що сторожили нас з усіх боків. На вершках, що часом показувались з-поза хмаринок, виднів білий сніг. Високо, холера, дуже високо. Але зайшли ми далеко, чому не можемо зайти й високо...?

Ніхто нас не ескортував під час нашого маршу і ми ще дорогою дійшли до місцевості Сан Андре, відомої мені з оповідань мого батька, який був інтернований австрійцями під час першої світової війни, вивезений до Талергофу, а після звільнення мусів перебувати власне в Сан Андре, бо додому ще не вільно було вертатись. Однак в Сан Андре мій батько був вже вільний, а я йшов цим самим шляхом, щоб втратити волю. Куріозна ця доля і вередлива. Батько мав гарні спогади з Сан Андре, таких як він там було багато, вони ходили в Альпи на прогулянки, а я і мої товариші...? Ми не йшли на прогулянку, це певне. Погода прегарна, сонце ясне, весняне, вітрець подуває, небо чисте, або прибране баранчиками. В Сан Андре вийшли ми в гори. Спішитись нам не було чого, відпочивали часто, бо й важко йти так стрімко під гору. Цілий день дряпались ми вгору, та вгору, На узбіччях зустрічали німецькі гірські хатки, так звані "гюттен". Перед вечором зустріли кілька таких хаток разом і затримались там на нічліг. Вечором похолодніло, цеж високі гори, а ніч була таки добре холодна. Ми в більшості мали вже тільки літній виряд і не всі мали із собою коци. Але ми собі порадили, хто мав чим накритись взяв біля себе ще одного. Біля мене притулювся якийсь стрілець, що мав на собі тільки легку, маскувальну уніформу. Так проспали ми ніч, дрижачи із холоду, хоч і притулені до себе. Раненько сонце принесло промінь оптимізму в наше буття. Поснідали, хто що мав, а було цього вже дуже мало, і ми подались далше в гори. Біля полудня додряпались до висоти, на якій вже була межа вічного снігу. Сонце пече, сніг разить в очі, гарячо згори і холодно знизу. Поскидали ми блюзи і сорочки, йдемо, опалюючись до альпійського сонця, наче на курорті. Пополудні вийшли на верх нашої гори. Перед нами - чудо, не хочеться вірити очам, що за краєвид! Дещо вниз, під нами озеро, як зеркало, спокійне, чисте, маєстатичне. Сніг глибокий, аж йти важко по ньому. Зправа великим колесом облетів нас гірський орел. Наші коні ми залишили біля хаток, не брали їх із

собою в сніги, для них заважко. Німецькі верховинці ними займаються, нема клопоту.

Постояли ми, подивляючи цей гірський краєвид, вдихуючи чисте гірське повітря і набираючись того образу на все життя. Хто зна, чи ще коли зможемо бачити Альпи та на такій висоті. Постояли, та почали сходити вниз. Переконався я тоді, що сходити з стрімких гір важче, як лізти вгору. Вкоротці побачили ми наслідки лявіни, що обснулась тут, видно, коротко перед нашим приходом. Поламані ялиці і сосни ще були цілком свіжі, а далі цілий лісок молодих листкових дерев, що щойно пустили листя на нове життя. І вмерли. А ми вийшли живими із фронтів світової війни, війни, що вбила мільйони людей. Чи не повинні ми почувати себе щасливими...?

Повинні, але якось я не чувся таким. Ми не дійшли до нашої омріяної мети, ми йшли далі і далі від неї... На як довго?

Пізнім вечором дійшли ми до якоїсь місцевості і заночували, де хто знайшов собі місце, у хатах, стодолах, чи навіть на оборогах із сіном. Населення ставилось до нас толерантно. Ми не прийшли на окупацію, ми лише переходом. В цих довгих маршах мої ноги скривавились знов, рани роз'ятрилися і хоч я обмивав їх холодною водою при кожній нагоді, ніяк не хотіли загоїтись. Я не раз закусував губи до болю, щоб настигнути за моїми товаришами.

У всьому марші ми втримали військову дисципліну. Перехід відбувався свobodно, але з приходом до якоїсь місцевості, ми творили військову одиницю, жадні вибрики не були дозволені, ми були ввічливі і чемні і можливо тому німці ставились до нас назагал добре, хоч вони цілком нас тут не потребували в додатку до своїх власних клопотів.

Наступного дня наші священники домовились з місцевим католицьким парохом і він відступив їм свою малу "кірху" на Богослуження. Обидва священники відправили по черзі Служби Божі, я послужив обидвом. Населення приглядалось нам цікаво, зворушене цим, звичайним для нас актом. Опісля поснідали хто що мав, а було того вже дуже мало, наші буйні запаси кінчались, як лід на гарячому сонці, та рушили в дальшу дорогу. Біля полудня дійшли ми до Радштадту і тут зустріли знов американців. Та ці вже нами

зацікавилися ближче. Це була їх військова поліція - МП - або як вони говорили між собою "емпі" і ці емпі спрямували нас до табору полонених, чемно, але рішуче. Це було в понеділок, 14 травня 1945 року.

Наш табір це просто була лука із кількома шопами, з яких одна мала навіть цілий дах і я в ній примістився на щастя для мене, бо вночі упав дощ і я не змок. Тут зустрів я Петра Батога, самотнього хлопця із Завадова, а було їх, наскільки собі пригадую, дванадцять. Харчів ми не отримали жадних, а ранком надше заряджено збірку і ми рушили в дальшу дорогу, без сніданку, доїдаючи скромні рештки останніх запасів. Я йшов вже голодний, бо нічого не мав, крім пару папіросок. Одною із них задурив свій голод. Починається для нас тепер тверде життя полонених. "Діти Твої на чужині..." писав Шевченко колись. Як він міг це знати вже тоді?

Маршували ми цілий день і під вечір дійшли до Ваграйну. Тут емпі спрямували нас знов до "табору", тобто на луку із кількома шопами і одною порожньою хатиною. По дорозі до нас прилучилися знов наші дивізійні німці, яких скерувала американська жандармерія сюди, бо вони належали до нас формально, не було ради. Вони із нашими старшинами зайняли хатину, а ми розійшлися по шоплах. Наш табір - лука притикала до високої гори, а всі інші боки обливав бистрий, глибокий, гірський потік. Біля хати із старшинами американці поставили німця на варті, щоб ми не розбіглися. Помучені, голодні, полягали ми спати. Дух наш не стояв тоді дуже високо, хоч я здаю собі справу, що для історії я повинен писати, що ми тримали високо прапор боротьби і серця наші горіли вогнем боротьби... Може воно так і було з перспективи історії, але в той час ми були дуже змучені і дуже, дуже голодні.

Я примістився у малій шопці з п'ятьма такими ж змученими і голодними, як я сам. Під ногами тверда долівка, ні стебла соломи, ніч холодна, а тут нічим накритись, маршували ми і спали в наших одягах. Я зодягнувся у свій військовий плащ, щоб завітись хоч трохи, під голову поклав хлібник, в якому були всі мої тодішні багатства: рушник і запасні шкарпетки, польова пляшка із водою, ніж, ложка і вилки та їдунка. Це все. Не доробився я на війні до нічого. Колись козаки вертались з походів на Синопу та Трапезунт в золотих оксамитах,

ми з-під Фельдбаху вийшли без запасних сорочок. Тому то всі кажуть, що старі часи були кращі, як теперішні!

Хотів я дуже заснути, але шлунок не дозволив. Кишки почали грати марші, як на дефіляді. Був би з'їв коня з копитами, або бодай шкірку з чорного хліба, суху і тверду. Серед ночі попив я води, закурив папіроску. Потягнув два рази, погасив. Пів години пізніше закурив знов, потягнув і знов погасив. Так курив цілу ніч одну папіроску. Мав їх ще всього сім, а майбутнє перед нами хоч не рожеве, то напевно довге в безконечність. Так застав мене світанок. Піднявся я разом із всіма, пішов до потока помитись і помимо холоду вимився як треба, натерся рушником, аж тіло пашіло від холоду і руху, а голод в середині дослівно виривається з криком наверх. Зодягнувся і починаю ходити безцільно по луці, від групки до групки щоб якось час пройшов. Проходжу повз одної:

- Іване, я знаю аж тепер, що це таке чудо - каже один стрілець до іншого.

- А що таке? Та кожний знає, що є чудо.

- Дурний ти. Чудо було би, якби ми тепер дістали щось з'їсти!

Хтось докинув збоку:

- Дивись вгору, ціпе!

- А чого?

- Може манна впаде.

Немає манни, немає нічого. Хіба свіжа, весняна трава. Я читав раз, що люди з голоду їдять траву. Цікаво, коли вона мені засмакує...?

Але жадного чуда не сталося, бо нами ніхто не цікавився, абсолютно ніхто. Бог також мав повні руки роботи, в ці перші повоєнні дні, видно, і ми були здані самі на себе. Затримався я над потоком, поставали над ним і інші, виявилось, фахові рибалки. Думаю, спробую і я щось зробити, це краще, як сидіти і думати про голод. Бо я концерти люблю, але не ці в кишках, цілком ні. При собі знайшов я давно "на всякий випадок" запорпану шпильку, зігнув її уважно і зробив гачок. Випоров із військової сорочки не дуже то мудру нитку і знайшов якийсь прут. Думаю, на таку вудку в нас жадна риба не пішла б, але німецькі риби певно такі самі, як їх пани, спробуємо. Ніколи в житті я рибальством не займався, бо ані за рибою не дуже пропадаю, ані вона за мною не тужит-

напевно, але раз в житті всього треба спробувати. Сів я над потоком, як Будда над Індіями, випорпав із землі пару малих хробачків, надів одного на мій примітивний гачок і закинув всю цю скомпліковану історію у воду. Сиджу і думу думаю і на дурну, німецьку рибу чекаю. Не маю поняття, що ця риба думала про мене, але я на жаден гачок не зловився. Риба зловилась. Зашморгала моя вудка і очима душі я став мірити хоть лікоть риби - а витягнув всього щось таке тоненьке і на десять сантиметрів довге... Війна за скоро скінчилась бачите. Якби ми були сюди прийшли два роки пізніше, риба була б мала час вирости. За одну годину зловив дві, такі самі, як брат і сестра. Вирішив посидіти ще годину. Може станеться чудо. Зловив ще три і враховуючи вигляд моєї вудки, я рахую собі це за правдиве чудо, їйбо. Не хотів я бути захланним, досить наразі, думаю. Зібрав свої скарби, знайшов на луці трохи кваску, трохи молоденької трави, переполокав це все в чистій воді потоку, набрав до їдунки цієї ж води, розклав вогонь малими трісками і став варити зупу. Якщо хтось із наших пань не має ще такого перепису, то прошу читати це місце уважно. Став чистити рибки і по одній кидати в їдунку. Рибки розварились скоро, я повикидав ості і головки, чекав ще тільки, щоб зеленина трохи зм'якла. При тому ковтав я слину і час до часу смакував, чи зупа добра. Так роблять всі господині і тому вони при обіді не є голодні. Чомусь прийшла мені на думку пісня про долю полоненого, яку я заслужав десь між двома війнами, але не прив'язував тоді до неї жадної ваги. Не знав я, що ця пісня колись "пасуватиме" до мене також. Не запм'ятав я однак, на жаль, цілої, тільки уривок:

Кобись, мамцю, знала, яка тут є біда,
Тобись, мамцю, дала воробчиком хліба,
Воробчиком хліба, а сеницев соли,
Тобись, мамцю, знала, як тяжко в неволи!"

Тільки воробчик і синиця можуть долетіти до полоненого і принести йому хоч трішки і хліба і солі, а вони так придалися б. І це тільки початок нашої неволі. А де ще кінець...?

Зварив я цю славну зупу, зняв обережно з вогню їдунку, щоб була ані одна крапля не пропала і почав свій обід із жування зеленини, щоб не пошкодити шлункові.

Присмак цей був гарячий і кваскуватий, а що без солі то й добре для мене з огляду на мої щойно вилікувані нирки. Після трави з'їв я решту зупи з рибками і заспокоїв голод. Голова почала думати, працювати, шлунок був зайнятий тепер самим собою. З іншим духом пішов я тепер по нашому таборі, розпитувати за новинами, зокрема від новоприбулих, що їх що якийсь час приводила, або приводила американська військова поліція з усіх усюдів розлогих гір.

Всі голодували. У нікого не було харчових припасів і ніяк не можна було їх дістати в цьому німецькому "гінтерлянді". В кожному разі не легальними засобами. І скоро я дізнався, що люди почали собі радити в інший спосіб. По горах паслись німецькі вівці. Вони, очевидно, не були свідомі своєї національності, але наші хлопці створили систему воєнних репарацій, в якій німецьким вівцям припала неабияка роля. Пов'язавшись в своєрідні оперативні групи, сильніші із стрільців дряпались ночами по цих горах, підкрадалися до кошар за всіма правилами незваної їм індіанської воєнної техніки, викрадали вівцю, на місці її каменем убивали і волочили із собою вниз до табору. В таборі все зникало, з'являлось тільки тут і там м'ясо, добра зупа і потоком спливали відпадки. Часами по ночах з гір гомоніли постріли, коли німецькі бавери старались оборонити своїх овець проти нечуваних досі вовків. Я не належав на жаль до тих щасливих, що мали з вівцями до діла і ходив голодний, але цим міг був похвалитись Василь Зарицький. Риба вже не бралась на мою вудку, на луці визбирали весь квасок, а нами ніхто не цікавився. Ніхто не привозив харчів, ніхто нас не рахував, ми нікому не були тепер потрібні. На третій день мені вперше потемніло в очах із голоду. Це саме я бачив в моїх товаришів. Овець не було стільки, щоб всіх нагодувати. Більшість таборовиків лежала як день так ніч, щоб ходженням не втрачати запасу енергії.

Я привіз із собою в нагрудній кишені малий бельгійський револьвер, жіночого типу, що з нього зрезигнувала арештована нами і випущена ранком на волю королівська партизанка на Словенії. Хотів я собі його залишити на пам'ятку, тим більше, що вдалось мені його донести із собою аж сюди. Але сталось інакше. Четвертого дня, після непереспаної ночі і цілонічних мрій про хліб, по-

бачив я старшого вже роками бауера, що проходив повз наш табір. Підійшов я до нього і запропонував замінити револьвер на харчі. У нього аж очі засвітились. Дав він мені за нього два буханці хліба, п'ять яєць і літру козячого молока - чи можете уявити більші життєві скарби в заміну за смертоносний прилад...? Крім того пообіцяв кожного дня в полудне протягом цілого тижня приносити мені літру молока. Мені було в цій хвилині байдуже, чи зробить він, як приобіцяв, щоб я тільки міг встромити зуби у хліб, хліб! Молоко я зразу переварив, щоб не скисло, яйця залишив на наступний день, поділив хліб - і віджив. Мій бауер дотримав слова. Наступного дня в полудне прийшов із літрою молока. Часом приносив мені ще й кусок хліба, а одного разу дав мені трохи солі. Свої харчі я тримав при собі, бо були випадки крадежу. Ніхто не міг зорганізувати якогось постачання, бо не було у нас жадних засобів ані авторитету, тому кожен старався на власний лад і тому кожен стеріг своїх скарбів, як ока в голові, ділився хіба з найбільшим другом. Я трохи підкріпився, став на світ глядіти сміливіше. Усвідомив я тоді, що голодні, справді голодні, ніколи революції не зроблять, їх вся увага спрямована на хліб, в них немає духових ані фізичних сил до воювання. Знаєте вже тепер, чому в СРСР люди вічно голодні...?

На мою превелику радість, мої ноги нарешті почали гоїтись. Я ходив цілими днями і ночами босий, промивав ноги часто холодною гірською водою і хоч без ліків, рани стали присихати, та заростати свіжим, молодим тілом.

П'ятого дня нашого полону приїхала до нас польова кухня. Ми дивились на неї вибалушеними очима. Годі було дивитись в інший бік, як на неї. Кожен з нас дістав пів їдунки чорної, гіркої кави і одну малу булочку, як то продається в пекарнях. Це все - на цілий день! А було в нас багато таких, що таки дійсно не мали що їсти і не мали що міняти на харчі. Тут і там, у великій тайні, давав я по кусочку свого хліба, але годі було думати за всіх: вагон хліба зник би за мінуту! Шостого дня ціла церемонія повторилась, але на обід дали нам пів літри рідкої зупи, вечором знов пів літри кави або чаю. На цій дістї мої нирки заспокоїлись цілковито і я наче відмолод.

Без ніякого попередження, у вівторок, ранком, 29 травня заряджено збірку і вимарш з табору. Як мені тепер

йшлося з вигосними погави! З Ваграйшу помаршували ми свобідним маршем, не колоною, до Маркт Погав. Тут заладували нас на товаровий поїзд і повезли аж за Мюнхен. Стали на якійсь станції серед ночі і тут виладувались. Не було наказу кудинебудь маршувати, тож ми залишились покищо на станції, чекаючи, що буде. Щоб вяснити це, що сталось пізніше, мушу пояснити наше становище в цей час і в цій Німеччині, що програла війну, за яку кожний німець обвинувачував всіх і вся, тільки не себе, ані свого провідника Адольфа Гітлера. Німці чужинців в своїй масі ніколи не любили і тому так легко було Гітлерові завести політику винищування чужинців. Прошу не змішувати цього спостереження із діями індивідуальних німців, а зрештою у мене така тепер думка, що кожний німець зокрема цілком корисна і добра людина, але вкупі вони небезпечні, як вовки, а вже коли у них трохи сили і влади, то це просто гуни, і нехай мені хто заперечить! Наша група на їх території була ними не люблена, ані не бажана. Для них ми були також тільки чужинці, до того голодні, обеззброєні і босі. І ще мушу додати, що йми не дуже церемонились на території цієї держави, коли нам чогось було потрібно. А нам треба було всього, передусім харчів. Отже, чекаючи на дальші накази, хлопці розбрились по станції, шукати щастя. Знайшли вагони, цілі вагони, заладовані коцями, скринками яєць, якимись консервами. Очевидно, тому, що ми не мали нічого, почали "організацію". Запримітили це наші власні, дивізійні німці, що стерегли того добра більше, як своєї незалежності, стали арештувати поодиноких стрільців, тут і там намірялись навіть побити. Цей рух приманив американців. Німці обступили цей один американський джип з двома американськими вояками і ми дивились, як вони цілою громадою пояснювали американцям, що тут робиться. Американці говорили по-німецьки, слухаючи, як німці представляють нас як розбишак, злодіїв, авслендерів. Американці вислухали, посміхнулись, обернули джип і від'їхали. А ми обсипали німців яйцями! Обмалювали їх солідно, але відступаючи, німці таки забрали із собою двох наших стрільців, зв'язавши їм позаду руки дротом. І хоч як прикро, хочу тут зазначити, жаден із наших старшин - а всі мали на собі відзнаки - не вмішався, не зажадав видачі обидвох стрільців, не скомандував нами, що було треба, а ми були б німців рознесли на

одне слово команди! Навпаки, один із старшин, молодий підпоручник поставив нас усіх на "струнко" і вчитав нам патерностер почавши з "ви бандити, хама збунтовані, голота"... Цей старшина вже не живе, не буду згадувати його прізвища, та й це не важне, важна наша загальна настанова. Чому ми не уміємо тримати із собою у кожній життєвій ситуації...? Ми не організували цих речей для витівок, ми були обідрані, босі, голодні, голодні! Полонені мають свої окремі права, а ще коли їх ніхто не постачає ви-стачальними харчами. А нарешті, на мою думку, ми повинні були німців провчити розуму під командою наших старшин, які пізніше могли нам читати свої казання на боці, скільки хотіли. Зрештою ми брали із військових транспортів, не із приватного майна цивільного населення. Та що говорити. Я не раз вже закріпив, що ми, українці, в обличчі чужих не тільки що не тримаємось разом, а навпаки, стараємось прислужитись, звернути на себе увагу лъояльністю, а не твердою поставою творення нашого права, там де ми є і стоїмо. До нас повинна була належати в цю ніч ціла та станція і ми всі повинні були виряджені коцями і харчами - і то під командою. Може це буде наука на майбутнє, але скільки нам таких научок ще треба..? Пам'ятаю, читаючи "Листопадові Дні", книгу про бої у Львові в листопаді 1918 року, мені просто волосся дуба стало, коли я вчитав, що після захоплення влади нашим військом, другого чи третього дня, Команда вислала одну стрілецьку стежу з вантажним автoм на Головний Двірець по муніцію і по дорозі, з якоїсь кам'яниці цю стежу обстріляно та убито одного стрільця. В цьому місці - прошу уявити, - стежа поїхала спокійно далі і щойно повернувшись, склала звіт в Команді про випадок. За цей час поляки вже давно втекли.. А мені здається, що я був би присвятив пару мінут часу і обставив кам'яницю та виарештував все мужеське населення. Якби був не знайшов винних, був би здесяткував їх на місці, а кам'яницю висадив в повітря. Так здобувається місто в критичних хвилинах. Наша артилерія не стріляла на Львів, бо "не хотіла нищити людських каменіщ"! Сміх на салі...

Але так було. І ми ще не багато навчилися. Тому нас ніхто не респектує. Світ не респектує покірних і добрих, світ респектує непокірних, безличних, безоглядних. Кого світ респектує більше, росіян чи українців? А ми живемо

в такій частині світу і Європи, що на супер-джентелменство не можемо собі дозволити. Це для нас надто дорогий люксус. Він нам коштує нашу волю і незалежність!

Від цього нашого пам'ятного вечора до цього старшини прилипло ймення "комісар" і так із ним і залишилось. В дальшу дорогу рушили ми в поганому настрої, наші німці йшли окремо ведучи між собою обидвох наших стрільців. І це все вже після капітуляції Німеччини! На найближчому відпочинку обидва стрільці чмихнули між нас, ми їм розв'язали руки і заховали між собою. Німці не відважились йти між нас їх шукати, бачили наші обличчя і чули наші натяки. Перед вечором дійшли ми до призначеного для нас місця на табір. Це були луки і мочарища, крізь які пропливав маленький потічок. Ми назвали цей табір "Над Потічком". Наступного дня німці зробили нам приємну несподіванку: зголосили американцям, що ми бандити, бунтівники і дуже небезпечний елемент і вони, тобто німці, не хочуть мати із нами нічого спільного і не хочуть більше бути з нами, а тим більше за нас відповідати. Американці поступили з нами гостро, думаючи, що нас цим карають: відлучили від нас всіх наших дивізійних німців, на нашу превелику радість, назначили нашим командиром сотника Володимира Козака, визначили нам місце на цих мочарищах, обставили нас з усіх сторін кулеметами і погрозили, що спроби втечі з табору і всякі "бунти" будуть при-смирювати кулеметним вогнем. Зв'язковим старшиною між нами, американцями і генералом Ангелісом, який був командантом, здається мені, 25-ої армійської німецької групи, став, за американським наказом, "тато" Вільднер.

Не хочу звучати, як ворог старшин, але для історії треба записати, щоб колись наші діти навчилися, як треба, а як не треба робити. Ніхто з наших старшин не став в нашій обороні. Ніхто не відважився сказати американцям "дещо до слуху" про німецькі наклепи і про цілу справу, а саме про те, що нас тримали без достатніх харчів вже три тижні в полоні. Ми залишились на визначеному місці, на мокрих луках. Не було де кластися на спочинок, скрізь підходила вода. Я знайшов собі якийсь горбочок і на ньому просидів цілу ніч, а ранком і плащ і штани були цілком мокрі. Ніхто не спав цієї ночі, а всі були мокрі від сидження на цій землі, де за кожним кроком підступала вода у слід ноги. Їсти не давали нічого, ходимо один поза

одного похмурі, змучені і голодні. Відносини між нами і старшинами погіршали. Між собою ми нарікали на них за те, що вони не постояли за нас і за те, що вони дозволяли німцям над нами знущатись. Передполуднем почало добре припікати сонце. Під ногами вода, а згори пече! Стрільці розіп'яли ковніри в одностроях, попідкочували рукави, щоб дати тільки змогу подихати вільніше, нікуди розбиратись на цій мокрій луці. В полудне збірка. Ми думали, щось буде нового, та ні. Це наш "комісар" вибрав хвилину, щоб вичитати знов свою "екзецирку".

- Ви хами збунтовані, я буду вас тримати тут до вечора! Позапинати всі гудзики, поскочувати рукави, виглядає те, як цивільна банда!

Ми слухаємо і вухам не віримо. Що це, сонце припекло, чи що таке? Забув наш підпоручник, що навіть в дійовій армії від початку травня вільно було розпинати ковніри, і підкочувати рукави...? Стояти в лавах не було легко, ми були виснажені маршами і недостатніми харчами ну й наші нерви також не були найкращі. Наш "комісар" залишив нас так стояти на збірці і відійшов до групи наших старшин. Там почалась жива дискусія, але ми не чули її змісту і не цікавились. Стрільці стали спершу тихо, а далі голосніше нарікати, а то й клясти на такі порядки. Ми, підстаршини були в дурному положенні. Ми бачили, що поведінка неправильна, але нам треба було втримати порядок. Стали ми заспокоювати стрільців, що це все переходові симптоми, кожний поденервований, кожен має свої примхи або манію великості. Стрільці трохи заспокоїлись, але трьох із них зімліло нам у лавах на цьому пекучому сонці, без руху. Ми бачили, що дискусія старшин була дуже гостра, нарешті один із них залишив їх групу і підійшов до нас. Ми бачили, що він лютий. Перебрав над нами команду самий, випровадив нас з цих мочарищ подальше на сухе місце, постаравшись про американський дозвіл. Американці під'їхали чотирьома танками до нас, розставили їх навколо нашого табору, спрямувавши скоростріли на нас. Ми були під доброю опікою, нічого злого нам не могло притрапитися. Ми всі пороззувались, щоб просушити черевики в яких хлюпала вода. На цьому сухішому терені стали ми тепер приміщуватись де хто хотів і кому було і як вигідно. Я познайомився з підстаршиною Шокалюком, з яким був стрілець, що мав два коци. Втрійку

вирішили ми збудувати собі якесь пристановище і стали будувати буду, дослівно, буду. З вільх над потічком наламали галуззя, грубшими кінцями встромили в землю, обложили дернями і травою - і хата готова, але тільки на добру погоду. Навколо неї викопали патиками рівчак на випадок дощу, щоб вода втікала скоріше, щоб не мочила нас надто довго. І так почалось наше монотонне життя в полоні. Нас приділено до німецької армійської групи під командою генерала Ангеліса і від цієї групи ми діставали харчі, яких було щораз менше і менше. Німецькі військові запаси вичерпувались, а переможці, розбрикані за німецькими дівчатами та пам'ятками з війни, не дуже то мали час та охоту дбати про нас. Один військовий хліб видавали на двадцять голодних ротів раз на день, пів літра кави ранком, пів літри рідкої зупи вполудне на обід і пів літри чаю або кави на вечерю. З цього не можна було жити, але й важко було померти. Спочатку чорніло нам в очах, а потім ми привикли до цієї порції, мало що ходили, не вживали руху, а лежали цілими днями і ночами, щоб заощадити сил. На додаток до цього всього докучали нам воші, яких ми не могли жадними людськими засобами позбутись. Нам бракувало елементарних санітарних установ, не було де купатись, не було мила, не було чим добре випрати білля, не було й нічого на зміну. На ніч треба було одягатись у плащі, бо ночі були вогкі і холодні. Ранком кухарі будили нас на каву, гірку і ріденьку, як ціле наше життя в цьому таборі. Ми поділились на групи по двадцять осіб і кожна група вибрала собі свого майстра до різання хліба. Цей вибраний стрілець мусів бути прецизним інженером, бо гляділи на нього двадцять пар очей його товаришів і кожна крихта хліба рахувалась при такому розподілі. Багато з наших майстрів поробили собі примітивні, але вистачальні ваги з патикув, шнурків і картонових корбочок, щоб тільки досягти того, чого жадна справедливність у світі досягти не може: абсолютної справедливості! На розрізі хліба справа не кінчалась. Навіть із вагою всетаки були можливі різниці а може навіть комбінації із скіркою від хліба і таке подібне. Отже далше в пошуках за цією абсолютною справедливістю, один із двадцяти відвертався плечима до хліба, щоб його не бачити, а цей, що його порозрізував показував ножем на якунебудь порцію і питав вголос:

- Кому?

- Іванові! - відкликався запитаний. І так йшло діло по всьому таборі. Не треба додавати, що американці стояли навколо із роззявленими ротами не відаючи, що це за такі у нас церемоніяли ведуться. Але ми мали в цьому свою забаву. Перше всього хліб був справедливо розділений, а далі, час минав, а в таборі оточеному танками час так ганебно довжиться, що страх! Згадавши за скірку від хліба, мушу пояснити, що кожен з нас був на неї ласий. Вона була тверда і її треба було довше гризти, а це давало враження множення хліба і повірте мені, це було важливе, дуже важливе тоді! Бувало так, що якщо комусь скірка попала два рази під ряд, він відступав її другому, хоч не був до цього зобов'язаний. За весь час нашого таборування не чув я, щоб у нашій двадцятці хтось колись нарікав на цю методу і думаю, що якщо нашим дітям попадеться бути в полоні, то вони напевно вживатимуть цього самого, випробуваного способу. Якаж була доля цього з таким трудом розподіленого хліба? Тримали ми його може в якомусь музею, на показ? Ні! Він зникав у наших шлунках безслідно, дослівно безслідно протягом наступних хвилин. Це був такий малий кусок, що з нього ніяк не можна було щось заощадити на пізніше. Подразнивши шлунок достатньо цим ніби сніданком, ми сідали звичайно до акції на "партизан" як ми їх між собою називали. Роздягались ми на сонці свобідно, часом аж до Адамового строю і вишукували цих неборак, що хотіли з нами дружити - нашим коштом. За короткий час кожен з нас набрав такої вправи, що через годину часу зумів викінчити до трьох сотень, а то й більше насікомих. При цьому також проходив нам час. Ми мали його абсолютно забагато, радо були б поміняли на хліб, але ніхто не брався на такий гандель з нами. Після полювання сунули ми потоком в потік, прали сорочки, шкарпетки, підштанці, мились і купались. Замість мила приходилось вживати піску. Промите білля сушилось на сонці, а вечором знов докучали насікомі - нове покоління. У них видно теж свої традиції і вони їх тримаються не гірше, як ми своїх. Одного разу наші лікарі зарядили оглядини. Всі пішли в штанцятах. Один гуцул прийшов однак підперезаний поясом і коли наказали йому його зняти, під ним у нього був другий пояс - із вошей. Вони так пов'їдалися в його тіло, що тільки хвостики було

з них видно. Мені в очах стало темно на цей вид тоді і здригаюсь на цей спогад ще сьогодні. Один із санітетів приніс бритву і став нею голити ці воші з бідного гуцула. Він цілий стікав кров'ю, але не з своїх ран, тільки з попідрізуваних вошей. Після цієї операції санітети за-вели нашого гуцула до потоку, вишурували піском як слід, лікар намастив цей обруч якоюсь вонючою бідою, забрав йому пояс і наказав приходити щодня на оглядини. Ми крутили головами, але гуцул нічого собі із цього не робив.

З харчами ставало гірше і гірше. Почали видавати один хліб на двадцять п'ять чоловіка, а далі на тридцять. Одного разу видали нам по жмені стухлої муки, з якої пекарі не могли спекти хліба. Ми зварили зупу, з'їли і не похворілись. Були в нас смільчаки, що ніччю викрадались з табору повз американські танки і рефлектори і йшли в гори шукати харчів між селянами. Вертались вони часом із бараболею, часами із мукою, часами впорожні. До таких сміливих належав і Петро Батіг, про якого я згадував передше. Коли вдалось йому принести бараболлю, він краєв її на дрібні кусочки і так варив разом з лушпиною. Варив, доки бараболя цілком не розварилась і додавши дрібку муки робив таку зупу. Часами заходив до моєї буди, викликав мене на бік і запрошував до своєї зупи. Я певний, що в Ріца в Парижі, або Гільтона в Мадриті такої зупи не дають, напевно ні. Це був пир на мій голод і я не думаю, що я колинебудь в моєму пізнішому житті їв щось кращого. Але не всі користувались цими додатковими харчами і на наших ранніх збірках щораз частіше тут і там падав обімлілий стрілець. Ці збірки і перелічення нікому не були потрібні, але їх робили, щоб ми мали якесь організоване зайняття і щоб ми виглядали як військо. Бо насправді то ми чорніли і худли і виглядали радше, як з'яви з того світу, з очима запаленими, з лицями пожовклими і щоками, що виставали, як у монголів - і то в голодних. Усе, що ми з'їдали, наші організми так дощенту спалювали, що лятрину приходилось відвідати раз у тиждень, а то й раз на десять днів. Ми ходили туди радше з привички і крім цього це було знамените місце послухати нових "пароль" і всяких сплетень з таборового життя. Цікавили нас також американці і на їх тему велись часто розмови.

- Та то не є військо! Вони в шеломах курять на варті!

- А ти бачив, як вони салютують своїх офіцерів..?

Так, якби їх мали в с...і!

- Я чув, як вони розкидають харчами в своїх кухнях. Казав мені знайомий німець, що у них працює, що там нагодував би батальйон людей після їх обіду!

- А нам не дають навіть хліба!

- Або що їм? Вони нас до війська не брали!

- Гей, я чув, що буде війна між американцями і большевиками!

- Не вір! Вони всі мають досить війни!

- Ні, кажуть, що щось між ними не грає!

- Грає, грає. Вони всі однакові, не бійся.

Часто сходились ми там в трійку, тобто Легіоніста, Микола Филипович і я. Нас цікавила дійсно проблема повоєнного світу. Але ми не мали жадних відомостей, жадних газет, навіть радія не було в нашому таборі. Щось десь ми чували про якусь Лігу Націй, чи Об'єднані Нації, що вже раз на все мають скасувати війни у світі і ми насміхались з цієї організації так само, як із старої Ліги, що сиділа в Женеві. Сидимо і балакаємо, балакаємо і сидимо, аж тут раптом не стало між нами Легіоністи. Ми в розпач, а йому зробилось слабо і він перевернувся у лятрину. Добре ми намучились, заки його звідтіля витягнули, при наших невеликих власних силах. Яка це була лятрина, нехай посвідчить факт, що він навіть не посмакував нічим, бо там було майже порожньо...! Прийшов Стахо до себе, обтріпався трохи і каже:

- Тепер мож і на балюнок який піти!

Часом згадуємо між собою цей випадок і сміємось. Ми із всього сміємось. Що нам залишилось..?

Голод в таборі проявив себе сильно. На малих, дрібних стрільцях цього не було ще так видно, але такі, як Стахо - Легіоніста, високого росту і дебелої будови потерпіли найбільше. Стахо так схуд, що його нормальна військова шапка-пілотка сиділа на ньому тепер від заглиблення носа до потилиці, вуха відставали від голови на крок, на ногах бовтались якісь величезні чомусь черевики, а ноги вгинались під ним під час ходи. Він не виглядав на чоловіка, а на страхополоха. На цю тему ми собі строїли жарти і ці жарти допомагали нам переживати цей важкий час.

Часом з'являлись під нашим табором цивільні з місцевого населення і за марні кількості харчів відіставали

від нас годинники, перстені, обручки, тощо, щоб ми тільки могли заспокоїти свій пекучий, безнастанний голод. Я проміняв свій кишкенивий годинник за дві півлітрові консерви, буханець хліба і 20 папіросок. На цей пир я запросив до себе Петра Батога, щоб хоч раз віддячитись йому за його добре серце до мене. Під'ївши трохи, закурили ми собі по цілій папіросці, а таке свято траплялось у нас тоді дуже рідко. Звичайно курили ми саморобки у рештках якогось паперу, і бували у нас саморобки, що мали у собі все, тільки не тютюн. Я не належав аж до таких налогових курців, але були такі, що віддавали свій харчовий пайок за папіроски.

Погода попсувалась, почали падати дощі. Ми думали перед тим, що вже гірше не може бути в таборі, але дощі нас переконали, що це не так. Не було куди ходити по воді, а наші буди протікали у всіх можливих місцях, бо не було матеріялу, щоб їх як слід накрити. Жили ми півсонно так вдень як і вночі. Бувало пробуджусь з того півмертвого стану серед ночі, тому, що вода цюркоком ллється мені на ніс. Бувало серед дня всну сидячи, як сова на дереві, черевики мокрі, одяг мокрий, коц мокрий, земля мокра, буда мокра, весь світ мокрий і ніде просушитись і в ніщо переодягнутись. З буд вилазили ми тільки на те, щоб взяти ці нужденні куски хліба з кухні та по горняткові гарячої води, яку ранком і вечором називали кавою, згідно із традиціями, а вполудне зупою - також згідно із традиціями, а не холодними фактами. Викурили ми все, що тільки можна було ще курити і хоч як не ошаджували, таки прийшов день де вже навіть кори знайти не годен, божевілля! Дощ падав два тижні. Він прибав нас більше, як все інше, це був неначе останній цвях до домовини. Але це тільки ми так думали. Я переконався в житті, що ніколи не є так зле, щоб не могло бути ще гірше.

Прийшла нарешті, кінець кінців, погода. З-поза олив'яних хмар виглянуло сонце, десь знявся вітерець і крім тепла, що він його приніс із собою, став розсувати важкі хмарища по усіх усядах Центральної Європи. Ми віджили, стали голитися, просушувати одяг, прати білля, купатися. При купелі дивились один на другого із здивуванням: звідкіля стільки сухих ребер взялося на цьому хлопі...?

І, очевидно, прийшла пароля. Погана пароля. Вже кращі

доці були. Большевики стали домагатися нашої видачі. Большевицька військова місія відвідала генерала Ангеліса, склавши на його руки заяву, що всі українці є громадянами Советського Союзу і як такі, згідно з договоренням з Альянтами, мають бути повернені на "батьківщину". Тепер хочу признати, що можемо ми на німців говорити, що хто хоче, бо було і є за що на них нарікати, але як товаришів зброї їх не можна ігнорувати і легковажити. За відомостями, що ми їх отримали, генерал Ангеліс дуже чемно вислухав переможну большевицьку сторону і заявив, що він справу розгляне, бо він не знає, чи під його командою є перше всього якінебудь українці. Не треба забувати, що генерал Ангеліс репрезентував армію, яка програла війну і знаходилась на ласці та неласці Альянтів. Очевидно, із щоденних звітів генерал Ангеліс знав дуже докладно хто ми були, де ми перебували і скільки нас було. Нас було тоді біля 700 чоловіка в американському полоні. Решта наших друзів, тобто понад дванадцять тисячів знаходилась в англійському полоні в Італії, хоч про їх долю ми ще тоді не мали жадних відомостей. При наступній візиті большевицької комісії генерал Ангеліс мав вже все приготоване. Наша група дістала від його команди звичайне порядкове число, нас прилучено до одної з дивізій Вермахту і з найсвятішим спокоем генерал Ангеліс заявив большевикам, що під його командою немає жадних українців, які могли б бути повернені на "родину". Большевики від'їхали з нічим. Шляхотний вчинок генерала Ангеліса урятував нам всім здоров'я, а може й життя. Хто пам'ятає відносини 1945 року на терені Німеччини, коли альянтські комісії виловлювали людей насилу і видавали большевикам без огляду навіть на часті випадки самовбивств між нещасними жертвами міжнароднього "порозуміння", той зуміє оцінити поступок німецького генерала і ризик, що його він брав на себе в імені цілком йому, по суті, чужих і непотрібних на терені Німеччини людей. За цей його один вчинок я прощаю йому всі свинства, які робили підвладні йому та іншим німецьким генералам німці в нашій Дивізії.

Та ми не мали ще спокою. Ми знали, що большевики так легко не пустять нас із своїх рук. Із багатьох причин ми були для них політично дуже важними людьми. Ми посміли піднести руку на "освячену" Росію і за те ми мали б

бути прикладово покарані. Поневолені росіянами народи СССР мали б бачити на власні очі, що чекає всіх тих, хто поважився б протиставитись Росії. А позатим, на волі, за кордонами СССР ми були живими свідками подій і настроїв поневолених народів і живими пропагандистами розчленування СССР на вільні держави поодиноких народів. Чи ще кому дивно, що вони так за нами ползували...?

Дня 21 червня отримали ми анкетні листки до виповнення. Ім'я і прізвище, дата і місце народження, державна приналежність, куди хоче їхати. Разом з цим ми дістали тиху інформацію, як виповняти питання про державну приналежність. Не можна подавати України, бо вона є складовою частиною СССР і на цій підставі могли б нас видати большевикам. Тому всі ми, так галичани як і наддніпрянці виповнили це місце державною приналежністю польською, Куди їхати...? А що мені там, кудинебудь, де немає червоних. Один підстаршина запропонував мені подати якусь місцевість біля Гарцу, він мав там рідню, можна буде там перебути якийсь час, заки щось наладнається. Ми думали, що леда день і стануть нас випускати на волю..! Люди ожили, стали плянувати, дехто навіть вирішив пакувати свої скромні "манатки". І на цьому весь рух і закінчився. Ми ще довгі, предовгі місяці сиділи в полоні після цієї анкети!

Два дні пізніше, 23 червня покликав мене сотник Козак В. до себе.

- Зберіть свої речі, підшукайте чотирьох добрих хлопців і зголосіться до мене всі із вашими манатками через годину.

Навіть не спитав я пощо. Полон, чи не полон, ми військо, наказ наказом. Але хлопців не було легко підбирати. Кожен хотів знати куди і пощо, бо всі зміни, звичайно виходили нам не на користь. Нарешті таки підшукав чотирьох "смільчаків", що були готові йти в незнане і зголосився з ними до сотника.

- Зараз приїде по вас американець, ви поїдете з ним шукати пригожого місця нам на табір. Місце має бути сухе, по можливості близько води. Вибирайте добре, бо ми там посидимо.

Дав він нам вісім червоних хоруговок із написом "14" для визначення нашого табору, щоб хтось інший не зайняв підшуканого нами місця. Внедовзі приїхав американець

своїм невідступним їм джіпом, ми посідали і він нас повіз, по кавалерськи, тобто просто через поле до дороги а там тільки закурилось за нами. Наш шофер був дуже молоденький, симпатичний і людський. Говорив пару слів понімецьки і говорив з нами протягом цілої дороги. Потракував нас усіх папіросками, але ніхто не годен був скурити цілого. В голові крутилось, американські папіроски були за сильні для нас, на наші голодні шлунки. Їхали більше години. Приїхали і стали над якимось озером.

- Гір! - каже американець.

Гір, то гір, позлазили ми з джіпа, він нам залишив одне пуделко Сі-Рейшен, тобто залізної порції харчів, усміхнувся, повернув джіпа і поїхав. Стільки ми його й бачили. Стоїмо і оглядаємось, всі п'ять із нас. Ані танків, ані кулеметів, нікогісінько, тільки нас п'ять. Ми вільні. Можемо розійтись і камінь у воді. Ці самі думки майнули нам по головах. Але - ми дістали наказ.

- Слухайте, мої кавалери - кажу до них. - Мене призначили знайти місце на табір. Ви зголосились на цю роботу зі мною добровільно. Ніхто вас силою не тягнув. Що буде, як прийдуть наші сотні, змучені, голодні і не знайдуть навіть місця де голову склонити...? Ми приїхали автом, а вони будуть бити ногами. Дехто буде йти останками сил. Що вони скажуть на нашу адресу, коли нас тут не застануть...? Ви можете тікати, якщо хочете, але я залишусь і буду робити свою роботу.

Помовчали, потім один каже до мене.

- Та й ми залишимося, пане десятнику. Вам ще може щось притрапитись тут самому.

- А позатим ми не знаємо дороги тут, чужий край.

- Та й не можемо йти в світ без команди, як ви залишитесь тут, то хто буде нам давати накази...?

- Ну, ну, мої мудрагелі - кажу на те, - я вас розумію. Я знав, що ви порядні хлопці. Подивімся тепер, який тут ґрунт і де поставити наш табір, щоб колеґам файно було і приємно.

Вибрали ми горбовату луку, що одним боком притикала до озера. Росло на ній кілька старих дубів, ґрунт був сухий, приемний, свіжий, трава гарна. Навколо плодючі поля. З найвищого горбочка доглянув я інші групи, що робили те саме, що й ми навколо цього озера. То ціла армія генерала Ангеліса переносилась на нові місця.

Я був радий, що нам вдалось вибрати такий добрий ґрунт. Позначили ми його хоруговками і посідали у холодочку, під деревом спочити. Ми таки вже дуже голодні, а до вечора ще далеко і ніхто нам навіть цієї ріденької кави не дасть. Розглядаючись навколо, ми зорили за околицею і відкрили, що яких півтора кілометра від нас видно червоні дахи якогось села. Вирішили ми піти щось роздобути їсти, а як почне смеркатись, маємо зійтись назад біля нашого дерева. Не почувались ми добре із нашим рішенням. Ми не мали нічого до заміни, просто вирішили піти й просити їсти, бо з голоду падали дослівно з ніг. Але просити їсти не є легко, можете мені повірити. Прочитайте уважно мій досвід.

Вибрались ми одинцем, межами, бо встановили в нашій нараді, що разом тільки настрашимо людей, та й хто годен прогудувати групу осіб в цей повосенний час? Дійшов я до села, до крайньої хати. Хата гарна, селянські забудовання достатні, всюди зразкова чистота навколо них. Став і думаю. Лице паленіє мені із стиду. Я молодий, здоровий, йду жебрати куска хліба, бо не маю змоги заробити, ані не маю що замінити! Рішаю ще раз: йти чи не йти. Шлунок голодний, лякаюсь, що ранком можу не стати на ноги, енергії в мене обмаль. Вирішую йти. Підходжу до хати, зустрічаю старшу жінку, огрядно зодягнуту німкинью. Вона глядить на мій однострій і на мій вигляд і їй не треба багато говорити.

- Гутен абенд - кажу їй і чую, що рештки крові заливають мені лице. - Мені прикро, що я вас зачіпляю, але якщо у вас є кусок зайвого хліба, ви розумієте... я сиджу в полоні, ніхто не дає нам харчів...

- Коммен зі - каже вона і йде в хату. Камінь мені впав із серця. По плечах течуть каплі поту. Я зіпрів із стиду.

В хаті чисто, як у пуделку. Вона показала мені лаву біля стола.

- Я вам дам трохи молока, ви переголодніли, вам не можна багато їсти нараз.

Поставила передо мною склянку теплого молока і дала кусок хліба.

- Може й мій Ганс так бідує, як ви, може і йому хтось дасть кусок хліба в цю хвилину. Я навіть не знаю де він є. Пропав на Сході.

Сльози тиснуться їй до очей і мене горло тисне ізза її доброти. Я випив молоко, хліб заховав на пізніше. Ми розговорились, вона розказала мені, що це озеро зоветься Рігзее, що недалеко, по другому боці є місцевість Мурнав і там є багато полонених польських офіцерів. Її син Ганс був фельдфеблем у Вермахті, на східньому фронті, пару тижнів перед закінченням війни мала ще листа від нього. А тепер невідомо, живий він, чи ні, в полоні, чи в шпиталі де. Я потішав її як міг, що якщо вона мала вістку від нього недавно, то значить, що він був тоді ще цілий і здоровий, а в останніх тижнях на всіх фронтах вже не було великих боїв, ніхто не збирався гинути нізащо. /А саме тоді згинуло стільки моїх добрих товаришів...!/
Розпрощався я із господинею сердешно, подякував і пішов. Якщо йде так добре, вирішив я зайти ще до другої хати. І тут привітали мене гарно, випив я склянку молока і знов дістав кусень хліба, на запас. Поговорив із німцями, посидів трохи і розпрощавшись, виїшов значно вже підкріплений на душі, але в животі починається якась буря. Все таки зайшов я ще до третьої хати і обійшовся також молоком і хлібом. Випив три великі склянки молока, назбирав майже буханець хліба. Не помру з голоду. Ще доволі ясно, заки прийде сумерк, зайду ще до одної хати. Це вже моя четверта. Якась більша господарка, краща будівля, велика, високі стайні, трактор на подвір'ї. Вештається на цьому подвір'ї й господар, здоровий, червонолиций німець, пузатий, заживний.

Він мужчина, до нього якось сміливіше підходжу.

— Я полонений, як бачите, можете мені щось дати з'їсти?

А він повернувся до мене і ще більше червоний став на лиці.

— Ви гітлерівці, через вас усе це нещастя! Народу стільки погинуло, цілий край зруйнований, це ваша робота, прокляті фербрехери!

Я витріщив очі.

— Я не тільки не гітлерівець, я навіть не є німцем... хочу сказати, та де там.

— Здихайте тепер, від мене нічого не дістанете! — гаркнув поза себе, обернувся і пішов у хату.

Так прийшлося мені від німця вислухати патерностер

за політику Їх власного фюрера. Мав я досить на цей день. Повернувся я помалу і пішов. При виході з його подвір'я стояв великий котел, повз який прийшлося мені йти. Щось там парувало, я заглянув, бараболя зварена в лушпині, але бараболя! Витягнув я з п'ять бараболин, хоч гарячі, заховав у хлібник і пішов на наше умовлене місце зустрічі. Не хотів йти ще кудись вже цього дня, мав досить. І встид і жаль і якесь таке жебраче почуття. Добре, що хоч мене тут не знають люди, а то на очі не міг би нікому показатись.

Шлунок почав у мене боліти надобре. На вигодований шлунок я з'їв трохи забагато. Три склянки молока зробили своє. Дістав я сильне розвільнення, заки дійшов до нашого дуба, мусів кілька разів присісти, за речами, від яких навіть цісар не встережеться. Стало так погано, що я навіть не запинав штанів, а притримував Їх руками, по-дорозі. Вся ця історія так мене розслабила, що я ледве волік ногами. Нарешті таки поклався на межі, між житами, відпочати, але шлунок не дозволив. Мусів я зриватися нагвалт, хоч вже й дивувався звідкіля цього стільки набралось, коли я випив всього три склянки молока і з'їв лише малий кусок хліба.

Вже добре смеркало, як я доволікся нарешті до нашого умовленого місця. Біля дерева не було ще нікого. Стояти чи навіть сидіти я не міг. Поклався на землю і так стало трохи легше. Чомусь пригадалась мені притча з Біблії про блудного сина, як то він їв бараболю разом з безрогами. Я також, наче блудний син, тиняюсь по чужих землях, тільки, що замість їсти бараболю з безрогами, я вкрав її на запас. Велика ріжниця! А тепер лежу слабій і дивитись на їжу не хочу, про молоко навіть думати не можу, так мені набридло. І щось тут не тее із цією притчею. Я вивчив, що бараболю до Європи привіз щойно Колюмб, відкривши Америку і що вперше їли її на королівському еспанському дворі як найбільший екзотичний присмак. То як могли її їсти тисячі років назад біблійні свині..? Щось тут не пасує, але це не моє діло. Трохи я відпочав і на диво, мій шлунок хоче знов щось їсти! Але я не важуся. Мушу почекати, аж все це заспокоїться, тоді буду трохи їсти, дуже помалу і дуже мало. Я не усвідомив, що ми всі були аж так переголоджені. Але з чогось мусіли ж повилазити наші найтайніші ребра за ці голодні, довгі

тижні!

Чую шорох. Підвівся я на ліктях, бачу якісь тіні. Це хлопці сходяться. Прийшли всі, не втік ніхто. На душі полегшало. Це такі були загартовані вояки, не дурні рекрути. Але прийшли вони якісь не теє. Слово по слові, розговорились ми і показалось, що ми всі мали цей самий досвід. Назагал люди добрі, тут і там якийсь, так званий типовий німець розкричався на гітлерівців і злочинців, а позатим все відбулось згідно із одним сценарієм, включно з частими присіданнями у траві в поворотній дорозі до нашого місця таборування. Вони всі з'їли і випили надто багато. Тому вночі, коли ми вже полягали спати, ніхто нікому не дивувався, якщо хтось ще нагло зривався і біг кудись навмання.

- Тільки вийди поза межі нашого табору..! - кричить за нами сусід, розбуджений наглим відрухом.

- Так, так не .... теє, у своє гніздо!!

Хоч і слабий і змучений і здепримований, сміявся я до зір цієї ночі. Ми ще молоді, нам море по коліна, Бог тільки знає, що ще з нами буде, але ми собі якось раду дамо.

Ніч похолоднішала під ранок і з першим сонцем повставали ми із наших коців бліді, зарослі, виснажені і дуже, дуже бідні. Це була неділя, 24 червня. Хлопці при-збирали патиків і розклали вогонь. Кожен тепер почав готувати щось їсти. Я спік у вогні на вугіллях кусок хліба майже на чорно, бо чув десь, такий спечений на чорно хліб помагає на червінку. Червінки ми не мали, але на шлунок вугілля помагає. Хлопці пішли за моїм прикладом і кожному з нас допомогло, як рукою відняв.

- Сьогодні Зелені Свята - кажу.

- Навколо зелено - кажуть хлопці. - Не треба й маїти.

Дійсно, навколо, неначе й не було війни. Природа робить своє, байдуже, що там люди чинять. З'їли ми по одній запеченій бараболі з тих, що я вчора приніс, якраз для всіх вистачило і полягали в задумі. Свята завжди задуму приводять. Спогади з дитячих років, з юности, спогади найкращі і найсолодші, а тут ми мали часу доволі на спогади. Перед очима моєї душі проходили постаті моїх рідних із їхніми маркантними моментами, що найсильніше вбились в мою пам'ять, постаті моїх знайомих дівчат, що може десь там залишились під большевиками, а може

виїхали за кордон, Бог тільки знає. Постаті моїх друзів із 14-ої сотні, із Запасного полку. Голяндія, Нойгаммер, Словенія... Броди, Фельдбах...

Біля полудня розклали ми ватру наново і з'їли по кусневі припеченого хліба. Поздоровіли цілком, шлунок за-спокоївся, хочеться жити. Вирішили ми покупатись в озері. Пороздягались до райського строю і котрийсь скрикнув:

- Святий Дух у воду бух!

Я розсміявся. Справді, у нас такий був звичай дома. Коли перший раз купатися кожного року, треба було висказати цю чарівну формулу і тоді вже вода добра і нікому ніщо не станеться. А забути таке сказати і може бути нещастя. На сусідньому селі ... і так далі, завжди десь на сусідньому або на третьому селі чи містечку. Але це вистачало. Ми любили наші традиції, навіть якщо вони часами були смішні.

Вода в озері чиста розкіш. Купаємось, миємось піском, один одному шуруємо цим білим піском плечі і щоб обмитись з піскової "піни", поринаємо у воду. Щоб тільки більше сили і щоб голод так не докучав! Після купелі лягли ми на траві, над озером, як на якомусь літницьі, голі, як нас мати на світ породила! Ясно, що купальних штанців ми не мали, ми вже майже жадних взагалі не мали! Пообідавши по кускові хліба, вирішили ми будувати для себе буди, не будемо ж спати під голим небом. Ануж знов дощ впаде. Стали тягати із озера шувар, це буде дах, ламати патики, це на стіни. Кожний вибрав собі місце, я вибрав горбочок, люблю мати сухо під ногами і люблю бачити дещо навколо себе. Як прийдуть наші сотні, ця площа заройтись такими будами і будками і цей табір ми будемо звати "Табором над озером". На сонці висушив я порядну в'язку шувару на моє ліжко, щось наче матрац. Не закінчив я будувати всього цього дня, але назву для моєї хати знайшов: Замок у Лисовичах. Цієї ночі я спав на м'якому шуварі і спав добре.

Перед вечором приїхало німецьке вантажне авто і привезло нам харчовий магазин. Одне вантажне авто і харчовий магазин на понад сімсот людей! З магазином приїхав і його завідуючий, старший десятник Теофіль Кунницький, мій товариш ще з 1-ої сотні в Гайделягрі. А з ним приїхало кількох хлопців розладовувати магазин. Мої стрільці пішли помагати, до харчів коженрадо йде, не треба

дуже кликати. Уже було цілком темно, як вони кінчали це розвантажування і в цій темряві один із них кинув мені дві волові консерви і я їх добре заховав у своїх Лисовичах. Від Куницького я довідався, що табір прийде сюди вечором наступного дня. Переспали ми ніч спокійно, вигідно і в почутті, що у кожного з нас там є десь кусок хліба і навіть якийсь залізний запас, як ось мої дві консерви. Вночі лежав я і думав: я взяв дві консерви і моїм товаришам забракне. Дійшов навіть до того, що надумався їх віддати. Але, думаю далше, ми не є на пустині і це не є наша залізна порція. На фронті нам теж давали обмаль, а потім у відвороті ми зустрічали колосальні магазини з харчами і навіть самі здобули собі вантажник повен консерв. Харчі десь є і будуть привезені, якщо рахунок покаже, що треба. А зрештою, побачимо.

Наступного дня в понеділок, я став викінчувати мої "Лисовичі", а стрільці стали копати малу яму на консерви, бо холодильників не було. Копав їх цілий десяток на зміну, десятник Куницький видав їм на обід трохи харчів, щоб їх підтримати на силі і пополудні яма була готова. Відпочали трохи і стали копати другу, найважлишу, яму, хоч я далєбі не знаю пощо. Але у війську лятрина мусить бути і на те нема ради. Може навіть дістанемо щось їсти і вона стане потрібна...?

Почали копати і не дали далі ради. Попадали безсильно на землю і на цьому робота стала. Докінчувати будуть вже таборовики, зокрема ці, які чимось там провинуяться. І нарешті цьогож дня вечором пришкандибав наш цілий табір. Прийшли помучені до краю і голодні, як вовки. Всі очі стежили за кухнею, ніхто навіть не думав братися щось робити. Щоб тільки щось з'їсти і відпочати.

Я зголосився до сотника Козака і з ним обійшов межі нашого табору. Я визначив для нас значно більше місця, як було дійсно потрібно, але це нам дало за те свободу руху і я бачив, що сотник вдоволений. Вже вечором надїхали американські танки і станувши яких сто метрів від наших меж, замкнули наш табір панцирним кордоном. Так почався наш новий "табір полонених над озером Рігзее". До моїх Лисович прийняв я ще десятника Шокалюка і одного стрільця, який мав два коци і палатку. Це був великий набуток, а місця для нас трьох було доволі. Палаткою ми накрили наш не дуже то ще досконалий дах, обвели

нею теж стіни залишивши дві долоні від землі на вільний продув і тепер щоб тільки харчі якісь прийшли, можна буде витримати. Сонця мали ми доволі, вода в озері холодна і чиста і тільки, власне, харчі. Думав я тоді, щасливі ті люди на островах Пацифіку, десь у Полінезії, чи Меланезії чи навіть Мікронезії, що їм банани і всякі чудасії ростуть без жадного клопоту, а кокосами вони просто заглочуються! Ми такого щастя не мали. Дні стали буденні, якщо йдеться про наші зайняття, але зате світ із нами зв'язався. Помалу ми дізнались, що навколо нас повоєнна нужда, що сотні тисячів біженців живуть у таборах непевні завтрішнього дня, що помалу, дуже помалу налагоджується над ними якась опіка і що більшістю вони здані на власні сили. Не рожеві це були вістки. Народ кинувся до торгівлі. Торгували всім, не було речі, яку не можна б було продати, або купити. Валізки німецьких марок міняли своїх посідачів, "шмугель" прибрав страшні розміри, але без цього чорного ринку не годен було тоді жити. І нашого табору ця хвиля не оминула. Десь недалеко нашого табору жила в якомусь містечку молода пані, чи панна, Стефа їй було на ім'я. Вона навідувалась до нас найчастіше і вона нав'язала дослівно сталий контакт між нами і різними торговцями. Майже кожного ранку приходила вона із повним наплечником хліба і відходила із перстнями, обручками, годинниками, тощо. Крім харчів для нас тоді всі інші речі були безвартісні. Крім неї приходили також інші цивільні, деякі з них розшукували рідних, інші торгували. На волі дехто наблизився до американців і став посередничити в продажу американських харчових продуктів, а їх було багато і першорядної якості, помимо цього, що це були військові харчі, тобто переважно консервовані. Наш табір почав більше їсти, але й почав убожити. Останні дорогоцінності і гроші відходили від нас, а харчів так дуже по наших ребрах не було пізнати. Аж тоді я усвідомив, що дійсно значить українська пшениця для голодних російських мас і чому вони будуть триматись України всіма силами і чому Ленін кинув гасло ще у Вісімнадцятому році: по хліб на Україну!

Одного разу приїхала вантажна машина з нашого Червоного Хреста в Мюнхені. Хоч привезла вона трохи хліба, кексів та папіросок, все це було краплею в морі. Але найважливіше було те, що про нас там вже знали і не забули.

З цією машиною приїхав мій знайомий із села, в якому мій вуйко був довгий час директором народної школи. Вони тепер проживали в Регенсбурзі, знайомий обіцяв повідомити їх про мене і привезти для мене пакунок наступним разом. На цій обіцянці і скінчилось. Приїхав був цим автом теж вуйко Миколи Филиповича і привіз із собою для нього цивільний одяг.

- Переберися і махай зі мною, пощо тобі тут сидіти!

Але Микола не дав переконатися. Вирішив залишитися із друзями. Ще кілька днів пізніше навідався до нас наш головний командир, генерал П. Шандрук. Ми нічого не знали про його долю досі і думали, що може американці арештували а то й посадили десь, а може видали большевикам. Та ніщо таке погане не сталось. Він був в той час вже в контакті з американськими властями щодо українських полонених і робив заходи, щоб влегшити нашу долю. Його приїзд і сама поява піднесли нас значно на душі. Коли наш генерал на волі, тоді все буде в порядку. З якоїсь причини американці не впустили його до самого табору, але штаб старшин зустрівся з ним в американській квартирі і як я пізніше дізнався, він зібрав всі можливі дані про нас, про наш фізичний стан, про нашу мораль і запевнив, що він не спочиває, а робить що може в найбільш невідрадних обставинах. Ми піднесли чола вгору. Від стрільця до генерала, ми даліше були армією, хоч і в полоні. Хто зна ще, що буде. Доля химерна і змінлива. Поживемо, побачимо.

Прийшли теж нарешті вісті зі світу. Між Альянтами не було вже ні сліду цієї сердешности, що ціхувала їх офіційні зв'язки під час війни. Перші авантюри розпочались, здається, за Польщу, якої екзильний уряд в Лондоні не міг дістати советського дозволу керувати своєю країною. На його місце большевики встановили свій власний уряд, який спочатку звався "люблінським комітетом", а потім став варшавським урядом. Чисто ця сама історія, що її ми мали під час наших Визвольних Змагань. Нашому урядові в Києві большевики протиставили свій "харківський уряд", складений із зрадників та запроданців української справи або збаламучених невігласів, що свідомо або несвідомо помагали із своєї Матері останню свитину здирати... Тепер поляки переживали це саме. Вони не перші і не останні. Большевики ще покажуть демократичному світові,

хто вони такі і може тоді дехто пригадає собі нас, українців, наші перестороги, нашу першу війну з Росією. Може пригадає собі й нашу Дивізію...

Був між нами один цікавий тип старшини з артилерії. Він не жив у старшинських будах, які зрештою нічим не різнилися від наших, а жив із своїми канонірами і не хотів жадних привілеїв. Десь в половині квітня, на фронті під Фельдбахом на відтинку Гнас-Обергнас командуючи вогнем 9-ої батареї із небезпечного відслоненого обсерваційного пункту, на якому примусив його окопатися командир його Дивізіону, гавпшттурмфюрер Шлезінгер, він був поранений вибухом советського гранометного стрільна важкого калібру, разом із цілою обсадкою свого пункту. На щастя ніхто не згинув, але цілий пункт пішов до шпиталю з якого вийшов аж після закінчення війни. Таким чином ціла 9-та батарея під командою ппор. Любомира Рихтицького оподалась з Дивізією до Італії і перебувала в полоні в Ріміні, а він із обсадкою свого обсерваційного пункту попав до американської неволі в Німеччині. В нашому таборі він становив щось особливе. Кожного ранку можна було його побачити у його штанцятах, з куском паперу в руках. Він сидав собі осторонь, або проходжувався самітньо, робив якісь записки, або щось вголос повторяв. Так він вивчив англійську мову. Часом від американців дістав газету, вглиблювався в її зміст і студіював цілими днями. Коли ми виходили з полону, він вже мав добре опановану англійську мову в теорії, треба було ще тільки практики. Це був насправду гарний тип українського старшини, завжди при зустрічі усміхнений, привітний, при тому серйозний. Називався Олександр Горбач, був підпоручником артилерії і як я дізнався, одним з найкращих артилерійських старшин полку. Сьогодні він є одним з чільних українських науковців, і професором в одному з німецьких університетів. Я не чув, щоб хтось із полонених лихим, чи навіть легковажним словом згадував ппор. Горбача, а його каноніри були б за ним скочили у воду.

Був у нашому таборі теж один молоденький стрілець, чи не наймолодший між нами, маленького росту і будови, а ще коли в таборі висох, став просто хлопчиною і ніхто не повірив би, що він був у війську. Навкучилось йому сидіти в полоні, в якому й так ніхто не трактував його за великого вояка і він пішов собі з табору, примістившись

десь на волі, підкріпився трохи і став приходити тоді часто до нас із хлібом, бараболею, овочами, не беручи ніколи нічого в заміну, хоч ми часом йому насилу хотіли щось дати.

- Ви нічого не маєте - говорив, - а те що маєте, можете ще потребувати. - Так приходив він до нас, доки не перевезли нас за дроти.

Мушу тут згадати чисто Біблійну історію з нашим табором. Пам'ятаєте, очевидно, що коли Мойсей випроваджував жидів з Єгипту, випало їм йти через велику пустиню і не стало харчів. Але жиди народ розумний і вимолити в Бога манну, яка впала з неба, дозволивши перебути найважчий голод. І сталось таке чудо в нашому таборі. Очевидно, з огляду на географічні ріжниці, манна мала інший вигляд і була жива. Вночі упав теплесенький дощ, а ранком, як ми повставали, зчинили крик. Такого ми ще не бачили і не чували!! Ціла наша таборова лука вкрита була слимаками, довгими і грубими як палець. Слимаки ці були червоного кольору і не мали на собі хаток. Не можна було кроку зробити, щоб не наступити на них. Весь табор кинувся збирати. До їдунок, до шапок, до пуделок, визбирали все. Вистачило розрізати желеткою, викинути одну кишечку, сполокати і пекти або варити Смакувало, як молоденьке теляче м'ясо, або й краще. Мою зупу із слимаків пам'ятаю ще до сьогодні! На жаль, тільки один раз трапилось нам таке свято, але й це міг бути доказ, що Хтось там, нагорі, пам'ятає про нас...

Інше свято трапилось нам кілька днів пізніше. Під табір прийшов німецький бауер, прикликав до себе пару хлопців і став робити інтерес. Виявилось, що він живе в поблиській місцевості, у нього є трирічний кінь, добре кормлений, але не хоче ніяк тягнути, взагалі не хоче працювати. Бауер вирішив його позбутися і хоче нам його продати, бо він чув, що у нас погано з харчами. Він хоче за нього 700 німецьких марок. Почався торг, прийшло більше хлопців, нарешті справу взяли в свої руки старшини і виторгували коня, якщо не помиляюсь, за 580 марок, тобто за три пачки американських папіросок по тодішніх цінах... Бауер пішов поспішно по коня і через три години привів його, а нам аж жаль стало. Кінь був молодий, добре спасений, блискучий. Табор зложив гроші і ми бауерові заплатили вторговану суму. Бауер пішов вдоволений

грінми, ми залишилися вдоволені конем. Буде наша кухня мати на кілька днів що варити, а навіть по куску м'яса кожному з нас перепаде. Виринала проблема, як забити коня. Пішла делегація до американців. Виянювала, говорила, просила. Нарешті прийшов стійковий із крісом. Подивився на коня, кінь на нього, американець покрутив головою.

- Мі, ніхт шіссен - заявив вперто і ніякі намови не могли його переконати. Він не заб'є коня. Вмішався один із наших старшин. Вияснив щось американцеві і цей погодився. Погодився дати кріса одному з наших, на охотника. Знайшовся такий, що мав з м'ясом до діла в цивільно. Для нього кінь це було стільки і стільки кілограмів м'яса. Прив'язали коня до дерева і бідне сотворіння дивилось на це все великими очима, не знаючи, що таке станеться. Наш доброволець взяв фахово кріса, зарепетував і стрелив коневі цільно в голову. На постріл прибігли інші американці, думали може, що бунт, а то тільки вбитий кінь. Ціла кухарська чота зразу взялась за роботу, із нечуваним запалом, якого я ніколи по них навіть не сподівався. Більшість табору терпеливо засіла навколо них, як в амфітеатрі, приглядаючись із німим захопленням цілій процедури. Стало темніти, кухарі розклали вогонь, щоб при його світлі могли далі працювати. А сотні хлопців дивляться і дивляться голодними очима. Коби хоч кусок шкіри дістати, її можна над вогнем обсмажити від шерсти, покраяти на дрібні кусочки і варити зупу. Відгадали кухарі найтайніші бажання найбільш витревалих глядачів. Відкраювали кусні шкіри, хлопці брали і по черзі зникали в темряві. Мушу додати, що кінь був таки конем, а не кобилою. Вкортці по цілому таборі замигали малі вогники і біля них знайшли собі зайняття поодинокі групки, обсмажуючи кусні шкіри, миючи її, краючи та наставляючи до варення зупу. Це ніщо, що вона може бути готова на північ, кому там хочеться спати, коли весь день й так не має нічого кращого до роботи. Розділивши всю шкіру, кухарі стали наділювати стрільців і по кускові кишок, ба навіть копито з кісточкою рахувалось високо. Один мій колега підстаршина, прізвище помину, бо не хочу з нього насміхатись, а ми всі були голодні і брали, що попало, отож мій колега думав теж дістати "кусок" і доставши, зник з ним в темряві. Думав, що то була кишка, а це було щось

інше. Як я вже згадав, це був кінь, а не кобила. Мій колега порізав це на куски і став варити. Що довше варив, то куски замість м'якнати, твердли і твердли. Варив цілу ніч, що якийсь час коштував а те все ствергло на камінь. Ранком приглянувся і пізнав, з чого це були куски, але не викинув, а таки тверді з'їв, сам і з себе разом з нами сміявся. Хто з Вас, Дорогі Читачі, ніколи не був голоден, той і посміється з цієї події, він не збагне. Але ці, що колинебудь сиділи по таборах і голодували, зрозуміють. Це не жарти не їсти два місяці нічого путнього, а якщо навіть щось і трапиться, то стільки, що кіт наплакав. Тим часом молодий, здоровий організм потребує харчів, а шлунок ковтнув би камінь, щоб тільки хоч на хвилинку задуритися від неустанного, болочого, нервового почуття голоду. Ми їли все, що попало під руки, траву, корінці, слимаки, сиру бараболю, словом все. Але того було замало і ми худіли, худіли і чорніли на лицах, а очі западались глибше і глибше...

Погода трималась добра, дощі не падали, наші очеретові буди повисихали на порох. Власником однієї такої буди був Богдан Гузар. Десь вчасним ранком вона загорілась. Гузар ледве вирвався із неї живий. Мабуть курив саморобку і задрімав із недокурком. Позбігались стрільці, давай гасити, але гасити не було що. Спалахнула та й стільки. Десь навинувся Стахо Ільницький і питає вголос та серйозно:

- Слухай Богдане, чи ти мав ubezpieczenia в "Дністрі?"

- В якому Дністрі...? - вирячив очі на нього Гузар, ще в шоку ізза несподіваної пригоди.

Стахо став пояснювати, що кожний статочний господар мав ubezpieczenia на свою хату та всі сільські забудування в українському ubezpieченевому товаристві, яке називалося "Дністер".

- Якщо ти там мав ubezpieczenia, то не гризися. "Дністер" тобі хату відбудує, за весь товар заплатить.

- Який товар?!

- Товар то є худоба, не розумієш?

- Ет, тут нема жадної худоби...

- А воші що, не худоба? Одні плекають овець, а у тебе були воші!

Сміються всі навколо на свої голодні шлунки. А посміявшись взялись за діло і поставили Гузарові нову буду,

"громадську", а Стахо при кожній зустрічі допитувався, чи Богдан вже забезпечився в "Дністрі", чи ще може не вибрав собі поліси...?

З того часу проминуло вже більше двадцять п'ять років, а Стахо все ще зустрічає Богдана Гузара в Чикаго питанням, чи він вже нарешті свою буду заасекурав, чи ще ні...?

Одного разу наші стійкові американці зробили собі стрілянину, для забави, як ковбої. Одна куля попала в наш табір і раптово чуємо крик. Є поранений в ногу. Збіглись чи не всі таборовики, прибігли і перелякані американці. Зараз таки викликали санітарне авто і відвезли пораненого до шпиталю. Жадного слідства в цій справі не вчинено і справу затушкували. Трохи мене це здивувало, але рана не була поважна і поранений на цьому тільки виграв, бо в шпиталі перше всього попався на нормальний, американський шпитальний харч, а це було щось. Я думаю, що я був би з ним радо замінявся.

В нашому таборі були два священики - капеляни і тому кожної неділі та в кожне свято відправлялись Богослуження, в яких я звичайно брав участь, допомагаючи священикам.

Брак харчів і що ще важніше, брак вітамін в харчах спричинив цингу в таборі. Стрільці почали нарікати на пухлину ясен, кривавлення, хитання зубів, але допомогти не було чим, бо ліків не було, а харчів даліше не ставало. Американці не дбали.

Дня 30 липня повідомили нас, що в середу, 1-ого серпня маємо всі бути спаквані, бо перевезуть нас до іншого знов табору, цим разом вже за дроти. А щойно кілька днів перед тим хтось пустив пароллю про наше звільнення! Ми попускали голови ще дужче, якщо вже можна було їх нижче носити на витончених голодом шиях. Ранком, в середу, після чорної кави зібрали ми свої старі манатки, попрощались останнім поглядом із "Табором над озером" і поманджали до поблизької залізничної станційки, де завантажено нас на товарний поїзд. Поки стрільці вантажились, я станув собі з боку і дивився. Ніхто був би не пізнав тепер цих, ще так недавно добре вишколених, заправлених у боях хлопців. Тепер з табору воліклись кістяки, сухі і засмалені на сонці. Виглядали як старці у рештках військового лахміття. Перед нами відкривалось

нове невідоме, і ніхто не знав на як довго ще. До того приходили вістки, що большевицькі комісії даліше шниряють по таборах, домагаючись видачі всіх українців, зокрема вояків Дивізії. Були чутки, що серед американців є комуністи, які зумисне допомагають большевицьким комісіям збирати біженців "на родину". Большевики, що самі мали руки по лікті в крові невинних, називали нас зрадниками і коляборантами. Я усвідомив не вперше вже, що це значить виграти війну - і що значить її програти. Немає нічого, що може заступити перемогу і від тоді я свято вірю, що краще згинуть в боротьбі за волю, як жити в неволі - та ще з росіянами!

Поїзд рушив з нами помалу, неначе й сам змучений, недоживлений. Льокомотива сапала важко, бухала парою на всі боки, шипіла і стогнала, але якось потягнула наш нещасний поїзд і з довгими та коротшими перестанками майже біля кожного бауерського обійстя, дотягнула нас до Бад Айблінг. Це було місце нашого призначення. Тут казали нам "висідати" і при допомозі великої кількості конвоїрів повели до нашого табору. Це було перед тим велике летовище, з рівно вишутрованою поверхнею. Весь табір оточений був дротяною огорожею, неначе якась тюрма. Та заки нас перевели до середини табору, мусіли ми перейти ще одну важливу операцію, яка звалась "відвошивленням", /ентлявзунг/. Прийшла чота санітетів, з опасками Червоного Хреста на раменах, самі німці, відживлені, рожеві на лиці, веселі, повні сил та енергії. Чомуж ми так виглядаємо? Вони і ми - ніби люди не з того самого світу...

Поставили нас всіх в довгі ряди, наказали порозпинати всі гузики і по черзі підходити до свого санітета, який стояв біля великої баньки з моторовою помпою і довгим шлявком. На кінці вужика була металева рурка і санітет цю рурку вкладав за ковнір, потискав рукоятку і сипав порошком, аж курява йшла, те саме під пахами, і в штани. І так йшло за порядком. Цього вечора я не знайшов ніодної воші і від того дня ми вже вошей в полоні не мали. Порошок ДДТ викінчив їх одним помахом. Чому нам однак дали так довго мучитись із насікомими, не знаю. Воші могли спричинити епідемію... Але хто про нас тоді дбав?

В нашому таборі були вже збудовані брезентові шатра, а це значило, що ми будемо тут зимувати, що ще не скоро

пустять нас на волю. А навіть якщоб пустили, куди підемо...? Після операції відвохилення розділили нас по двадцять бідних душ на кожне шатро і тоді ми побачили, що у шатрах немає ні сінників, ні навіть соломи. Вошей ми позбулись, вже не лазили по нас, але цієї першої ночі майже ніхто не спав. Вся площа летовища була висипана товченим, дрібним камінням з гострими кінчиками і як не кладись на них уважно, каміння в'їдалось по через тонкий коц у тіло, не давало змоги ні спати ні навіть спочити. М'яса на наших тілах не було, каміння стало добиратись просто до костей, на ранок у всіх нас боліли змасакровані плечі, боки, тощо. Більшість таборників снувалась всю ніч між шатрами, випрошуючи в Бога, щоб скоро настав день. Одне нас потішало, а саме, нашу команду повідомили, що це тільки переходовий табір для нас, де маємо перейти відвохилення і карантанну, а тоді зробимо місце іншим полоненим. Куди підемо...?

Через три дні нам скажуть. Тут зустрілись ми з іншим типом "американців", тобто німцями, які під час війни попали в американський полон. Їх вивезли до ЗСА, до таборів і там вони перебули решту війни. Ану, цікаво, як їх там трактували, чи худі вони і перелякані, чи знищили їм здоров'я, як у большевицькому полоні, чи може їх катували...? Та де там! Вони всі були добре відживлені, добре зодягнуті, кожен мав із собою повний наплечник усякого добра, зокрема білля, консерви і папіроски. Вони навіть мали із собою добрі, американські доляри. Ми їх прозвали американами, бо їх привезли до Бад Айблінг із ЗСА, до звільнення. Але дістати щось від них було тяжко. Вони з ніким не ділилися ані своїми папіросками, ані тим більше консервами. Вони жили, як окрема, упривілейована група.

Наступного дня дістали ми обід по пів літра супу і куску хліба. Марна це була зупа, ніщо в ній не плавало, а хліб був темний, важкий. З цим ми перебули цілий день, заглядаючи по через дроти, як наші "американці" смакували свої консерви і закурювали гарні, білі папіроски. Перемучили ми на цих каменях ще одну ніч, сплочи наче факіри на цвяхах.

- Твердий і далекий шлях до нашої України. І гартують нас на ньому спеціально - говорив Филипович, коли ми не могли заснути.

- Я вже ці камінчики уклав плоско, а завжди якась бестія ще в'їдається мені в печінки! - кляв Ільницький і так ми помагали собі цю ніч перебути. Ранком дістали "каву" а в полудне вже нам зупи не дали, бо ми готувались в дорогу. В дальше незнане. Але ще хочу щось згадати, типове для тих часів. Ранком при нашій ніби каві, рознеслась пароля, що приїхав відвідати один "пан" з "комітету". Пан, чи не пан, але за ним тягнув якийсь дядя ручний візочок повен мішків із хлібом. Нам за-світилися очі, от добрі люди, про нас не забули, хоч самі не мають нічого, а все таки прислали нам з комітету хоч хліба. Але в товаристві цього "делегата" був наш старшина, "комісар" і він нас поінформував:

- Хлопці, тут є хліб, може хтось хоче проміняти перстінчик, або годинник.

Нас огорнула досада і жаль. Хоч і які ми були голодні і хоч як ми були б радо з'їли по куску хліба, нідин не стягнув останньої дорогої собі обручки, ніхто не розпрощався з останнім годинником і в полудне, коли ми вимаршувували до залізничної станції, на воротах стояв цей пан з цього комітету із своїм хлібом, та ніхто не взяв, ніхто не пішов на цей торг. Ми вже далеко відійшли, а старий дядя далі стояв із возом біля цього "пана", дивуючись певно, чому не вдалось зробити жадного інтересу з полоненими... Може хтось не схоче повірити, у нас ще повно живих свідків. Цей панок був дійсно з комітету і комітет дійсно послав нам хліб - даром. Але на світі бувають різні люди...

Знов завантажили нас до товарових вагонів і під сильною охороною із скорострілами рушили ми в дальшу, незнану дорогу. Чомусь така вже дивна традиція в цих транспортах: ніколи вам не скажуть куди їдете, або куди вас везуть. Везуть, дослівно, як худобу. Часом дадуть щось з'їсти і трохи води попити, часом і цього немає. Тільки везуть, а ти сиди тихо і не питайся, бо й так не скажуть, а ще можна при тому обірвати...

Цим разом везли нас дуже строго, як ніколи перед тим. Замість попадати до легшого полону, нас пильнували щораз більше, неначе ми були якимось нечуваним скарбом, якого американці ніяк не хотіли втратити.

- Або ... пильнують нас, щоб ми не втекли, заки нас видадуть большевикам - сказав якийсь приємний оптиміст.

На кожному постою поїзду, американські вояки лізли із своїми кулеметами на дахи вагонів, а команда строго заборонила кому небудь віддаловатись від поїзду. Таким порядком минули ми знов Мюнхен і над ранком, 4 серпня привезли нас до Ауербаху.

Тим часом Європу опанувала гарячка помсти. Із всіх країн, що їх окупували під час війни німці, приходили жажливі вісті. Знайдено масові могили жидів, поляків, чехів, відкривано для прилюдної візитації німецькі концентраційні табори. Українці розказували про масові розстріли і вшання українського населення за боротьбу, що її з німцями вела Українська Повстанська Армія. В самому Дрогобичі одинадцять разів розстріляно або повішено по десять закладників... І все це відбулось систематично, пляново, без емоцій, з відомою німецькою докладністю...

Рей у цьому водили большевики. І тут нам аж гидко ставало. Бо хто як хто, але большевики перевищили всіх у цілій історії світу своїми тюрмами, своїми таборами і кількістю своїх жертв. Але на злодію шапка горить. Їхні емісарі аж захлистувались, викрикаючи про німецькі злочини, щоб закрити свої власні... І на сміх історії большевики засіли в трибуналах карати німців, засіли поруч західніх демократів...

На німців упала кара Божя. Із Чехії гнали їх через гори, як худобу, із Польщі гнали їх як худобу, а тим часом тут, внутрі Німеччини, все було відносно тихе і спокійне. Німецьке населення себе взаємно не винищувало. Не було масових розправ над нацистами. Німці присіли, взялись до праці і вирішили, що якось вони той лихий час переживуть. На їх власній землі, тепер до голосу прийшли власне ціж "авслендери", якими німці під час війни так замітали свої кути Європи. Дивні є шляхи Божі, але вони мають якийсь глибокий сенс. І тому я вірю свято, як вірив і тоді вже, що одного дня почнуть судити і вилловлювати ще когось...

На шляхах Європи

Ауербах

І так 4 серпня 1945 року на нашому Голготському шляху відкрилась ще одна, нова карта. На довгі місяці замкнули нас в таборі, обведеному трьома рядами колючих дротів, з вежами, на яких були приміщені скоростріли і сильні рефлектори, що протягом цілої ночі шниряли по таборі, виловлюючи найменший рух, слідкуючи за поодинокими стрільцями навіть, коли вони відвідували місця гігієнічних потреб. Цілий табір був поділений на клітки /кейдж/, на яких стояли дерев'яні бараки з вмивальнями, з біжучою холодною водою і кльозети. В кожному бараку були чотири більші і дві менші кімнати. Серединою бараку йшов коридор. Були теж бараки подібні до stodil, тобто одна величезна кімната, повна подвійних ліжок. Нас привели під охороною, як великих злочинців, на простору площу, де перше всього відділено нас від старшин. Їх завели до окремої клітки. Тоді взяли до нас. Почався перегляд військових книжок. В наших книжках було вже обмаль карток, ми скурили їх із всяким трачінням та корою. Але переглядали й те, що залишилось. І розділювали нас на групи за методою, якої я ніколи не міг збагнути. Я думаю, що просто їм так хотілось нас ділити і все. Я попав до групи яких 210 чоловіка, яку призначили до інтернаціонального табору. Чому? Хіба тому, що там було місце на стільки людей, а їм, американцям, що там інтернаціоналізм! Вониж у себе мають людей з всього світу, вони до такого звикли. Якимсь чудом до нашої групи попав теж один підпоручник, літній вже чоловік, старшина ще з першої світової війни, якого прізвище я, на жаль, при-

забув, було нас кілька підстаршин і стрільців з першої Дивізії, а решта це були вояки так званої другої Дивізії, а по суті другого набору, після битви під Бродами. Ми називали їх популярно, хоч може й докучливо "кокорудзяниками", пояснюючи цю назву тим, що вони самі до Дивізії не зголосились як ми, а їх "повитягали з кукурудзи". От, фрагмент вояцького життя і військових жартів. Не могли ми однак зрозуміти, чому нас відділили від більшої групи, в якій були самі старі вояки і з якими ми почувались краще, так би мовити, на одному рівні. Бо про що балакати з цими свіжими кокорудзяниками..? Справа виявилась щойно згодом. Під охороною повели нас до цього інтернаціонального табору і перше всього наказали нам зірвати всі нашивки та відзнаки з наших одностроїв. І відзнаки і однострої виглядали вже дуже вбого від сонця і дощів, але я все таки всі свої нашивки та Левика з рукава заховав у бандаж і затримав при собі на пам'ятку. Після цього наказано віддати всі військові відзначення, Залізні Хрести, медалі, тощо, навіть відзнаки за поранення на фронті. Проходячи через вузьку хвірточку до табору, обов'язково треба було всі ці відзначення здати. Чомусь у мене стало враження, що такого наказу "згори" не було, а що просто наші охоронники забажали мати такі речі собі на пам'ятку! Я бачив по їх очах і обличчях, як вони тішились кожним зданим відзначенням. Люди, що виконують бюрократичний наказ, не прикладають до нього такого особистого зацікавлення.

Інтернаціональний табір, як із самої назви видно, був справді інтернаціональний. Знайшли ми в ньому модерну вавилонську вежу, із латишами, литовцями, естонцями, турками, казахами, росіянами, німцями, ну й до цього всього добавили ще й нас, українців. Верх очевидно тримали німці. Вони були на своїй землі і були переконані, що їм належить команда над всіми іншими. Це була для них "нова Європа", з малими, несуттєвими для них змінами. Нас кілька попало до кімнати, де вже був один турок, два латиші і два косоокі азіяти. Годі якось познайомитися так зразу із ними. Дивимось на себе і обходимо себе мовчки боком. Ніч переспали на долівці, без соломи. Харчування не краще, як в "таборі над озером". Ранком пів літри чорної кави, в полудне пів літри ріденької зупи, на вечерю знов пів літри гіркої кави і один хліб на двад-

цять голодних ротів. Ми так жили вже довгі тижні і місяці і нас просто огортала пасія голоду. Очі автоматично шукали чогось Їстинного і мимоволі, коли хтось щось відважився Їсти, всі інші гляділи на нього. Тому найкраще треба було з'їдати все, що давали нараз, разом із усіми і оминати пізніших проблем. Вночі я розбудився з почуття голоду, вертівся, крутився, не міг заснути. Просив Бога в темряві, щоб це все вже скоро сьак або так скінчилось, бо чув, що мої духові сили кінчаються, вслід за фізичними. Мої ноги над річкою і озером погоїлись цілковито, але зате я дістав цингу, зуби стали коливатись, ясна боліли і кривавили самі із себе.

Котрогось дня я довідався, що в таборі є дентистичний відділ, що можна туди записатись і лікувати зуби. Пішов я ранком, після збірки, а там вже застав довбезний хвіст. Тобто в нашій таборівій канцелярії. Переглядав нас якийсь симпатичний німець з Вермахту, який вже своїх пацієнтів знав напам'ять.

- Вег, вег, зі шварцер! Дер нехсте!!

Прийшла моя черга. Подивився він на мене, на знаки по моїх нашивках на ковнірі і на нараменниках, змінив тон.

- Що вас болить?

- Зуби і ясна.

- Прізвище?

Записав у книгу і послав мене із запискою до дентистів. Поїхав я із іншими такими як я пацієнтами, вантажним автом і від цього дня через два тижні їздив туди кожного ранку. Мушу признати, що якось там лікували, ніде ні в армії ні навіть в полоні не зустрічався я з практикою описаною Гашеком у його "Швейку", що на все давали тільки аспірину і полокання шлунків. Або щось змінилось, або Гашек побріхував трохи, не можу сказати. Дентисти - лікарі самі німці. Оглянув мене один із них докладно, серйозно, посмарував чимось ясна, воно стало пекти вогнем, він вказав, що це власне очікувана реакція, після того дав мені випити із водою цитриновий порошок і на дорогу дав одну цибулю, яку треба було кусати, Їсти помалу і притримувати на яснах. Я гриз, плакав і далі гриз і це помагало. Перед відходом до санітарки діставав я завжди якийсь білий порошок, який треба було на пів години перед сном тримати в устах на яснах. Майже

кожного дня діставав я теж в лікарні горнятко солодженої білої кави і кусок хліба. Що могли те робили для мене, мушу признати, що дбали так, якби я був їхнім власним краєм. Пухлина з ясен почала сходити, ясна навіть перестали кривавити, тільки зуби ще коливались. Під час однієї з візит, дентист оглянув їх докладно, поспробував тут і там і вирішив, що два з них можна пльомбувати, два інші треба вирвати, бо вони вже скінчені до кореня. Так і зроблено і я привів свій голосильник якось трохи до порядку. Щоб зуби перестали хитатись, як береза на вітрі, треба було ними щось гризти, але що я міг гризти? Хіба залізні драти!

Розійшлась вістка - пароля по таборі, що американці будуть з нас творити робітничі команди, але до них приніматимуть тільки сильних і здорових. Ну, думав я, хіба не в нашому таборі будуть такі команди складати. Та все таки ми всі туди записались, але з цього нічого не вийшло і ми далі сиділи на голодних пайках. Я свято переконаний, що в такому харчуванні мусить бути якась метода, якась навіть філософія. Чоловік охляне і ніщо його не цікавить, крім вістки про кусок хліба. Не цікавить його вже навіть смерть.

Два тижні перебували ми в інтернаціональному таборі і я якраз успів закінчити лікувати зуби, як всіх нас 210 українців перевели до 3-ої клітки, "кейджу". Там ми зішлись з мадярами. Ця клітка була значно краща. Ми дістали ліжка, хоч і поверхові, але ліжка! На ліжках були сінники і наші кости могли хоч нарешті відпочати. До цього нам видали по одному коцові. За подушку служив мені мій військовий плащ. При відмаршу з міжнароднього табору видали кожному з нас по маленькому мішечку тютюну і пачці паперців. Наші настрої зразу поправились, бо хоч голодні ми були дальше, але коли є що закурити, то можна себе трохи задурити і краще тоді спиться, хоч не будиться чоловік до дурних думок поночі.

В цьому 3-ому "кейджу" верх вилили мадяри, які були там перед нами. Кухня була під їх наглядом, так, що усі зупи були гострі, приправлені на їх спосіб, і по кожній зупі приходилось нам пити їдунками воду, щоб погасити спрагу. Командантом цього "кейджу" був поручник американської армії, син емігрантів з Відня, здається, жид. Володів добре німецькою мовою, поведився з нами чемно

і культурно, взагалі дуже тактовна була людина. Можливо, що він вирятував нас від репатріації при пізніших наших клопотах.

В цьому таборі проводили контрольні збірки спочатку два рази денно, ранком і вечором. Хоч здається, що при браку всякого зайняття, ці збірки повинні були нам може навіть подобатись, було якраз навпаки. Наше фізичне послаблення і духова байдужість викликали у нас відразу до цих нудних, довгих перечислень, коли ми згори знали, що всі є на місці і ніхто не втік - бо куди і пощо? Збірки переводив цей молодий американський старшина, якому теж, на вид, вони боком вилазили, але такі, певно мав інструкції. На збірці ми ставали у три лави, а він переходив помалу наші ряди і числив. Байдуже, чи він почав від нас, чи мадярів, ми всі мусіли стояти однаково довго, бо не вільно було розійтись, доки всі не були перечислені. Під час гарної погоди, ще пів біди, ми стояли і обмінювались паролями і вістками, що йшли по лавах, як телеграф без дроту...

- Слухай, Романе - каже мені раз колега, - чи ти чув, що старинні єгиптяни знали вже телеграф без дроту..?

- Ти здурів?

- Та ні, дивися, досі в жадній піраміді не знайшли дроту!

Так ми собі скорочували час. Але коли стали падати осінні дощі і коли холод в свою чергу після гарячого літа зступив на землю, ці збірки почали бути для нас кількою в боці. На щастя в той час їх обмежено тільки до одного разу денно, вечором. А так цілими днями ми нічого не робили, одні спали, інші грали в карти, або шахи, які собі самі зробили, як було надворі сухо, лазили, як сновиди по всьому таборі, спостерігаючи власне життя та вишукуючи нові паролі.

Між мадярами знаходилися й українці з Карпатської України. Вони нав'язали з нами контакт, коли дізналися, що ми українці. Між ними я зустрів одного учителя з Мукачева і ми заприятинились, як товариші по фаху, бо я теж в цивільно був учителем. Часто відвідував я його в мадярському бараці, але він був там дуже обережний, не хотів багато говорити, зате вже чувся свобідніше в моему бараці, але найкраще він почувався, коли ми вдвійку проходились по таборі. Завжди лякався, що хтось під-

слухає і буде нещастя. Це вже була така його манія. Розказував мені докладно, як то мадяри ліквідували Карпатську Україну в 1939 році, після горезвісного арбітражу Ріббентропа у Відні а ще гірше, після остаточного загарбання решток вільної ще української землі із столицею Хустом, за таємною згодою Гітлера. Розказував він мені, що його самого арештували, посадили в тюрму і катували за співпрацю з українським урядом о. Августина Волошина, коли ж нарешті й випустили, то не дали учительської праці, а скоро потім змобілізували до своєї армії. Між мадярами ходили вістки, що їх мають скоро звільнити і пустити додому. Мій учитель також вибирався їхати із ними, але випитував мене дуже докладно про мій досвід з польською окупацією Західньої України. Я йому розказав усе докладно, без переборщення, але й без закривання. По-братньому я йому радив, щоб він туди не їхав, бо буде переслідуваний, а ще чого доброго прищиплять йому коляборацію з німцями і пішлють на Сибір, та він міркував своє і коли малярів дійсно звільнили, він поїхав з ними.

Хтось мені колись казав, що українці такий співучий нарід, що навіть в голоді і холоді співатимуть. Не знаю, може це і правда, бо доки було надворі гаряче, нам ніяк на спів не збиралось, але похолодніло і ось часами по бараках нісся наш спів. Чути було й гарні голоси і мені впало на думку зорганізувати співучий гурток. Хором я не збирався його називати, бо й нот не було і диригента фахового знівідки взяти, але звірився я Миколі Филипичеві із моїх думок, а він зразу погодився і ось вже є нас двох! В одній кімнаті нашого бараку лунав деколи чистий, гарний тенор і ми пішли тепер його відшукувати. І знайшли, хоч глупе було допитування.

- Панове колеги, слухайте, чи не у вас тут співає один фанійний тенор...?

- У нас самі тенори. І що один то кращий. Котрого вам треба?

- Вам треба оперового, чи звичайного дяка..?

- Він співає тільки до місяця, панове!

- Або як вздрить kota...!

Але віднайшли ми його. Звався Василь Зарицький. Ми з ним поговорили і він пристав до нас, як новий за-порожець до Січі. Тепер, коли нас вже було трьох, ми стали вербувати серйозно і через пару днів наше число

зросло до тридцяти. Хтось зорганізував від мадярів одну мандоліну, ціну якої втримано в тайні навіть передо мною і ми почали співати наші дивізійні пісні, потім стрілецькі і нарешті народні. На кльозетовому папері писали так звані "шевські" ноти і праця якось пішла. Вкоротці ми вже добре співали на чотири голоси. Цей наш хор допомагав нам переводити дні і довгі, осінні вечори, а нашим друзям приніс він розраду, що спочатку виявилось у безпощадній критиці, пізніше в захоплених похвалах. Такий ми вже народ. На перших наших пробах падали під нашою адресою всякі поради і завваги, як наприклад:

- Слухайте панове, в сусідньому кейджі здох кіт, зачекайте, я їм скажу, що ви заспіваете над ним, то може зірветься і побіжить!

- У нас в селі так співали у Мошковій коршмі в суботу, після півночі...!

- Чи це може той славний хор старих дівиць, панове..?

- Я чув, що ви ще не маєте назви, а? Можеб так "Старе простирало"!

- Даю сотку, що вони себе назвуть "Боян", або "Сурма", або може хоч "Свиставка"!

Але ми співали вперто дальше і прилюдна опінія змінилась. Коли ще хтось хотів мудрувати, інші озивались:

- Гей-мо, замкни пельку, бо вилетиш за двері!

А ще трохи потім:

- Знайте, хай вас дундер свисне! Так гарно співаєте! Натє, закуріть!!

В цих днях сталими свідками повчальної події. В сусідньому "кейджі" сиділи німецькі СС-и, полонені, як і ми на таких самих пайках, як і всі. Але у них були інші думки, як у нас. Тоді власне я побачив, що немає терпеливішого народу у світі понад нас. Німецькі СС-и зорганізували голодовий бунт. Як на команду, одного ранку на очах американського службового старшини, з холодною кров'ю ранком перевернули кухню із кавою і виляли її на землю. Подякували за хліб і за сіль і не вийшли на ранню перевірку. Їхні представники заявили американцям, що якщо вони, полонені, мають вмирати помалу з браку харчів, то вони вирішили допомогти американській команді і зробити це скоріше. Тому вони дякують за теперішні харчі, може команда ними наділити інші "кейджі", щоб хоч хтось з них скористався.

Ми стояли при наших дротах і дивились на німецький табір? Що тепер буде? Нам на думку не прийшло б голодувати, а ці ось, глянь самий!

Годину пізніше чуємо гуркіт. Їдуть американські важкі танки. Серед нас поділені думки, залежно від влачі.

- Чекай, їх вистріляють як мух!

- Г...о їм зроблять! Війна скінчилась!

- От, морові хлопці, не так, як ми. У нас половина буде голодувати, а половина буде на них доносити!

Прикро було слухати таких завваг, але чи наша історія не вчить, що сталося з Наливайком, з Підковою, з Остриницею...? І це були самі вибранці народні, люди, що любили волю і готові були за неї вмирати.

Американські танки оточили цілий німецький табір, націлили кулемети і гармати на бунтівників. Ми дивились, як помалу повертались танкові вежі, як по радіокоманданти поодиноких танків подавали собі інструкції. Все це видовище обраховане було на людські нерви, але німці сиділи і дивились спокійно. Ніодин не змінив постанови. Один американський старшина демонстративно залишив свій револьвер на одному з танків і без зброї зайшов до німецького табору. Видно, що він покликав до себе представників цього табору, бо група німців підійшла до нього і на стоячи, відбулась там якась розмова, змісту якої ми однак не чули. Все це відбувалось спокійно. Ми стояли даліше і приглядались. Офіцер вернувся до свого танка, прип'яв назад свою пістолю і виліз нагору, до гучномовця, уставленого на танку. Чистою, німецькою мовою, став промовляти до збунтованих. Передаю його промову, наскільки вона залишилась мені в пам'яті.

Перш усього спитав він німців, чи можливий був би бунт в їхньому полоні і як до такого бунту була б поставилась німецька охорона...? А спеціально власне СС-и, тобто ці, які дозволили собі на бунт в американському полоні! Напевно усіх здештуквали б і присмирили б бунт! Ми цього робити не будемо. Ми знаємо, що вам погано живеться, що харч незадовільний. Наше постачання ледве встигає прохарчувати нашу чисельну армію і тому є початкові труднощі, але я вас запевняю, що вкортці все налагодиться і харчі покращають. Наприкінці заявив їм просто, "на розум".

- Ми здушили вашу армію на фронтах, можемо здуси-

ти і бунт в полоні! Тоді будете нарікати самі на себе!

Німці вислухали промови спокійно і без коментарів розійшлись по своїх бараках. В полудне прийняли зупу, танки роз'їхались і все закінчилось. Два дні пізніше почали ми діставати вже кращий харч і цей день, тобто 31 серпня варто було собі запам'ятати. Значить, німецький бунт таки допоміг нам всім. Значить, харчі були, тільки нікому не хотілось подбати, щоб ми їх дістали якслід! Ми вже навчилися розуміти американські кальорії. Вони нам спочатку видавали 1200 кальорій денно, або й менше, а від 31 серпня ми почали діставати по 2700 кальорій і то в американських харчах. Цю різницю ми зразу відчули. Через три дні наш голод заспокоївся і я побачив, як помалу у моїх товаришів знов почали живіше світитися очі і обличчя стали прибирати нормальні, молоді кольори. Навіть тютюн почали нам видавати і наші настрої покращали без міри. Вже не тільки наш хор, але навіть поодинокі кімнати завели собі співи вечорами. Лямп однак в таборах не було і поки ми послули, розказували собі всілякі історії, а добрі балакуни цинились на вагу золота. І добрі брехуни. Тепер, коли нам стало краще жити матеріально, до голосу прийшли наші душі. Забажалось волі, забажалось вийти за ці дроти, хоч би тільки символічно, але не бути в тюрмі, під охороною.

В цей час вирішив я позбутись свого значка на внутрішній стороні рамени, тобто татуованого значка про групу моєї крові, "блютгруппе". Чомусь ходили вперто паролі про те, що всі, що мають значки, будуть карані спеціально довгою тюрмою і важкими роботами. Дізнались ми плян якогось американського жида, Моргентау-а про те, щоб всіх СС-ів запроторити до Африки на двадцять років важких робіт. Як пізнати СС-ів краще, як по значку "блютгруппе"? Отже вирішив я цього свого значка позбутись. Я не знав ще тоді, що татуажу можна позбутися тільки хірургічним способом, при застосуванні всіх здобутків шпитальної техніки. Але я познайомився із медиком, який проживав у третьому "кейджі" від нас і який тепер працював у нашому таборовому "ревірі", тобто в нашій медичній станції. Я мав групу крові "А" і вона нанесена була на моє рам'я у формі друкованого А, складеного з шости точок, малесеньких, як макове зерно. Коли я висловив недовір'я, що цього значка можна легко позбутись,

мій медик махнув зневажливо рукою.

- Постарайтесь між кухарями кусок шкіри із солонини. Решту залишіть мені.

Я так і зробив. За маленький кусок шкірки мусів дати одного цілого папіроса, але що не робиться для науки ...? Кухарі допитували мене, нащо ця шкірка, але я позбувся їх, вияснивши, що нею я натираю нігті, щоб росли рівномірно і не тріскали, щось неначе крем...

Із цією шкіркою - скарбом прийшов я до мого медика. Він оглянув її, ствердив, що цілковито вистачає, поклав на металеву накривку від їдунки і став її смажити на вільному вогні, все на моїх очах, без жадної чорної магії, без всяких "абра-кадабра" чи інших чудасій. Я роздягнувся, як у кожного нормального лікаря робиться, тобто до половини, сиджу і чекаю. Коли ж шкірка вже добре розпеклася, мій медик взяв її щипцями, казав мені піднести рам'я догори і цей розсмажений шкварок приложив до мого живого тіла на це місце, де була витатуована буква "А"....

- Аааа...!!! закричав я з болю, але дальше закусив губи, не випадає бути жінкою. Кожний знає, що рам'я на внутрішній стороні є дуже чутке на біль, а ще такий, як від попечення, отже можете собі уявити, що я переживав із тим розжареним шкварком на м'ясі. Але чого хотів - тепер маєш, терпи. І я терпів. Пекло мене немилосердно, а медик, як середньовічний інквізитор, не попускав. Із холодною кров'ю пік мене живцем цим розжареним куском шкіри тих дві мінути, що мені здавалось вічністю. Нарешті відкинув він вже прохолоджений шкварок і пінсеткою, із всіма засобами лікарської гігієни, здер спечений міхур. Я дальше терпів. Потекла з рани вода, потім кров. Почав мій медик ляписувати тепер живе тіло, червоне м'ясо. Я думав, що встечуся з болю. Кров сціпеніла і створилась на тому місці чорна оболонка. Нарешті забандажував він мені рану і казав прийти наступного дня. Я пішов до свого бараку із змішаними почуваннями. З одного боку аж сльози в очах стали з болю, а з другого боку радий, що не за-проторять мене до Африки на двадцять років. Але рана не успокоїлась. Пекло мене, як вогнем цілий вечір, пекло вночі, я зривався і ходив по таборі, щоб на холодному вітрі хоч трохи перестало пекти, а позатим думав я, що змучуся і яко тако засну. Та чортова рана не дала

замкнути ока на всю ніч. Ранком, як зварений, пішов я до "ревіру", здав звіт з мого стану, стараючись не вживати нецензурних слів, що мені вдалось не без труду однак. Медик, байдужий до всіх моїх словних декорацій, відкрив мою рану, а там, аж страшно: рам'я все червоне, а всередині чорне кільце, спалене ляпісом. Медик пінцеткою знов здер чорну поволоку, кров почала текти наново, він промив рану алькоголем і знов виляпісував живе тіло, хоч мені сльози текли з очей, бо це чисто так, якби хтось прикладав вогонь до живої рани. Така операція повторялась кожного дня вісім разів. Рана поглиблювалась за кожним разом і вітагуовані точки почали зникати. Як раніше просив я Бога, щоб нас якнайскоріше звільнили, так тепер я просив Його, щоб нас тримали, бодай так довго, доки моя рана не загоїться безслідно. Пізніше я жалів, що робив цю операцію. Тепер маю близну і коли хтось питається, що мені сталося, я кажу, що мене кінь вкусив, так під раменем!

Як я вже згадував перед тим, наш табір був поділений на клітки. Наша 3-тя клітка обведена була колючим дротом на стовпах, за дротами була дорога, за дорогою знов клітка, не пам'ятаю вже її числа, в якій був жіночий табір. Там знаходились мед-сестри, дівчата з допоміжних частин, взагалі всі жінки, що були чимось причетні до армії, яка тепер знаходилась в полоні. Були там жінки різних національностей, але найбільше було німок і мадярок. З нашої клітки до жіночої і далше, йшов попід дорогою канал, чи бетонова рура, якою протікала вода і всяке інше добро, як звичайно в каналах. Під самою дорогою ця бетонова споруда заломилась, але про це ніхто не знав - до цього часу. Довідались ми про це щойно, коли один маляр з нашої клітки забажав скласти візиту в жіночому таборі. Після вечірньої збірки і перечислення, вліз він в цю бетонову трубу і пропав. Та про це ми теж ще не знали, аж на наступній вечірній збірці стверджено, що стан полонених не згоджувався. Бракувало одного чоловіка! Сензація! Як і кудюю він утік? Ми стоїмо одну годину, другу, американці бігають між нами, рахують і перераховують, а хлопа як бракувало, так і бракує. Нам, що не втекли, що стояли чемно на збірці, вони загрозили, що стояти-мемо так цілу ніч, доки не знайдеться втікач і нас мало "шляк не трафив". Чи вони подуріли? Хлоп може вже десь поза Мюнхеном, а вони, дураки, нам кажуть тут чекати

на нього! Хіба так стоятимемо до Страшного Суду, чи як? Стало холоднувато, став накрапати зимний дощ, ми почали клясти спершу тихо, а потім групово, голосніше. На малярів, які у всьому винні, дивимось скоса, а вони теж мабуть нічого не знають. Якщо хтось хоче втекти, він, ясна річ, не дає всім про це знати наперед! Ноги під нами вже хитаються, хочеться хоч трохи сісти, а тут нема як, бо всюди мокро, дощ таки паде і на землю і, що гірше, й на нас! Нарешті знайшовся неспокійний, заскочений маляр, якому втікач перед своєю ескападою звирився із свого наміру і тепер цей маляр вирішив, що треба все сказати американцям, бо можливо, що його колега потребує допомоги, коли він цілком не є поза Мюнхеном, а сидить в каналовій дірі. Збіглись всі американці біля того маляра і він їм зрадив тайну. Вся група пішла до отвору до цієї бетонової труби і тепер вже й ми зацікавлені, помимо болю ніг і дощу. Той же маляр, що сказав про цю історію, поліз у цюруру, шукати свого колегу. Так дійшов він до місця, де вона була заломана. І там знайшов свого колегу - дон-жуана. Той думав, що може протиснеться і застряг в цьому місці: ні вперед ні назад. Поламаний бетон гострими кінцями в'ївся в його однострій і тіло і як він не шолопався, ніщо не допомгло, сам не міг собі дати ради. Вернувся його товариш, розказав, як там виглядає ця любовна ситуація. Принесли ливну і цей маляр знов поліз туди. Там він прив'язав ливну до ніг свого колеги, кількох малярів стали тягнути і при допомозі спільного зусилля та малярських прокльонів, з тяжким трудом видобули неуспішного любовника в його подертому однострою і добре натертими боками. Щойно тепер дозволено нам розійтись до бараків. На маргінесі цієї події, думав я пізніше, хотів би я знати, хто це такий мудрий у всіх тих арміях світу і взагалі там, де існує якенебудь службове скупчення людей, що видумав карати завжди тих, хто залишається і хто про ніщо, що сталося, не має поняття. Втікач дійсно міг бути вже на кордонах Німеччини, а ми були б ще далі стояли, як німі свідки неуспішних розшуків. Читав я, що таке діялось в німецьких таборах і таке діється і є описуване в советських таборах. Що за безглуздя!

Настали дійсно холодні, осінні дні. Заготівлю дров до кухні і до печей в наших бараках, американці залишили

нам. Недалеко табору був ліс і туди нас водили, під охороною, по дрова. І тут завважили ми маркантну ріжницю між нами і мадярами, в американських очах. Наші команди завжди перед відходом до лісу діставали від американців шкіряні рукавиці, мадярські команди їх не діставали. Очевидно, мадяри запротестували. Американський сержант вяснив їм німецькою мовою дуже просто:

- Ці українці були СС-и, вони є еліта німецької армії, не випадає, щоб вони брали дерево голими руками, а ви, мадяри, цілком звичайна військова голота, вам рукавиці не належаться.

Не знали, радіти, чи плакати за це вирізнення. Цікаво те, що цих рукавиць нам не відбирали і через пару днів ми вже мали зайві пари, які стали міняти у мадярів за хліб і папіроски. Перед відходом нас перераховували, уставляли гусаком і так вели в ліс. Американці стояли навколо з крісами готовими до стрілу... Ліс був ріденький і по його середині стояла величезна купа грубого галуззя. Біля цієї купи ставав американський старшина і ми підходили туди гусаком, як нас було уставлено. Кожен полонений, підійшовши до галуззя, діставав від американського старшини одну папіроску і мав право взяти із собою одну галузь, більшу чи меншу, не грало ролі, як попалось. Цю галузь треба було покласти на праве рам'я і так гусаком вертатись до табору. Хто вигадав таку процедуру, не знаю, але того балету ми дотримувались за кожен раз, коли прийшлося нам йти по дерево. Кожний з нас мусів свою галузь двигати сам, не вільно було один одному помагати. Прийшовши до своєї клітки, все дерево ми скидали біля кухонь. І коли так перемаршувало кілька тисячів людей, біля кухонь виросла велика гора дерева. Ми назвали це китайською метою. Проходячи біля сторожових веж, ми збирали недокурки, а також "свистали" в американців жарівки і вкортці весь табір був освітлений, бо електрична струя по бараках була. Американці - вартові, що стояли по вежах, не звертали на нас найменшої уваги, коли ми крутились попід вежами, ламаючи порядок маршу і збираючи все, що було щось варте. Одного разу цілий такий марш по дерево не відбувся і причиною був жіночий табір. Вже нас перераховали, уставили гусаком, видали рукавиці, але чомусь не рушає наша колона, хоч на дворі мороз пече в лице і вітер смалить поза вухами.

Ми так стоїмо і мерзнемо, а американець, що мав нас провадити, йдучи на чолі довгого гусака, дуже щось бігає навколо нас і чогось шукає. Постояли ми так дві години і нарешті, коли стало близько до обіду нас розпустили і по дрова ми вже цього дня не пішли. Пішли аж на другий день. Тимчасом наші "детективи" вивідали в чому справа. Наш американець загубив десь свого кріса і не міг собі пригадати де. Накінець дали йому знати, що він забув свій кріс у жіночому таборі. Цей випадок, як теж багато інших засадничих дрібниць переконали мене, що дисципліна в американській армії не була така гостра як в німецькій. Американські вояки цілком прилюдно курили, стоячи на варті у шеломах на голові. Своїх старшин вони ще салютували, але на підстаршин ніхто не звертав уваги. На свої збірки вони ніколи не вибігали і не видно було того виченого, дисциплінованого примусу робити все скоро і добре. Часом мені здавалося, що їхні вояки, це просто цивільні люди, які випадково опинились в одностроях. Багато років пізніше, вже в Америці, я привик до такого образу і він мене не разив, але тоді, на початку, коли у мене всі військові засади були ще живі, ця ріжниця кидалась у вічі.

Наші настрої помалу кращали, харч поправився значно, закурити було що, вечорі вже не тягнулись в безконечність, бо ми собі зробили світло і при тому могли грати в шахи, чи вправляти спів, чи взагалі щонебудь робити, навіть книжки почали з'являтися в таборі. Навчилися ми грати в бінго і поки довідувались, що на світі ще й так не дуже добре, витримували наше "полоненство". В моїй кімнаті нас було всіх 14 осіб, один між нами прізвищем Петричка, середнього вже віку, в цивіло належав до оркестри, десь чи не в Трускавиці, біля Дрогобича, і він придбав собі від малярів трубку та став кожного ранку вигравати нам "побудку", цю саму, що її грав у польській армії. Він взагалі зайнявся нашою кімнатою, неначе якийсь оберкельнер. Як тільки дижурні принесли снідання до кімнати, Петричка, що завжди найскоріше з нас всіх вставав, розділяв ці порції, кожному приносив до ліжка і за це ми надали йому право на трішки більшу порцію та крім того дозволяли йому "вилізати" баняк, зокрема тоді, коли на снідання були густі вівсяні платки з чоколядою, або чоколяда засипана грисіком чи кукурудзяною мукою. Петричка

мав тоді, як ми говорили, свій "балнонок". Поснідавши так у ліжку, ми перевертались на другий бік і даліше давали хрпака. Біля десятої години треба було вставати, бо часом траплялось, що американці мали поганий день і тоді влітали на перевірку чистоти, та це не було таке важне, як те, що зближалась година видачі хліба. Деякі цікавіші, збігали до кухні, де вже привозили харчі на наступний день і там, по вигляді скриньок та по американських шифрованих написах навчилися відгадувати меню. Деякі дійшли до такої вправи, що на їх інформаціях можна було полягати, як на власному пляні. В десятій годині видавали нам хліб, часом навіть каву, або якісь консерви, чи рибки. Я мушу сказати, що порівнявши після війни звіти з англійського полону в Ріміні, американці годували нас краще і багатше, як англійці наших товаришів в рімінському таборі. Після видачі і розподілу хліба, з цим, що ми не мусіли так на грами його ділити, як спочатку і перестали викрикувати "кому!", була перерва до години третьої пополудні. В той час розпочинались наші гри в карти, "очко", або шістдесят шість, шахи або бінго, а хто мав охоту лазив по чужих кімнатах, розповсюднюючи старі паролі і шукаючи нових. В той час ми дізнались докладніше, як союзники "покивали" поляків, що стільки труду і крові покладали біля союзнаї перемоги. Отже не звертаючи уваги на легальний, польський уряд в Лондоні, большевики таки настановили у Варшаві свій власний маріонетковий уряд, а крім того по цілій Польщі йшли арештування всіх поляків, що мали який небудь зв'язок із АК - Армія Крайова. В липні Альянти визнали цей варшавський уряд і польський уряд в Лондоні залишився на льоду. Дізнались ми теж, що закінчилась війна з Японією і що вперше вжита була якась нова, несамовита зброя, атомово бомба і дехто став підозрівати, що останні промови Гітлера, в яких він німцям обіщовав якусь нову "вундерваффе" /чудесну зброю/ мусіли мати щось спільного із німецьким зусиллям створити також таку бомбу. Треба було, хоч і в полоні, усвідомити, що настав новий світ. Силовий центр в Європі пропав і на терені цього континенту зустрілись окупаційні армії, західні і большевицька. Історія вчить, що якщо десь існують дві потуги, то скоріше, чи пізніше, між ними мусить дійти до зудару і ми, у нашій наївності, стали вбачати початки цього зудару у

всьому, що діялось в світі. Тоді, наприкінці 1945 року ще багато не діялось, але ми вірили вперто, що ніякої згоди між Америкою і ССРСР на довгу мету не буде. Ми не знали добре Америки, але ми знали Большевію і її підступний, хитрий спосіб і ми вірили, що скоріше, чи пізніше, на терені Європи розіграється ще одна війна, може вже дійсно остання. Америка мала ж атомові бомби! Ми уявляли, що Америка може зробити порядок в світі тепер без вжиття зброї, а просто наказом. І ми собі навіть уявляли, що американський президент тобто Труман, одного дня скаже большевикам: а-ну, досить цієї забави. Давайте подивимось, які у вас порядки там!

Та, очевидно, так не сталось. До конфліктів прийшло, бо прийти мусіло, бо большевики так довго не сядуть спокійно, аж їм хтось не дасть по носі, але ми ніколи не сподівались, що американська реакція на советські затії буде така млява. Ми ніколи цього не розуміли і я не розумію цього до сьогоднішнього дня. В моїй логіці в політиці нема приятелів, як американці думали свого часу про "старого вуйка Джо", в моїй уяві в політиці є тільки партнери. Сьогодні наші інтереси спільні, а вже завтра може бути цілком інакше. На жаль, я на політиці не розуміюся, видно. Якби я був тоді американським президентом, не було б сьогодні Советського Союзу, а були б вільні, самостійні держави на його місці, які вже пильнували б Росію добре, не було б атомової загрози в світі, не було б навіть червоного Китаю і світ не стояв би сьогодні в обличчі неминучої атомової війни та евентуальної загрози цивілізації. Але, як всім відомо, я не був американським президентом тоді, а сьогодні, коли пишу ці рядки, вже запізно... Запізно робити такий великий порядок такими малими, або й жадними коштами.

Пополудні, в третій годині була збірка на перевірку. Хоч це було майже все, чого американці від нас вимагали, ми кляли здорово, бо тут ще не закінчене бінго, там була прецікава партія шахів, а тут знов хтось розказував не-самовиту якусь історію. Після збірки перерва до години п'ята тридцять, тобто до вечері. У погідні дні цю перерву майже всі використовували на прохід по таборі. Ходимо, як леви у клітці, від дротів до дротів і далше ані кроку. Найкраще було ходити "циганською доріжкою" поміж бараками, всякими вишуканими стежками, щоб якнайпізніше

дійти до протилежної стіни з колючих дротів... Дехто дійшов до великої вправи в цьому. Я сам навчився ходити цілу годину завжди новими стежками... По вечері знов прохід, якщо хтось хотів, або партійка шахів на добраніч, а в десятій годині всі вже в ліжках, Петричка каже всім нам "добраніч" і гасить світло. В темряві дехто розказує про свої пригоди, правдиві, або вигадані і хто хоче слухає, а хто не хоче, засипляє, вколисаний до сну. Так виглядав наш день в той час. Голод вже нам не докучав і ми почували себе людьми знов, тільки людьми - в'язнями. Рефлектори і сторожеві вежі нам пригадували вперто, хто ми і як сюди попали.

Двічі в тиждень нашу клітку відвідував ппор. о. Левицький і відправляв нам Богослуження. Через нього ми мали теж зв'язок із іншими клітками, де сиділи наші товариші. Він їх також відвідував регулярно і вся ця душпастирська праця вже тоді спочивала тільки на його плечах, бо другого нашого священика, о. Томашівського звільнено з полону зараз же після нашого приходу до цього табору "за дротами", в Ауербаху. Під час Служби Божої ми співали релігійні пісні, а наприкінці кожної відправи обов'язково "Боже вислухай благання". На Богослуження ходили всі, без винятку і це буде одиноке зайняття, до якого дижурні не мусіли нікого кликати чи поганяти. Не пригадую собі випадку, щоб хтось пропустив Богослуження і залишився в бараку.

Дня 26 жовтня, у п'ятницю, в нашому офіційному "статусі" зайшла маленька, але знаменна зміна. Надворі було погідно, але холодний вітер видував із тіла тепло, тому ми сиділи по бараках і грілись біля печей. Біля полудня зайшов американець із жмутом білих карточок. З цих карточок став вчитувати прізвища і вручати таку карточку кожному полоненому. На карточці було виписане ім'я і прізвище полоненого та його число в реєстрі полону. Моє число було: ЗІ Д 6.004.949. Таким способом ми перестали бути особами, а стали тільки числами. Це нас пригнобило, вже хоч би тому, що не виглядало, що нас скоро звільнять, коли вони завдали собі стільки труду створити новий реєстр полонених. На відходному американець повідомив нас, що вкортці відкриють для нас пошту, отже можна буде скомунікуватись із рідними та знайомими.

По таборі кружляли нові паролі і я їх переповім тут

в такому порядку, як вони записані в моєму дневнику. В Англії відбулось голосування серед вояків армії генерала Андерса на тему евентуального повороту до Польщі, такої, якою її зробили вже тоді большевики, тобто з комуністичним урядом у Варшаві. На 80 тисяч вояків зголосились тільки 13 тисячів і то самі рядовики. Офіцери, видно, пам'ятали про Катинь. Воєнний податок в Англії продовжено до квітня 1946 року. В Америці продовжено обов'язкову військову службу. Американські вчені в Оак Рідж працюють інтенсивно біля виробу удішнених атомових бомб. Естонський Червоний Хрест повідомив всіх естонців в полоні - а їх була, здається, ціла дивізія СС, - що треба ще витримати і вичекати на місцях до того часу, доки покличе їх батьківщина. Але їх батьківщину окупували большевики і ані не думали звільнити... Труман, американський президент, заявив, що не передбачується більше конференції міністрів закордонних справ Альянтських урядів, після попередньої невдачі. Прийшли підтвержені вістки, що мадярів, які виїхали на батьківщину, большевики перевантажили на дещо інші транспорти і тепер приходять від них вістки, датовані в Омську, Томську, Іркутську і ще десь там далше в Сибіру. Подумав я про свого знайомого, учителя з Карпатської України. Де ти, друже, тепер обертаєшся...? Чому не послухав? Чому такий наївний був...? Як довго будуть большевики так дурити людей...?

Як приобіцяли американці, що вкортці відкриють для нас пошту і так сталося. Вже 29 жовтня дістали ми стандартні, поштові карточки. На них треба було написати вістку в німецькій мові, наступного змісту: "Я є здоровий і нахождуся часово в американських руках. Почуваюся добре, прошу негайно мені відписати". Не вільно було писати більше, як двадцять п'ять слів. Далше було місце на нашу адресу. Для історії подам мою, на вірець:

Ім'я і прізвище

31 G - 6004949

Provisional Co - 2021

P.W.E. # 24 Auerbach,

Munich. 13. B.

Адресу, куди карточка мала попасти, треба було писати дуже виразно, по змозі друкованим письмом. Я, на жаль, не скористався першою поштою, бо не мав жадної адреси,

щоб кудись мою карточку скерувати. Знав я вже тоді, що мій старший брат, Клим, щасливо вирвався із старшинської школи біля Познаня, як большевики почали свою рішаючу офензиву на Берлін і мав би перебувати в домі своїх майбутніх тестів, чув я теж про сестру з ріднею, чув про вуйка, але не мав поняття, де вони точно знаходяться. Тому свою картку я відступив товаришеві.

Так прийшов вечір Першого Листопаду. Отець Левицький відправив спершу Службу Божу, потім Панахиду за Поляглих Героїв і сказав нам принагідну проповідь.

- Там, в Україні, ворог не дозволить відправити панахид за наших поляглих, тільки матері, жінки і сестри шепочуть молитви за їх душі... Неодна мати молиться в тишині своєї хати, за сина, про якого не мала вістки ще з цих днів, коли під Бродами ревіли гармати, коли її, часом самотній, син, своїми грудьми заступив ворогові дальший шлях, у захист нашої Батьківщини... Молиться мати і виждає: може він не загинув, може схоронить його Бог мені на старі літа, на потіху... Може прийде від нього вістка... а може він сам заступає у вікно серед ночі...

Отець говорив зворушливими словами, а мені самому жаль стало, коли думки прийшли на голову. Було в моїй родині нас п'ять братів, один згинув з рук польської боївки, невдовзі після свого весілля, прожив із молодою дружиною всього чотири тижні... Наймолодший був ще маленький, всього вісім років, а вже сирота, бо батько помер в 1939 році, з приходом большевиків. Одного з нас забрали в червону армію на долю і недолю і немає від нього і про нього вісток. Тепер нас залишилось двох, на чужині. Мій брат дякувати Богові, на волі, а я в полоні вже шість місяців і скільки з цих місяців я був голодний, до розпачу голодний? А волі як не видно, так не видно. Чому якось так склалось в цьому світі, що нашому народові припала така велика миска гіркої недолі...?

Не тільки попав я у задуму. Цього вечора у нашому таборі не чути було пісень, не чути було жартів. Кожен ходив сам із своїми думками...

Наступного дня, грім з ясного неба. Приїхала большевицька репатріаційна комісія і буде забирати советських громадян "на родину". Сьогодні, з перспективи часу я і мої товариші згадуємо ці хвилини із поблажливим

усміхом. Але тоді, коли в Німеччині діялись такі речі, як ось у Корифельді, де насилу американські вояки вкидали людей на советські вантажні авта, настрої були інакші. Бувало, вся справа залежала дослівно від ступеня політичної зрілості або й гумору даного американського команданта. Часом також від його політичних переконань. Ми вже тоді чули, що в американській армії є комуністи і то на високих становищах. Ця вістка відібрала нам весь спокій. Тому, коли заряджено денну збірку, ми йшли на неї, як на розжарених вугільцях. Як я вже згадав перед тим, командантом нашого табору був американський поручник, віденець, який плавно говорив німецькою мовою. Збірка проходила, як звичайно, але вичувалось в повітрі напруження сотень нервових систем. Ми не мали часу приготувитися якнебудь до цієї відновленої небезпеки. Не встигли порозумітися з іншими клітками, не встигли виписати жадного меморандуму, не встигли навіть порозумітись між собою, як слід. Побачимо, що буде і діятимемо відрухово, якщо діятимемо взагалі.

- Полонені! - озвався наш командант після перерахування, не давши наказу розійтись. - Як вам вже відомо, до системи наших таборів приїхала советська військова комісія, яка за згодою і порозумінням із американською окупаційною владою вишукує советських громадян та забирає їх під свою опіку, до повороту до Советського Союзу. Ця репатріаційна акція є одобрена Альянтськими цивільними та військовими чинниками. В зв'язку з цим, і на мене спадає відповідальність за долю евентуальних советських громадян в цьому таборі, під моєю командою. Хто з вас є советським громадянином, прошу виступити вперед!

Мовчанка. Ані одного відруху. Наші лави стоять, як статуї.

- Ще раз повторяю: хто з вас є советським громадянином, прошу виступити вперед!!

Ми, галичани, давно вже умовились, як маємо поводитись у відповіді на таке питання. Ми не були добровільно советськими громадянами, а позатим, західні Альянти не визнали окупації польських державних земель в 1939 році і тим самим не визнали правно советського громадянства, накинутаго большевиками всьому населенню Західньої України, після горезвісного "визволення", та ще "єдино-

кровних братів". Але наші товариші-наддніпрянці, а їх було досить, мали важчу проблему. За всіма тодішніми законами та умовами, вони вважались советськими громадянами, і були зобов'язані вертатись до ССРСР. Та біда в тому, що ніхто з них не бажав туди їхати, в кожному разі ніхто в нашому таборі. На повторений заклик команданта знов ніхто не ворухнувся в наших лавах. Тоді наш український командант пояснив американському поручникові, що у нас немає ніяких советських громадян, що ми попали були під большевицьку окупацію тільки на підставі угоди Гітлера із Сталіном із серпня 1939 року і ця угода Альянтів не зобов'язує.

Наш американець виявив вдовolenня на обличчі і розпустив нас по бараках. Ми гомоніли подіями, нерви не були у нас спокійні, бо ми знали большевиків і їх монгольську хитрість, супроти якої навіть західні Альянти часами були безборонні. І справді. Ще добре ми не роздяглись, як свистки джурних покликали нас знов на збірку. О, це вже погано. Значить, не обійдеться нам так легко. Наші східні брати переживали цю подію, видно було по їх обличчях. Ми старались їх заспокоїти, мовляв, силою вас з-посеред нашої маси не візьмуть, будьте доброї думки. Але й самі ми не знали, як оборонитись, коли б так прийшлося дійсно зустрітись із насиллям...

Ставши на збірці, ми запримітили біля таборової канцелярії трьох осібників, бо інакше описати їх не можна, за їх виглядом і презентацією. Справді, зле мусіло бути в ССРСР, коли вже таких представників мусіло висилати закордон у військових і дипломатичних місіях. Один із них був вже старший віком, на вид спокійний, майор советської армії, другий майор НКВД, що було пізнати по синій шапці і третій, цивільний, який чомусь нервувався, ламаючи в руках неспокійно куски якогось патичка. Дібрана трійця.

З канцелярії вийшов наш американський поручник, не звертаючи ніякої уваги на советчиків і станув перед нашим фронтом. Мимоволі у кожного з нас марсова міна, мимоволі плечі випростувались, мимоволі голови пішли вгору: ми стояли в обличчі небезпеки, хоч і без зброї, але це був бій і то дуже важливий бій, за людські душі.

- Полонені! - озвався американський командант. - Я представив Советській Комісії вашу відповідь, але, на пре-

великий жаль, вони ані мені, ані вам не вірять і бажають з вами особисто говорити. Пропу дати мені доброго перекладача!

Наш таборовий перекладач виступив з ряду, не пам'ятаю, на жаль його прізвища. Американець покликав його до себе і тоді підійшли до нас советські представники. Тільки майор армії залишився позаду, так, неначе його це все не обходило взагалі. Енкаведист в однострою майора підступив ближче до нас, дуже певним кроком, з міною великої державної серйозности на обличчі, а цивільний пристанув біля нашого перекладача. Американський поручник не випускав команди з рук і нам це сподобалось. Він і перший забрав слово. Говорив голосно, так, що ми всі чули цілком добре. На площині тиша, хоч маком сій. Звернувшись до перекладача, а вживаючи голосу, що його чули останні кінці наших лав, американський поручник хотів нам доказати, що жадних довірочних комбінацій тут не буде.

- Скажіть советському представникові, що я тут є командантом табору і маю право видавати накази. Скажіть йому, що я дозволяю говорити до полонених, дозволяю намовляти і агітувати, але не дозволяю погрожувати. Перекажіть кожне слово.

Перекладач переказав це все цивільному советові, українською мовою. Цей вислухав, кинув з люттю об землю останнім куском патичка, що його він так нервово ламав у своїх руках і вже відкрив уста, щоб щось сказати, коли американський поручник перебив йому і озвався самий, знов до перекладача.

- Скажіть йому, щоб він говорив повільно, щоб вояки все могли добре зрозуміти та з перервами, щоб ви могли мені все докладно перевести! Це є мій наказ. Дас іст майн бефель.

Ми думали, що большевика "шляк трафить", він так почервонів, коли перекладач переказав йому зміст слів команданта. Ми вже знали тепер, що цей молодий поручник американської армії є по нашій стороні. Цивільний відкрив рота і ми вчули російську мову!

- Все здесь українці?

Хтось гукнув:

- Не розуміємо російської мови!

Командант поінформувався про цей вигук. Цивільний

хвилювався. Він звернувся тепер до нас українською мовою, але з домішками советчини і російщини.

- Отже панове, війна вже окончилась, вам нада вертатись домів, вас там матъ жде, жена побивається, діти вижидають. Вас збаламутили і ви повірили, але товариш Сталін все вам простив, вертайтесь домів, родіна вас чекає. Вона тепер знищена, треба її відбудувувати і своєю працею ви зможете відкупити свій промах. Повторяю еще раз, що товариш Сталін вам усе простив. Багато з ваших уже поїхало, дістали на дорогу харчі, вони вже є щасливі. І вам треба їхати додому.

Стоїмо і слухаємо, а в грудях наростає буря. Перекладач перекладає кожне слово німецькою мовою командантові, вголос, щоб всі чули.

- Єсть у вас питання? - закінчує цивільний.

Вгору вистрелило багато рук. Командант вказав на одного і той виступив вперед.

- Я маю питання - каже стрілець, поставний, дебелий вояка.

- Пожалуста, пожалуста - припрошує цивільний.

- А куди ті, наші, як ви кажете, поїхали?

Цивільний усміхнувся нервово.

- Канешно, додому - пояснює.

- А ви хто, українець, чи росіянин...?

- Я українець, українець.

- То чому тоді ви говорите більше російською мовою, як нашою, коли ми в американському полоні можемо говорити свобідно українською мовою? Чи ви може перебуваєте там в гіршому полоні, як ми тут...?

- Слушайте, так не можна... - почервонів цивільний.

- Чому не можна? Свобідній людині у свобідній країні можна було б хіба більше, як нам у чужому полоні. Куди ж поїхали ці мадяри, що зголосились їхати додому...?

- О, на свою родіну, на Мадярщину.

- Дивно. А листи від них приходять тепер із Омська! Хіба це їхня батьківщина? Вони своїх домів навіть не бачили, правда? Чому ви прийшли нас сюди дурити? Ви знаєте, що ми не є ваші громадани і ви знаєте, що ваш Сталін брехун найбільший у світі! Кого ви ще хочете здурити? Нас...?

Стрілець сказав це і добре сказав, їй-Богу і хотів вступити вже назад в лаву, але цивільний втратив пану-

вашня над собою. З його заціненого рота посипались тепер вигуки і прокльони:

- Ви зрадники, ізменніки родини, не хатіте схать на родину да ми вас і в Америке найдьом!!

Перекладач ледве встиг перевести командантові, щоб цей зорієнтувався в чому справа, але американець вже й сам здогадався, про що йдеться і скомандував гостро:

- Кейдж драй - веттреттен! Клітка третя - розхід!

Чомусь нам вирвався з уст оклик "Слава" і табір аж затрясся від нього. Якось нам так хотілось крикнути, а 2Ю чоловіка мужви, це таки вигук, дай Боже здоров'я. На цьому справа для нас була закінчена. Та ми не знали, який ефект матиме наш оклик на советських представників. Цивільний хутко втік і заховався за плечі американського команданта, майор з НКВД відбіг назад, аж під канцелярський барак, тільки армійський майор залишився стояти на місці, покурюючи і я запримітив, що на його обличчі з'явився усміх. Чому..? Не знаю. Він мені не сказав. Але він був вдоволений цією сценою. Може він був українець і може у нього були свої власні, глибоко заховані думки? Хто знає, але нехай мені ніхто не каже, що там, за залізною заслоною немає українських патріотів в армії, в міліції, а може навіть і в партії і в МВД. Я наслухався досить оповідань про дивні події від наших людей, що можуть підтвердити цей здогад. Нехай тільки час прийде...

Це була остання комісія, яку ми колинебудь бачили. Більше ми клопоту з большевиками не мали. Наступного дня сам американський поручник, командант, розказав нам, підстаршинам в нашому колі, що сталося цього попереднього дня ще на воротах, при в'їзді до табору. Як відомо, до табору не вільно було входити зі зброєю, вся зброя мусіла бути залишена на вартівні, де сидів один американець вартовий, гріючи ноги до червоної печі. Ворота до табору були відкриті і коли над'їхало авто з большевиками, очевидно, американський джип, бо якеж авто могли мати переможні большевики, щоб заїхало із Советського Союзу аж до Німеччини? За кермою авта сидів цей цивільний і вартовий, жуючи гуму ледве запримітив, як авто проїхало повз ворота, не затримуючись. Обидва большевицькі старшини в одностроях мали нагани при боці, цивільний, як показалось пізніше мав наган під плащем. Вартовий зірвався як опарений і вибіг з крісом в руках за ними.

Авто затрималось тоді вже під самою канцелярією і тут наздігнав їх вигідний вартовий, лютий як сто чортів. Американець став верещати, щоб вони здали зброю, а ці з комісії, або не розуміли його, або прикидались, що не розуміють, вартовий став тягнути за револьвер енкаведівського майора, почалась шаматня. Тоді вартовий завистав на сполох, і з канцелярійного бараку вибігли вояки і за ними командант. Американці люблять сензації, вояки обступили москалів як слід тісним колом і командант ледве пробився в середину. Почалась торговиця за зброю. Але наш командант був не менше впертий, як розумний. Совети мусіли здати свою зброю і на це не було відклику. Дальше сталося, як я описав вище. Наш командант був вдоволений вислідом советської агітації, хоч він дав нам до зрозуміння, що між нами є багато українців із східних областей України. Але він стояв твердо на становищі, що силоміць не вільно нікуди людей забирати і ми не знали, чи це дійсно його особисте становище, чи може вже щось змінилось в американській команді після цих нещасних випадків по таборах ДП, де люди відбирали собі життя, щоб тільки не вертатись до ССРСР. Ото країна, громадяни якої воліли вмирати, як жити в її межах, під "рідним" режимом старого, доброго вуйка Джо! І чому світ не відбув ще хрестоносного походу проти цієї сатрапії, Бог тільки один знає, бо я справді не можу зрозуміти!

І знов поплили дні за днями, сірі, одноманітні. Надворі почалась середне-європейська осіння хляпа, перед бараками глина розмокла, важко витягнути з неї й так вже подерті черевики. Вийти на прохід нема куди, та й яка приємність чалapati мокрими ногами по болоті? Аби яка поетична душа, то важко в болоті знайти гарний настрій для спрагненої краси душі. З бараку виходили ми тільки на збірки, та дижурні, які мусіли по черзі йти по наші харчі. Дня 15 листопаду впав перший сніг, та не полежав довго і станув. А 28 листопаду отримали ми по одному американському, вовняному коцові і тепер вже було тепло спати, цей коц грів, як рідна мати. Наступного дня видали нам по одній парі теплового білля і чудо, видали нам по одному кускові мила до прання і по одному кускові пахучого, туалетного мила, чи повірите...?! Тепер стали ми вмиватись і це просто якась манія з нами, неначе хотіли змити із себе всі бруди минулих місяців неволі. Перемо

наше білля, ну барак - як одна велика пральня. І розбудився дух підприємчivosti у наших людей. Зібралися хлопці ідесь придбали слюсарські знаряддя та стали виробляти з мосяжних рурок перстені, гравірували на них написи і дати, потім довго чистили, щоб вони досягнули відповідного блиску. Найкраще чистилося американським порошком до зубів марки Колгейт. Скоро на ці перстені з'явився ринок, очевидно американський. Ціна перстінчика вагалась між 20 і 30 папіросок. Найкращими покупцями виявились американські вояки - мурини, які просто розхаплювали товар і замовляли наперед перстені з українського золота! Що палець під таким перстеном скоро чорнів, того у муринів видно не було, звісно ж. Знайшлися спеціалісти, які стали виробляти забавки і це теж йшло як свіжі бублики. Знайшлися і торговельні посередники, щоб заповнити прогалину між продуцентами і покупцями. Найздібнішим посередником виявився стрілець Коба. Від ювілерників він брав готовий товар за який мав дати 15 папіросок, що взяв більше було його. Не було випадку, щоб Коба дістав менше, як 20 папіросок за перстін, часом виторгував хліб, консерву, або шоколяду.

Наші харчі встановились менш-більш так: на сніданок діставали ми солодке какао, 320 грамів хліба, рибну консерву, одну на п'ять осіб, по 10 сливок та по 21 кексові. Коли мені не ставало курити, я продав 12 кексів за 40 німецьких марок, купив собі 4 "паль-малі", покраяв на четвертини і у "люфці" мав що курити 16 разів. Порція хліба на нашому чорному ринку коштувала 30 марок і ніхто не хотів вже віддавати за неї 3 папіроски, хліб подешевів, бо голоду не було. Дня 1 грудня дістали ми знов по дві пачки тютюну в мішечках з папірцями і знов на якийсь час було що курити, а наші настрої залежали часто від того, чи були в нас папіроски, чи ні.

Десь в тому часі на заміну американцям до охорони таборів приділили армію ген. Андерса, щоб мала якась зайняття і не їла дурно хліба. Ми підходили під дроти і дивились на них. Виглядали нещасно. Однострої у них були більше зношені, як наші, покорчені з холоду, покоцюрблені якісь такі. Дух в них впав доценту. Старались ми з ними йти на розмови. Деякі приставали охоче, інші дерли носа, а ми думали, що цілком не було чого, бо їх "покивала" доля в цій війні ще ліше, як нас. Ми нічого

не мали і нічого не втратили, а вони мали готову державу та ще й "моцарствова...!"

Дивлючись на них, жаль мені їх було. Покинули вони свою землю не з власної волі, а вивезені або взяті в полон большевиками, які постріляли їхніх старшин як собак в катинському ліску, а їх самих запроторили в сибірські тайги, в яких вони побували і за царату. З рук смерти вирвав їх ген. Андерс і обійшов з ними пів світу, через Персію, Ірак, Палестину, Єгипет до Італії і нарешті до Німеччини; на цьому шляху пролили вони море своєї крові і до чого довоювались...? В їх батьківщині москалі господарили та ще й руками їхніх власних зрадників - комуністів, а вони мокли сьогодні днями і ночами на дсшах та снігах, на чужині і стерегли німців та нас, щоб нам нічого злого не сталося!

В розмовах з ними я зорієнтувався, що більшість з них, це цілком прості люди, що й не дуже визнавались на закамарках політики. Все, що вони знали і чим себе потішали, це те, що в Нюрнберзі судять чільних німецьких воєнних злочинців, що їх всіх повісять або постріляють, а всіх СС-ів засудять на 15 років важких робіт. Ці вістки вперто повторювані поляками, пригнобили наш табір. Нашим командантом даліше був симпатичний американець і одного разу, після перечислення я і ще кількох товаришів підступили до нього і повторили це, що чули від польської охорони. Наш американець тільки посміхнувся і махнув рукою.

- Вони нічого не знають, ми їх тримаємо з ласки, бо самі англійці не знають, що з ними зробити. Про вас я знаю вже дуже докладно. Ви були фронтовою частиною, за вами немає жадних воєнних злочинів. Інша справа з партійними СС, але Ваффен-СС не буде мати великих клопотів. А тим більше ваша Дивізія.

Цей молодий поручник заспокоїв нас і ми чомусь вірили йому, що він нас не обманує. Наші дні знов плили монотонно вперед і ми чекали, всі чекали якихось змін.

Дня 4 грудня, у вівторок, після Служби Божої з нагоди свята Введення во Храм Діви Марії залунав несподівано свисток на збірку. Ми чомусь ніколи не сподівались нічого доброго від всяких несподіванок, не знаю, чи така вже була наша настанова, чи просто набутий досвід. Американці відчислили і відлучили від нас 87 стрільців і перевели їх

з їхніми речами з нашої клітки число 3 до клітки число 12, де перебувала основна кількість нашого стрілецтва. Ніхто нам не пояснив, чому так зроблено і це залишило, очевидно, поле до широких, фантастичних здогадів. Чому їх забрали? Чому нас залишили? Може вкортці і нас прилучать до решти наших? А може... ми якісь спеціальні? Може ... з нас зроблять жест в сторону СРСР, щоб заткати їхні домагання щодо Дивізії...? Всякі здогади могли мати місце, коли нічого не відомо ясно. В четвер, 6 грудня, на ці наші настрої прийшов до нас отець капелян Левицький. З ним був ще один священик. Отець Левицький представив нам його як висланника Святішого Отця з Риму, який з доручення Папи об'їздить табори наших полонених, щоб розвідати точно про стан і наші умови життя. Він випитував нас дуже докладно, як нам живеться і які у нас побажання. Ми не нарікали перед ним на жадні дрібні невідгоди, ми просили тільки одного, а саме, щоб випустили нас на волю, пощо нам час марнувати за дротами. Ми здорові, молоді люди, можемо вчитися, працювати, неволя вбиває нашого духа і наші надії. Висланник з Риму запевнив нас, що Святіший Отець піклується нами всіми і заступається за нами перед власть імущими в нашому повоєнному світі, запевнив нас, що насильного вивозу не буде, все помалу унормується і довго очікувана воля також незабаром прийде. Економіка воюючих країн сильно надшарпана або й знищена, Альянти не можуть випустити нагло і без приготування мільйонових мас полонених нараз на волю, бо це тільки спричинить повний хаос. Ще трохи терпеливості і все налагодиться. Перед своїм відходом роздав нам на пам'ятку свячені образки. Цей перший тиждень грудня повний був для нас всяких несподіванок і на диво, не поганих! Ми дістали по 480 грамів хліба, солодку каву з молоком на сніданок, на обід густу фасолеву зупу, так, що "ложка в ній стояла". На вечерю вісяні платки із спорашкованими яйцями! В суботу, 8 грудня ми отримали американські польові однострої, одні були зафарбовані на чорно і на плечах та на колінах білою фарбою виписані були латинські букви "P.W", інші однострої не були фарбовані, прийшли в оригіналі, зелені і без жадних букв на собі. Мені попався такий однострій і до нього я дістав чорний, військовий плащ, в якому я пізніше вийшов на волю, але цього я не знав ще тоді,

у грудні, як і не знав, що буду парадувати вже на волі по розритих вулицях Мюнхену якраз в цьому ще плащі. Не забув я теж про ім'янини мого брата Кліма, якого адресу я нарешті дістав і написав йому листа, побажавши всього найкращого, та знаючи, що він переживає у своєї нареченої, побажав я щасливого одруження, з яким вони однак зачекали аж на мій вихід з полону. Дня 14 грудня минуло повних сім місяців нашого полону, а волі, як не видно, так і далше не видно. Коли ж вона прийде до нас? Може загубила нашу адресу...? В цій повосенній метушні і таке могло трапитися.

Надійшов день святого отця Миколая, 19 грудня. Кажуть, що тільки дітям Він приносить дарунки, а ось і ми дістали щось від нього. Угодник Божий, видно, сам не мав багато і наділив нас цим, що у нього там ще залишилось. А залишилась у нього польська військова місія. Відпоручник польської держави, очевидно, комуністичної, молодий офіцер в "рогативці" зробив на нас все таки чомусь краще враження, як ці советські представники. Як не як, а він виглядав, як європеєць, навіть рукавички мав на руках і штани на ньому лежали краще і чоботи мали якусь елегантну форму. Нас почали реєструвати ще з ранку і вже після обіду роздали нам свої запитники, на яких у німецькій мові були видруковані такі питання:

1. Чи хочеш вертатися додому?
2. Чи хочеш залишитись в таборі?
3. Чи хочеш вступити до американської армії?

Натурально, ми всі, як один, відповіли позитивно на третє питання, негативно на обидва перші. З вигляду запитника ми зрозуміли також ще щось: хоч приїхала польська місія, яка була зацікавлена в репатріації польських громадян, третє питання напевно не було подане поляками. Виходило, що американці не були дуже зацікавлені в нашому виїзді до советської сфери впливів, байдуже, чи до самого ССРСР, чи хоч би тільки до Польщі. Якась гра велась десь високо за нашу долю, але ми не мали поняття, яка, ким і защо. Однак ми мали тему до балачок, а це завжди скорочує час в полоні.

Дня 20 грудня із сусідньої клітки число 8 забрали 158 членів армії Власова. Вони зголосились їхати "на родину". Ми не знали серед них жадних українців, все

були росіяни.

Наближалось латинське Різдво і ми почали міркувати, яке буде наше різдвяне меню. А що нас чимось обдарують, ми були певні. І так і сталося. Вже в неділю 23 грудня з самого ранку дістали ми по чотири і пів пачки тютюну, папірці, ножики до голення, крем до голення, порошок і щіточки до зубів, мило, знов мило. Усього вже тепер маємо досить, дають нам все, тільки не волю, а ми власне її найбільше бажаємо. Може хтось, хто ніколи не сидів у тюрмі, або не був у полоні, не зрозуміє цих моїх частих згадок за волю, але її брак людина відчуває найбільше. Очі щодня мимоволі зупиняються на дротах і свідомість товче молотком: там є воля, а тут неволя. І хоч би нам давали були і золоті монети, однаково - там є воля, а тут ні. Людина індивідуально відчуває втрату волі дуже сильно і зараз же, а я ще тільки мрію, щоб цілий наш нарід так раптово і так сильно відчув втрату волі у всій своїй масі...

Святочний приділ харчів був теж гарний, чисто як тій пташці у золотій клітці дають нам вже аж забагато. Тільки, чи вийдемо ми на волю, чи може так, як ця пташка впадемо на дно золотої клітки - мертві...?

В понеділок, 24 грудня, в навечер'я Різдва дістали ми по 450 грамів білої булки і так діставали ми через три дні, але зате на сніданок була тільки чорна кава і на обід ріденька зупа - латинникам не хотілось певно виварювати під час свят! Проминули свята, прийшов і минув новий, 1946 - ий рік, але зараз же після нового року прийшлося ще раз виповняти карточки із питанням, чи хочемо служити в американській армії і знов всі написали, що так. Привикли до зброї, що зробиш.

Тепер наближались наші Різдвяні Свята. І як завжди на свята, наші думки линули до Краю, до наших рідних сторін, до рідних, дорогих осіб. Як їм там святкується під большевиками-антихристами, чи мають вони хоч такий кусок хліба, як ось тут ми ...? І чому, чому ми маємо бути в російській неволі, яким правом наш нарід має так терпіти, яким правом росіяни посунули на нашу землю і чому, чому ми їх не вирізали до ноги ще тоді, коли вони вперше до нас прилізли...?! Бо наші батьки були добродушні, вони не знали, вони вірили в договори і обіцянки і сьогодні їх унуки в неволі караються. Може наші унуки хоч не будуть на нас нарікати, бо ми наскільки могли

взяли зброю в руки і хоч ще не виграли, та боротьба ще не закінчена, ні, вона щойно починається!

В навечеря Різдва, в неділю 6 січня, наш капелян, о. Левицький відправив у нас Службу Богу, сказав нам гарну проповідь, поручив нам думками злучитись з нашими рідними і в наших рідних містах і селах, які нас чекають і чекатимуть. Тисячі матерів кластимуть на столах порожні тарілки для своїх синів, що може якраз прийдуть на Свят-Вечір додому, виглядатимуть у вікна перед зорею і після неї, а коли не діждуться, клякатимуть у молитвах за здоров'я і щастя своїх дітей... Неодному сльози стали в очах, коли ми виходили з бараку, шкляними очима дивлючись на ненависні дрогоби, на вежі з кулеметами, чужі вежі, чужі дрогоби, а ми ж такий великий і чисельний нарід...!

Перед бараками якийсь дивний рух. Заїжджають три вантажні автомашини, чути свистки, рух в канцелярії і на воротах. Приходить американський наш командант і читає по-німецьки написану картку:

- Український Червоний Хрест бажає всім українцям веселих свят і пересилає кожному воякові скромний різдвяний дарунок...!

Нам здається, що ми мріємо на яві, що це сон! Чи дійсно ці наші молитви десь зібрались і когось спонукали заступити нам хоч в такий символічний спосіб наших матерей, наших рідних...?! Чудо! Не довіряючи власним вухам і очам, все таки ми стаємо на збірку, уставляємось, на команду, гусаком і по черзі підходимо до авт, де кожному з нас видають таки дійсно тяженький пакунок. Я чую, що мені сльози стають в очах. Не забули про нас, не забули...

Як діти спішимо до наших кімнат, щоб розпакувати, подивитись, що воно таке ми дістали на Свята. Папери шелестять, а далі оклики захоплення, заламаними голосами, зворушення всім давить горло, якби не стидались самих себе, плакали б як дійсні діти...

Крізь замрячені очі бачу консерви, папіроски, кекси, мило, щіточка і паста до зубів і багато всяких дрібниць, алеж вони нам потрібні, бо ми не маємо дослівно нічого із собою. Ні, ми таки гарний нарід, таки перед нами ще велике майбутнє, коли ми уміємо пам'ятати про своїх там, а тут - уміємо так зворушитись. Не впадемо духом, нехай діється, що хоче, ми свого таки діпнемо!

- Хлопці, - кажу - зробимо гідне Різдво...!

Барак ожив, і я подумав, як мало треба, щоб людей піднести на душі, але як багато треба, щоб знати як і коли!

Робимо кутю. Такої куті ще в світі українці не робили. Кукурудзу з усіх пушок зсипаємо до великої баньки, додаємо туди шоколяди і це буде наша кутя. Кекси смаруємо горіховим маслом, це буде наша символічна просфора, нею ми будемо ділитись і складати собі побажання. Одне поверхове ліжко ми розібрали і зробили з нього посередині бараку стіл, застелили "вишиваним обрусом", який на нашу мову звався коцом, бо нічого іншого в нас не було, поклали всі дари на столі. І свічка знайшлась у нас, самі зробили а-ля-мінут! Зістругали віск з американських залізних порцій "С" /латинська буква, наше "Ц"/, розтопили, обліпили ним кусок шнурка і свічка готова, як у Яворові на празнику!

Починає надворі сутеніти. Ми ходимо навколо себе навшипиньках, настрої такий святочний, що я не знаю, чи коли на Рідних Землях так обходили Різдво. Не один, а десяток вибігають що хвилини надвір дивитись, чи вже зійшла перша зірка - символічна Вифлеємська зірка, ця сама, що у сьогоднішній вечір зійде в Україні, де мільйони очей глядітимуть до неї в цій самій хвилині - і це одинока наша всенациональна сполука, одинокий пункт у Всесвіті, що злучить нас всіх в одну, українську рідню, в Америці, в Європі, в Азії, по цілому світі. Це є один, одинокий вже момент на цілий Божий рік, що всі наші думки і бажання з'єднаються в одній, загальній молитві: Боже, дай нам міць і витривалість, а ми виборемо волю Україні, і Боже, дай нам єдність...

А надворі мороз бере на вечір, на Свят-Вечір! Сніг скрипить під ногами, небо погідне, чисте, морозне, і нарешті - великий оклик: є зірка, ось там, не бачиш, дивись! Єєє...!

Всі вбігають назад у кімнату, я найстарший тут ступенем і мені припадає честь засвітити свічку, горить гарно, рівним світлом. Гасимо електричні лампи і саме зайшов отець Левицький, зворушений, як і ми, та поблагословив святочні страви. З усіх кімнат зривається як на команду "Роздество Твоє, Христе Боже наш" - різдвяний тропар, а горло співає повною силою, то знов вривається спів, щось душить, підходить від серця, очі вогкі, і знов співає-

мо і знов те саме. Скінчили спів і одне побажання лунає над святочним столом:

- Дай Боже, ці свята щасливо відсвяткувати і других дочекати, вже на волі! Христос Рождається!

- Славіте!!! - гуде табір.

Мовчки ділимося тепер нашою просфорою, а думки у кожного з нас, як легкі пташки, вже далеко в дорозі на Україну, кожна під свою власну стріху, у своє власне віконце, до своєї власної Матері, Сестри, Батька і Брата... Очима душі кожний з нас обнімає своїх рідних, тішиться ними, заспокоює: я живий, здоров, все гаразд, все буде добре...

Сідаємо по кімнатах, кожна за своїм столом, споживаємо Божі дари, всі, як брати, свої рідні. В душі побажали своїм рідним і землякам в Україні, в душі бажаємо нашим землякам на чужині, що хоч самі нічого не мають, про нас не забули. Ми за них пішли воювати - вони за нас пам'ятають... Тільки цей, хто пережив ці хвилини може оцінити їх вагу і силу. Ми пережили і ми оцінили.

Відкриваємо вікна, хоч на дворі мороз, але нам чомусь не холодно, кожному серце палає. Починаємо колядувати. "Бог Предвічний" несеться крізь відкриті вікна у простір вселенської святої ночі і очі наші мимоволі біжуть за хвилями пісні до цієї зірки, що передасть їх зараз же, в цій же самій хвилині в Україну, у наші рідні хати, у рідні серця... Не стримують коляди колючі дроти, не стримують вежі, вартові стоять на них, як зачаровані, задивлені, заслухані у містерію нашого Різдва. Ідемо тепер з колядою до наших сусідів, під їхні вікна, вони й свої відкривають, їхні голоси зливаються з нашими, відкриваються дальші вікна, весь табір вже колядує, слухаємо, а ехо несе до нас коляду з наших сусідніх кліток, де сидить решта наших друзів. Повітря, холодне, чисте, дрижить тонами нашої коляди і вона лине, лине у далечінь, нам здається, що ми бачимо її нашими очима, як вона лине на Схід, до наших земель, понад гори, ліси, ріки і кордо-ни, понад голови ворогів... Ми сміємося із них! Які маленькі вони, які слабі вони, які вони дурні...!!

До пізньої ночі ми колядували, ніхто нам не перешкоджав, вартові шанували наше свято. Спати полягали ми помучені, похриплі, але ж бо ми й заколядували! Серце б'ється зворушенням, радістю, надією. Слимо при

відкритих вікнах, це нам символізує свободу, волю, а позатим, нехай думки і молитви наших рідних пливають вільно до нас, бо ми знаємо, що вони теж колядують, вони теж думали про нас і може й плачуть, не знаючи нашої долі.

Мені вночі здавалось, що я ще дитиною, що моя мати ходить по бараку, шукаючи мене, що ось-ось і вона буде біля мене... Але я усвідомляю, що я вже не дитина і сон замикає очі та переносить мене кудись у світи спочинку.

Святкували ми три дні. Кожного дня ранком Служба Божа, потім продовжуємо наші святкування і дивно, святкуємо без алкоголю, а у кожного очі світяться, кожний повний гумору, надій, сил. Третього дня свят, тобто у середу, 9 січня 1946 року зараз же після обіду несподівано зараджено збірку з усім майном. Кудись йдемо - але куди? Ніхто не знав. Не було часу думати, треба було скоро зібрати і спакувати свої скромні статки. Ще один погляд навколо на бараки, що гостили нас як уміли і ми вже маршуємо. Ведуть нас до клітки число 12, там де перебуває решта наших друзів! Нарешті об'єдналися! Тиснемо руки на всі боки, клепання по плечах, вигуки, оклики, великий рух. Зустрів я зразу жмого Легіоніста, який вже трохи віджив на кращих харчах, тримався вже простіше і вуха не відставали так страшно на боки від сухої голови. Зустрів я і Петра Батога і багато інших, вони ж всі тут були. Але нам тут було гірше, як у попередніх бараках, бо завели нас до великої шопи, повної триповерхових ліжок без сінників, самі голі дошки і на них ми мали спати. Дах у цій шопі був діркий і крізь нього до середини текла вода на деякі ліжка - "причі". На середині шопи одна велика залізна піч, в якій як день, так ніч горить "вічний вогонь", але й так ogrіти велику шопу він не всилі, крізь шпарини в стінах вітер дує здорово і снігу навіває. День і ніч ходимо і спимо в шапках і плащах і тепер, натішившись об'єднанням, стали жаліти за нашою упорядкованою 3-юю кліткою, де ми жили, наче на курорті.

- Возз'єднали нас чисто як у 1939 році! - пішло між стрільцями.

- За все треба платити ціну - кажуть інші. - Ми разом, а це нам коштує.

- Таку саму соборність зробив нам Сталін... - сміються ще інші.

- Бідну, діраву, холодну і без надій...!

Добре, що гумор ще проявляється. Треба ще потерпіти, так і треба, нема ради. У цій шопі було нас разом 130 осіб. Надворі дощ із снігом, а під ногами розмокла глина. Черевики наші майже вже погнили, в ноги холодно. До кльозету по болоті далеко ходити, тож "легші" потреби полагоджуємо зараз же біля бараку, але так, щоб ніхто не бачив, бо був би крик і біда, а воно однаково в мокру глину всякає, який біс. Хай трактують нас як людей. Може нема в Німеччині добрих бараків...? Вечірні перелічення найбільше тепер даються нам в знаки. У 12-ій клітці було кілька тисяч полонених, тож заки їх всіх перелічили, можна було дістати запалення легенів. Тільки збірка кінчається, вся мужва гурмою біжить до бараків, скидає черевики і влазить під коци, щоб хоч трохи погрітись. Від лежання на голих дошках болять кості, а ми вже їх трохи вигладили в нашому попередньому таборі, тож погрівшись трохи, знов надягаємо розшляпані, мокрі черевики на холодні ноги і тепер хто як може, одні сідають біля печі, аж з них пара йде, інші проходжуються, щоб тримати кружляння крови в тілі, кожний має свою найкращу рецепту на втримання себе при здоров'ї.

У клітці число 12 був вже зорганізований хор, яким диригував молодий, здібний диригент, ппор. Гнатюк. Його хор був гарний, а коли до нього дійшли ще кращі співаки з нашого хору, вийшла таки добра співуча хорова одиниця. Співали в ньому брати Козаки, один із них був бас-соліст, Шпитковський, дуже гарний, надійний тенор-соліст, який на превеликий жаль помер на туберкульоз легенів вже після звільнення з полону, Зарицький Василь, Филипович Микола і багато інших. Праця хору була однак дуже важка, тому, що нічого кінцевого і основного для неї хор не мав. Сходились ми в такій самій холодній шопі, як наша, сідали і хто знав якусь партію, підспівував, а ппор. Гнатюк писав ноти на картонах з упакувань консерв і коли бракувало якоїсь партії, він її сам докомпонував і так виходили наші пісні, може не завжди повністю згідні з оригіналами, але зате не менш мелодійні. До нашого репертуару належали, між іншими "Ой, зійшла зоря", соліст Козак, "Гей Карпати, рідні гори", соліст Шпитковський, як також я, "Засяло сонце золоте".

"Закувала та сива зозуля" та багато інших, разом чи не дванадцять пісень, між іншими в'язанка стрілецьких пісень, з якими ми ходили на гостинні виступи до інших кліток, часом давали в тиждень два концерти і завжди мали багату вдячної публіки. Але ми маємо, як нарід також свої хиби, до яких в першу чергу належить брак витривалости, крім перебування в неволі, очевидно. Спочатку хор працював добре і успіхи були чудові, але якось щораз менше співаків приходили на проби, помимо того, що довгими вечорами не було що робити. Виглядало мені так, що ми зробили хор на те тільки, щоб доказати собі і чужим, що ми вміємо його зорганізувати, але вже тривала, систематична робота нам не під смак. Тому у нас так вдаються повстання і тому так важко нам тримати державу... Диригент шпор. Гнатюк нарешті розгнівався, коли абсенції стали вже просто провокативні і розігнав хор. Серед хору було нас кількох, дійсних ентузіястів співання і нам стало прикро. Зібрали ми другий хор, без цих найгірших "ананасів" з першого хору і ледве впросили шпор. Гнатюка, щоб нами дальше диригував. Але цей другий хор ніколи вже не дорівняв першому, а по виході першої групи наших полонених на волю, він розв'язався.

Тому, що ми висиплялись цілими днями, а ночі тягнулись зимою довго, я зголосився до нічної служби в нашій шопі. Завдання такого службового було сидіти чотири години біля печі і підкидати дрова, щоб "вічний вогонь" не погас. А друга, ще важливіша функція, це було видавання квитків до кльозету. Із шопи можна було виходити разом тільки трьом особам. Ми мали три дощинки в 10 x 10 сантиметрів і на них написано було число шопи. Кожен, хто хотів вночі вийти за потребою, мусів зголоситись у вартового біля печі, дістати табличку і з нею щойно міг іти туди, де цісар пішки ходив, як говорили "за Австрії". Повернувшись, віддавав табличку знов вартовому для наступного вжитку. Цю функцію називали ми з німецька "шайсс комmando". Американська команда платила нічним вартовим за одну ніч 8 німецьких марок, але ці гроші вписувались тільки на дане особистеkonto і отримати їх можна було щойно після виходу з табору. На цій службі заробив я собі 230 марок, яких я не видав і до сьогоднішнього дня, а заховав собі на пам'ятку. Ця сума є записана на посвідці звільнення з полону.

Під час такої чотири-годинної служби ми не лармували. Загрівши в бляшанках на печі воду, прали білля і шкарпетки, часом хтось сів біля нас і розказував свої пригоди, інший умів гарно розказувати казки, часом грали в карти. І так тягнулись наші зимові, сірі, холодні і мокрі дні. Голоду ми вже не відчували, а все таки мріяли ще про харчі, очима їли б все, що бачили. І курити було вже що, але якийсь неспокій помалу закрався між нас, якийсь нервовий настрій, що його жертвою падав то цей, то той, вибухаючи сваркою, чи авантюрою часом без жадної видимої причини. Ми почали діставати "таборітіс", оцю психічну недугу кожного в'язня, яка виринає з конфлікту між бажанням волі і неможливістю її дочекатися, зокрема, коли абсолютно невідомо, який час нам визначили до "відсидження" - якщо визначили взагалі.

Так прийшла нова "річниця" - середа 13 лютого, тобто повних дев'ять місяців нашого полону! Дуже довгі були ці місяці, кожен з них мав по тридцять, а то й тридцять один днів і стільки ночей, а скільки годин! За цей час ми наголодувались, натерпілись, намерзлись і напеклись на сонці, а кінця полону як не видно, так не видно. Наближалась весна, а ми далше не знали, що нас чекає. Не було авторитетного чинника, який заявив би нам: сидите до того і того дня, або: будете сидіти до кінця світу і не майте жадних надій. Як на злість, навіть жадні паролі не ходили по таборі. Люди змучились вигадувати їх...

На шляхах Європи

Воля!!

Прийшов день 26 лютого 1946 року. Нічим не різнився він від попередніх днів. Надворі падав дрібненький дощик, холодний, проникливий, як це буває в Німеччині наприкінці лютого, напередодні весни. Сидимо в нашій шопі, з'їли сніданок, вже нам і не смакує так, як повинен, перевели час, прийшов обід, з'їли й його й далі не знаємо що будемо робити. Хіба те саме, що вчора і передвчора і...

Ет. Покурюємо, бо вчора видали нам знов по 4 і пів пачки тютюну з папірцями, хіба пограємо в оці дурні карти трохи...

Несподівано свисток на збірку. Як звичайно, кленемо.

- По якій холери тягають нас на цю слоту у це болото...

- Мені пальці вилазять з черевиків, хочуть подивитись на світ Божий.

- Ти можеш це називати черевиками...?

- Це не черевики, панове, це болото-лазки!

- Ну йди вже, йди, не філософуй...!

- А, не мають ковбої що робити, та мучать нас цими збірками.

- Вони ще ніколи таким файним військом не командували, кортить їх!

- Або вони знають, що таке військо...?

Трохи легше чоловікові, коли понарікає. Кінець кінців таки треба виходити. Кожна шопа, це один відділ. Стаємо на наших місцях, дижурні переглядають, чи всі вже вийшли, чи стоїмо рівно, один за одним, щоб легко було рахувати, стоїмо й чекаємо. Якось не спішиться ніхто нас

так дуже рахувати, а тут холодно, мокро, дощ паде і паде на наші голови, на плечі...

Виступає нарешті з канцелярії, яка завжди добре нагріта і тепла, наш американський командант, оцей самий симпатичний поручник і проголошує голосно німецькою мовою:

- Всі полонені, які вступили до німецької армії після дати 1-го серпня 1944 року, виступити, фортретен!!

Ця дата була вже після Бродів і у нас рахувалося, що хто прийшов до Дивізії після цієї дати, той не був вже добровольцем, його вже мобілізовано, а ми говорили популярно, що його витягнуто з кукурудзи і тому й називали цих наших вояків між собою "кукурудзяниками". Зачинається рух, наші лави ламають порядок, тут і там виступають стрільці, що свою дату вступлення до Дивізії пам'ятають, інші починають переглядати свої військові книжки. Переглянувши, дехто долучується до тих, що вступили спершу. Інші стоять в рядах, між ними і я, Микола Филипович, Василь Зарицький та багато, багато інших. Ми не кукурудзяники, ми старі хлопці ще з першої Дивізії, щось наче наполеонівські ветерани, тільки що не вусаті. Ми були власне ці перші, що пішли, ще в липні 1943 року, яке нам діло до тих "залапаних в кукурудзі". Я навіть не дивлюсь у свою книжку, я знаю, що дата 1 серпня не відноситься до мене. Мій сусід зправа саме переглянув свою книжку, зідхнув важко і заховав її назад.

- Не маю я цієї дати, а щось мені каже, що варто б її мати.

- Та ніхто не знає навіть нащо це - кажу я. - Може скажуть їм картоплю шкрябати в кухні!

- А яка в тебе дата?

- Яка ж би, я ще з самого початку - відповідаю.

- Та глянь у книжку - каже він знехотя.

- Кажу ж тобі ... - але витягаю свою книжку, щоб переконати його, що я не маю чого виступати з лави. Кілька карток у моїй книжці теж бракує, бо я їх скурив, коли ще не було папірців де дістати, заглядаю на першу сторінку, а там є тільки дві дати, дата мого народження, яку я сьогодні вже тримаю в тайні і дата 12-ого серпня 1944 року, дата виставлення книжки. Дивлюсь і очам не вірю. Моя книжка, чи не моя...? Моя, а тоді звідкіля така дата, мене німці ошукали, пропав мені цілий рік

слави в Дивізії. Аж пригадав я собі, що після Бродів, в таборі Цайссау видавали нам нові книжки, які ми погубили в боях. Я навіть тоді не глянув, що там мені написали, яка ж ріжниця! А німцям не хотілось вписувати всіх даних із наших картотек і вписали просто прізвище та ім'я, дату народження і вставили актуальну дату, як дату виставлення військової книжки. Ну добре, я маю таку дату, а тепер що...? Дивлюсь на Миколу Филиповича, він дивиться на мене, кажу йому тихо:

- Яку дату маєш?

Він витягає свою книжку, глядить, таку саму як я, ми ж були тоді разом у цій суматосі. З наших рядів виступають нові "кукурудзяники", питаю Миколи:

- Ну що робимо?

- Виступаймо! Скажуть бульбу шкрябати, будемо шкрябати, що тобі залежить?

Виступили й ми, долучились до тамтих. Виступив і Зарицький за нами. Перешіптуємось, не знаємо, що тепер буде. Нарешті покінчилось, лави зімкнулись, немає більше "кукурудзяників" ні правдивих, ні таких, як ми. Всі чекаємо з б'ючим серцем. Командант переглянув нас і видав наказ піти до своїх шоп і забрати із собою все своє "майно". Е, це вже цікавіше. Кудись нас переносить, не буде так нудно, як було тут останніми часами.

Позбирали ми своє "добро" скоро, ці, що не мають цієї таємничої дати дивляться на нас дивними очима і по таборі вже йдуть паролі. Доходять вони і до нас, ще заки ми вийшли з нашої шопи:

- Ці виходять на волю! Всі, що мають пізню дату виходять на волю сьогодні...!!

Ми чуємо це, але вірити не хочеться, щоб пізніше не розчаруватися гірко і не осмішитися. Тому кожен з нас тільки підсміхається значуче, мовляв, не думайте, що ми такі дурні, нас вже не наберуть...!!

Вийшли ми на площу із своїми речами і щойно тепер американський командант розпустив всю решту із збірки. На всякий випадок прощаємось із товаришами, бо сьак чи так, кудись нас забирають. Тут ще рука, тут ще потиснеш долоню, пару слів.

- Ви йдете на волю, нема сумніву.

- Не знаємо. Але якщо так, за вас не забудемо.

- Та добре, що вже рушилось, все ближче до якогось

кінця.

- Якось то буде.

Настрій серед нас нервовий, напружений. Палає команда, збірка, струнко, праворуч і наша колона відмаршувала. Ще оглянувся я, ще оглянувся хтось інший, ще один помах руки і вже дроті, закрут дороги заступили вид. Наші товариші залишилися за нами, а нас ведуть. Куди?

Нас привели до клітки число 14. Аж тут нас повідомили холодно, спокійно, без жадної драми, що ми будемо звільнені з полону. Процедура звільнення буде тривати всього два дні. Не можу описати точно вражень цих хвилин. Прийшла довго очікувана воля - а у мене наче протиакція. Просто охляв. Не знаю, що з собою зробити. Напруга чекання була завелика і тепер у мене вже не стало сил ні тишитися, ні думати, ні плянувати щонебудь. Я ходив як у півсні.

Наступного дня з самого ранку, після видачі їжі і снідання, вказали нам де, що і як. Ми входили по черзі до кімнати, де зараз же при дверях сидів американець, який відбирав у кожного військову книжку. Він перевіряв дату, цю вирішальну дату і прибивав печатку, яка мала дві таємничі букви О.К. Цю книжку тоді він видавав власникові і з нею треба було йти далше. Рядом стояли там столики, може із десять. На столиках були машинки до писання, за машинками сиділи німці. Кожний з нас, діставши печатку О.К., тобто, все в порядку, підходив до когось із цивільних писарів і той відписував тоді з його книжки потрібні дані на спеціальному листку паперу. Писарі нікого про ніщо не випитували, а скінчивши переписувати, що їм треба було із книжки, відкидали книжку в куток, бажали нам багато щастя і полагоджений стрілець вертався на свою квартиру, в тому самому тимчасовому бараці, що в ньому ночували ми попередньої ночі. Тут ще раз довелось нам переночувати, бо аж наступного дня, тобто 27 лютого вечером стали нас вантажити на автомашини. Посвідок звільнення однак не видали нам на руки. На кожду автомашину відраховували по сімнадцять стрільців і як вісімнадцятого давали одного конвоїра, поляка з армії ген. Андерса. Вступаючи на машину треба було віддати вовняний американський коць, "зафасований" в полоні. Коли ми вже сиділи на лавках, на автомашині, вартовий сідав останній, зараз же з краю, при дощі.

У нього був кріс, якого він тримав між ногами. Другий конвоїр сідав з шофером до його будки. Пощо давали нам таку аж охорону? Адже ми не думали нікуди втікати, ми ж були звільнені з полону! А може ми ще цілком не є звільнені...? Що за чудасії...?

Нарешті рушили автомашини нашої колони в напрямку Вайден, як показували придорожні знаки. Скоро надворі стемніло, а під цельтами, на наших машинах вже було цілком темно. Дорога довжилась, це около бо кілометрів, дорога не в найкращому стані, хотілось курити і дехто став засвічувати папіроски. Наш конвоєнт зареагував. Хотів показати, що він дуже службовий.

- Не вольно паліць!!

- Чому? - питаю спокійно.

- Не вольно!! Такі ест розказ!!!

Я думав на цьому покінчити дурну справу, але мої стрільці не втерпіли. Чую, перешіптуються щось там між собою. Я сидів біля самого конвоїра і так собі думаю, що моему сусідові, товаришеві полону так тісно сидіти, чи яка біда, що він весь час напірає на мене. Відсунувся я злегка, та де, він дальше натискає. Відчув я, що ціла лава тисне. Посунувся я ще більше і притис вартового до дошки. Тиснуть далі. Відсунувся я ще трошки, а в автомашині хоч око виколь, нічого не видно. Я чую, що тисну вже порядно, чую, що вартовий далі не має куди посуватися. Раптом цілком інший тон:

- Панове, дайце спокуй, я теж хце жиць, я мам жоне і дзеці, як хцеце, можеце паліць, можеце паліць...!

- О, то хтось змінив вже наказ...? - питаю.

- Не, не, вшистко в пожондку, пальце, пальце!!

Зробилось місце і вже всі сиділи знов вигідно. Хлопці позакурювали, закурив і конвоїр. ще й потрактував найближчих біля себе. Дивний той світ, не покажеш п'ястука, не дістанеш нічого, кожний тобі буде їздити по носі! А покажеш - і ти вже свій, ти вже належиш доупривілейованої групи... Ясна і недвозначна наука. Тільки чому нам так важко вивчити?

Після півночі заїхали ми до Вайден. Таки зараз же, без перерви, завантажили нас до критих, вантажних вагонів на залізничній станції, але дверей нам не закривали, ми замкнули їх самі, бо було холодно. Навколо поїзду, ще на станції всю ніч ходили поляки - вартові. Ранком

рушили ми в дальшу дорогу. Помалу, бо помалу, але доїхали до станції Аллях біля Мюнхену. Тут ми вивантажились та на прощання отримали по одному пакетикові американської залізної порції, цієї славетної "С" - рейшен і з тим пустили нас наші добродії в світ. На станції вештались якісь німецькі цивілісти, що дивились на нас неменше уважно, як ми на них. Виявилось, що це представники Арбайтсамту, /бюра праці/ та різних німецьких та німецько-американських фірм, яким було треба дешевого робітника. Кажуть, що історія не повторяється. Ми приїхали до Каяфи, Трапезунту і Синопи...Цікаво тільки, чи будуть нам заглядати в зуби. На щастя, з моїми я зробив порядок! І вірте мені, так воно відбувалось, як на турецьких невольничих ринках. Кожен з представників приглядався нам уважно, як коровам на торговиці і старався вибрати собі найміцніших і найздоровіших на вид людей. Мало що бракувало, були б заглядали і в зуби. Велика група, в яку і я попався, була приділена до фірми "Людвік", завданням якої було відбудовувати зруйнований війною Мюнхен. Наші посвідки звільнення з полону забрав представник фірми, а ми залишились як звичайне бидло в його руках. Куди дітися без особистого документу у повоєнній Німеччині? Не так я собі уявляв свій вихід на волю, але я вже переконався, що в житті майже нічого не діється так, як чоловік собі уявляє. Хоч деяким нашим хитрунам вдалось дістати свої посвідки на свої власні руки - за американські папіроски. Таким щасливцем став і Микола Филипovich, але мені не вдалось переконати мого "власника", що це і для нього і для мене найкращий "бізнес". Нашу групу завантажили в автомашини фірми "Людвік" і повезли до німецького табору біженців, зараз же недалеко Мюнхену.

І так 28 лютого 1946 року формально я вийшов на волю, а неформально, але дуже дійсно прив'язали мене до цілком мені чужої фірми, на чужій землі, на чужій для мене роботі. І куди я попав в найближчу хвилину? Не повірите: до бараків, з яких я щойно вийшов... на волю! В кожній кімнаті було дванадцять поверхових ліжок. Це вже не були ліжка в полоні, це були...вільні ліжка. На кожному був скупий сінник із соломи і дешевенький німецький коц. Але це все було вже вільне, це було не в полоні. Не знаю, чи хотів я плакати тоді, чи сміятись, не пам'ятаю.

Роздали нам харчові картки на тиждень наперед. На ці картки можна було дістати сніданки, обіди і вечері в кухні, а теж сухі харчі в магазині, тільки що за цим всім треба було довго вичікувати в черзі, а приділи були дуже скупенькі. Весь табір був переповнений німецькими родинами, які утікали з Чехії і зі Шлезька, звідкіля безцеремонно, за німецькою власною рецептою виганяли їх чехи і поляки. Багато було маленьких дітей, які чинили несамовитий крик перед обідом, бо були дуже голодні, а по обіді, бо вже були ситі і мали силу. Другого вечора, пізнім вечором, заки я вснув, зробив я підсумок рахунків зисків і втрат, для себе самого. Втратив я добрі американські харчі, які вже давали в полоні останніми часами, втратив спокій, більшість товаришів і почуття споєної єдності, що в'язала нас усіх в полоні. Що я зискав...? Волю, яка не буде моєю, бо моя карта звільнення була в руках компанії і я став тільки примусовим робітником на волі, щось як ці нещасники в Сибіру, що їх большевики випускають з таборів після 25-и років каторги без браку дозволу вертатися додому, а заставляють працювати там таки на місці, як ... "вільні".

По обличчях моїх товаришів бачив я, що вони цілком такою зміною не були захоплені. Ми перейшли на "німецьку економію", тобто на повсякчасний брак всього потрібного, почали діставати ми німецькі харчі, які нам цілком не смакували, але ми мусіли їсти, бо нічого іншого не було можна дістати - без грошей. До праці нас якось ніхто не кликав і ми цілими днями лазили по таборі, шукаючи вітру в полі. Дехто відважився на пробу поїхати без документів до Мюнхену, вернулись щасливо, ніхто їх не чіплявся. Встигли при цьому відшукати Український Червоний Хрест при Дахауерштрассе, а також Український Комітет при Розенгаймерштрассе, там же вони й пореєструвались. Довідались також про американську фірму "Індіяна", яка розладовувала поїзди із харчами і дізнались при цьому, що ця фірма приймала до праці тільки чужинців, німців не приймали взагалі. Деякі з наших хлопців після кількадевного розвідування зуміли вкрутитись туди на працю і повернувшись до нашого табору стали розказувати чудеса того крою, що нам, безробітним і голодним стала слинка текти на саму згадку. Тоді то вирішив і я піти попробувати щастя, бо й чого

сидіти на одному місці? Когось побачу, з кимось познайомлюсь, щось розвідаю. Варто було й бачити повоненну Німеччину, що лежала як Фенікс у своїх власних попелах. Товариші мене поінформували, що в цій фірмі не приймають також колишніх військових, тільки цивільних біженців. Зі мною пішло нас ще кілька таких самих як я, "на пробу". Знайшли ми канцелярію цієї фірми, всі там ходили в шапках на головах, не було ні сліду німецької бюрової атмосфери. До праці приймав людей якийсь москаль, здоровенний, випасений і мало культурний, як всі вони зрештою. Розкидав паперами наліво і направо, як нібито великий урядовець при незвичайно важкій і важливій роботі і матюкався весь час, користуючись цим, що присутні американці не розуміли ні слова. Його завданням було перепитати робітника і видати свою опінію, прийняти його чи не прийняти. Решту полагоджували інші, вже на самій роботі. Він знав тільки три питання: прізвище, звідкіля і чи служив при війську. Кожен з нас не був ніколи при війську, до Німеччини вивезений силоміць, документи втратив під час бомбардування, навіть німецької мови не знаємо.

- Вот, харашо! - репетує москаль і Бог його зна, чого вони всі так голосно репетують по всьому світу. Це "харашо" це було вже й прийяття на працю і ми опинились за воротами американської фірми "Індіана". Як просто і легко. Нема що сидіти, треба рухатись в тому модерному світі, коли чоловік хоче якимось жити. Знайшовся якийсь американець, зодягнутий напів по військовому, напів по цивільному і забрав нашу групу, махнувши рукою. Йдемо чемно за ним, побачимо, що буде. Завів він нас до вантажних поїздів, що стояли на різних шинах. Біля них варту тримали маленького росту філіпінці, які свою службу трактували по американськи. Кріси були майже більші від них. Весь час голосно сміялись і реготались дрібним реготом, що лунав навколо цілий Божий день. До кожного вагону приділено по шість люда. Філіпинець тоді зривав з вагону пльомбу, ми всі відсували важкі, поржавілі двері і починали працю. Треба було з вагону виносити скриньки і уставляти їх на дерев'яній платформі, яку інші робітники відвезли після заповнення і підвозили нову. Першу годину працювали ми гаразд, щоб зробити "добре враження". За той час ми підглядали, як роблять інші робітники і

вчилися від них дуже скоро. Техніка була проста. Під час вивантажування, якась скринька падала і розбивалась. Кожен з нас по черзі зникав між вагонами, щоб десь в спокійному куточку добре наїстися. Інші за цей час працювали. Так до обіду вся наша шістка перейшла через нашу "приватну кухню". Вкортці ми навчилися розпізнавати по скриньках, в якій і що саме знаходилось. Почалась виміна з іншими вагонами, щоб змінити харчі і дати всім змогу дістати всі потрібні до життя вітаміни. Пішли в рух папіроски, консерви, шоколяда, компоти, кекси. Ми до обіду були насичені самими добрими речами. О, таку роботу, то варто цінити. В полудне роздали нам гарячий обід. Це було щось. Густа зупа з воловим м'ясом, все висококальорійне і смачне. Хліба білого скільки з'їш, зупи бери скільки з'їш. Обідова перерва тривала годину і поївши, ми посідали вздовж вагонів та грілись до березневого сонця. Рік тому назад в цей час була ще війна, ми маршували крізь Австрію на Словенію... а тепер ось глянь, як змінилось! Яюсь ця воля сьогодні сподобалась мені більше, як вчора.

Працювали ми вісім годин і за цей день нам виплатили по 16 німецьких марок. Погано було, що нічого з цих Божих і американських дарів не можна було винести поза драти. А у мене стільки товаришів ще у старому таборі! Перевірку при вихідних воротах переводили самі американці і то дуже гостро. Видно, у них була засада, їси, що хочеш і можеш, але не роби інфляції і чорного ринку. Якщо у когось щось знайшли при обшуку, цього більше до праці не приймали, а по животі нікого не поклепували, там було вільно мати, скільки влізе. Та помимо цього були такі, що ризкували. Найбільш "хідким" товаром в цей час була зерниста кава і папіроски. Ці ризиканти зодягали на себе черевики два або три числа завеликі і перед відходом з праці насипали туди зернистої кави, повз свої ноги. Не було їм вигідно ходити, але говорили, що "оплачувалось". Відійшовши подальше, такий герой сідав у траві, і до шкарпитки зсипав каву, яку згодом продавав за добрі гроші, бо це була перша зерниста кава, що її Німеччина бачила від вибуху війни! Коли я вступив до праці в цій фірмі я зважився і вага показала 54 кілограми. Два тижні пізніше я важив 65,5 кілограмів, отже це найкращий доказ, що я не голодував. В нашому таборі ми

вже мало що їли, брали на картки хіба молоко, бо хотілось пити, а решту карток давали біженцям, жінки яких за це прали нам білля, мили долівку в нашій кімнаті і стелили ліжка. Зажили ми як пани, як на курорті. Біженці не могли здогадатись, чому ми їм даємо дорогі харчеві картки, а ми нашу тайну берегли, бо були б втратили харчові картки. Дні з весною ставали щораз довші, так що я мав час піти і зареєструватись в Українському Комітеті. Червоний Хрест видавав кожному полоненому допомогу у висоті 50 марок і з цими грошми, що я їх заробляв на роботі та з повним, здоровим харчем у мене в кишені вже вітри не віяли. Було вже й на трамвайний квиток і на залізничний, щоб неділями їздити по таборах ДП та розшукувати знайомих, або рідних. Хто мав поганий одяг, міг в Комітеті вифасувати щось краще з американських дарів. Одне тільки не давало нам спокою, а саме брак документів. При першій - ліпшій облаві кожен з нас міг потрапитись ні за цапову душу. А облави відбувались по таборах ДП і в містах. Досі якось ніхто з нас не напоровся на біду, ніхто за документами не питав, але ми таки постановили з фірми "Людвік" видістати наші офіційні посвідки звільнення з полону.

- То що, йдемо до фірми "Людвік"?

- Ні - кажу, - вони можуть нам не видати. Це не є в їхньому інтересі.

- То куди ж підемо...?

- На поліцію!

- На поліцію?

- Очевидно, що на поліцію. Це справа поліції, щоб ми мали порядні документи на руках, ні?

- Але... але...

- Ну, що "але"? Поліція є на те, щоб людям помагати! це не є НКВД!

І ми пішли. Мої колеги помалу за мною, я з рації мого проєкту на самому переді. Поліційна станиця чиста, всюди порядок, як звичайно у німців. Самі молоді люди, мабуть теж військові, такі самі, як ми. Чемні, цілком не та німецька поліція, що була ще так недавно. Скерували нас до бюро документації. Я розказав нашу справу молодому урядовцеві в цивільному одязі. Йшлося про те, що ми вже знайшли працю в американців і хочемо дістати наші документи з фірми "Людвік". Цілком просто. Німецький

поліцист потелефонував цілком просто до цієї фірми. Ми слухали всієї розмови. Хтось там у фірмі шарпався, мовляв вони нас потребують. Поліцист заакцентував дещо свій голос і сказав дуже виразно і дуже чітко, що він хоче мати наші документи і що він посилає нас з поліцистом туди.

- Ферштанден?

Фірма "Людвік" складалась з німців теж і вони очевидно "ферштанден". Нам приділено поліциста і урядовець махнув рукою. Сказав нам чекати тут, списав наші прізвища і послав поліциста самого туди. Ми почекали з годину, поліцист приїхав і привіз наші папери. На поліції нам побажали щастя і ми, подякувавши, вийшли, як справді вільні люди.

- Які німці тепер чемні, дивно-но...!

- Мусять направити все те, що наробили під час війни.

- Нехай стараються, але ледве чи їм вдасться...!

Найближчої неділі вибралось нас трьох на відвідини до табору Карльсфельд. На залізничній станції в Мюнхені несподівано зустрів я свого чотового шпор. Филипа Трача, з яким я розпрощався ще на фронті після його поранення і перед його виїздом до шпиталю. Ми звітались, як старі приятелі, забулись всі наші дрібні непорозуміння, які завжди бувають там, де багато людей мусить перебувати разом та ще у фронтових відносинах. Поговорили ми про наші переживання доки не надійшов мій поїзд. Тепер вже не трудно буде із друзями зійтись, вже не війна, можна буде їздити куди хочеш.

В Карльсфельдському таборі попали ми на свято. Це була неділя 17 березня і в таборі саме відбувалась академія в честь Тараса Шевченка. Не перша це була в моєму житті академія, але перша, що мені справді подобалась. Все було задумане і виконане імпозантно. Величезний мішаний хор із такими солістами, як Руснак, Голінський, Тисяк, Рейнарович та інші. Програма була на високому рівні, промова була коротка і до речі. Кінчалась словами: маймо надію, Бог із нами...!

Якось відрадніше стало на душі. Ми таки дивний народ: якщо хочемо, то вміємо все зробити, а коли нам не хочеться, то здох пес. Якби так у нас не так соломяний вогонь, а витривалість у змаганні до наших ідей, ми ніколи не

потребували б виїздити на еміграцію. Інші їхали б...

Між публікою після академії зустрів я деяких знайомих і від них дізнався, що мій вуйко перебуває в Регенсбурзі і я постановив наступної неділі поїхати туди.

Та склалось інакше. Вночі ми вернулись до Мюнхену, до нашого табору, щоб відпочати, бо в понеділок треба було до праці. До цієї роботи ми набрали вправи, нас визнали навіть за дуже добру команду. А ми наситились, набрались сил і все йшло нам легко. На роботі, як звичайно, їли і відпочивали і заробляли кальорії на пізніші дні. В середу 20 березня після повернення з праці один із моїх таборових товаришів сказав мені, що він був у Червоному Хресті на Дахауерштрассе і якась там пані питала за мною. Урядовець заявив їй, що є звільнені з полону, але що такого прізвища він не бачить на списку, помимо того, що ми всі зареєструвались там таки першого дня. Тоді мій товариш підступив до цієї пані, поінформував її, що знає мене, що ми разом працюємо, що живемо в одному таборі, що я здоров і все в порядку. Ця пані до нього гарно усміхнулася, як він переказував мені з подробицями, і просила переказати мені, що в п'ятницю вона в Червоному Хресті, вона приїде по мене. Але мій товариш забув спитати про її прізвище, а вона сама йому не сказала і для мене таємниця тривала аж до п'ятниці. Заходив я в голову, яка це пані могла бути, тобто котра із моїх дівчат...? Опис мого товариша був такий хаотичний, що ніяк не вгадав я. Каже він, пристійна, гарна, гарні очі.

- Якого кольору? - питаю.

- Бігме не пам'ятаю!

- А яке волосся?

- Бігме не пам'ятаю!

- Най тебе чорт забере! Масш очі?

- Маю! Задивився, така гарна пані...!

Говори з ним. В п'ятницю не пішов я вже до праці, а поїхав до Мюнхену, просто до Червоного Хреста. Чекаю на свою паню, чекаю, дивлюсь на годинник, дивлюсь на двері, нема жадної пані. Біля полудня входить хтось, дивлюсь, далєбі, мій швагер!

- Звідкіля ти тут взявся! - верещу, цілуємось, трясемо долоні і б'ємо себе по плечах. - Я тут чекаю на одну паню, як тільки полагоджу, фальємо обидва...

- Фальємо тепер - каже він. - Ця пані це твоя рідна

сестра. Вона тут була в середу, а сьогодні я приїхав по тебе. Гайда, їдемо!

Я бачився з ним ще перед від'їздом під Броди на фронт. Є про що розказувати на цілі місяці. Але він поспішає, щоб ми встигли до поїзду. Ледви встигли ми поїхати ще до табору, де я нагвалт спакував свої достатки, тобто коць, плащ, їдунку і хлібник. Це було все майно, з яким я мав розпочинати нове життя. Ну і забув я. Пара здорових рук.

Вже добре стемніло, коли поїзд спинився на малій станції Марктль над рікою Інн, між Мюльдорфом і Сінбахом. В місцевому малому готелі примішувався табір ДП і ми трапили саме на велику таборову нараду, яка відбувалася у великій залі готелю. Всі були там, але моя сестра чекала на мене в кімнаті. Сльози станули нам обидвоім в очах, як ми себе побачили, а її звичайні слова врились в мою пам'ять до сьогодні.

— Як маєшся, Ромку, — сказала вона, далше не могла говорити. Це було найщиріше привітання, яке я коли-небудь почув в моєму житті. А з ліжечок заглядали три пари оченят, пильно оглядаючи вуйка, що його або не бачили ще взагалі, або не пам'ятали. Тоді вони були ще маленькі в цьому німецькому готелі, а сьогодні дівчина вже заміжня, а хлопці на наказ вуйка Сема відбули свою військову повинність у В'єтнамі, де їм прийшлося боротись проти того самого ворога, проти якого ми боролись в наш час, тільки далеко дальше від України в просторі... і далеко ближче до неї в часі.

Так відкрився передо мною нарешті повоєнний світ. Я пережив війну, що мала бути останньою і сьогодні гляджу, чи за рогом не заглядає вже наступна. Ніщо, стріляти ще умію і знаю куди. А там, чекає — Україна.

К І Н Е Ц Ь

Остались могилы по полі...

У 20-річчя створення Дивізії - свято в Чикаго, 1963 р.
Стоять зліва: Любомир Кузик, Іван Варцаба /Ясьо/,
Евстахій Ільницький /Стахо, легіоніста/ і автор Роман
Лазурко.

НА ШЛЯХАХ ЕВРОПИ

З М І С Т

Вступне слово	5
Хто, куди і чого..?	8
Голяндія	10
Нойгаммер	43
На рідні Землі	72
Східні Пруси - Растенбург	145
Словаччина	162
Словенія /Югославія/	188
Австро-Угорський кордон	209
Українська Національна Армія	240
В полоні	273
Ауербах	310
Воля	347

ЛИСТКИ ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ВИДАВНИЦТВО БРАТСТВА К. ВОЯКІВ

1 УД УНА

ВИДАВНИЦТВО "ЛИСТКИ ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ" ВИДАЄ
ВІЙСЬКОВІ МАТЕРІЯЛИ, СПОГАДИ ТА ПОВІСТІ У СЛАВНІЙ
ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ БУДУВАННЯ
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ.

Появилися друком:

1. Евстахій Загачевський: *Беларія – Ріміні – Англія*
2. Роман Лазурко: *На Шляхах Європи*

В друку:

3. Степан Любомирський: *Вогненний Меч*, Том I

ЗАМОВЛЕННЯ ПРОСИТЬСЯ СЛАТИ НА АДРЕСУ:

VETERANS' PRINTING – B. KASZUBA
851 NORTH WESTERN AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60622

**ФІЛАТЕЛІСТИЧНИЙ ВІДДІЛ
БРАТСТВА К. ВОЯКІВ 1 УД УНА**

Має на складі всі видання марок, бльоків та пропам'ятних коверт, як теж приймає замовлення на видання Підпільної Пошти України.

Ціна
\$3.50

ДУХ, ШО ТІЛО РВЕ ДО БОЮ... У ХХ-РІЧЧЯ ПОСТАННЯ
1-ОЇ ДИВІЗІЇ У.Н.А.

Виконуємо замовлення на друк пропам'ятних коверт, стяжок і лент, бльоків та марок до окремих нагод, свят, тощо. Друкуємо у власній друкарні на найкращих паперах.

**ВЕДЕМО ОБМІН НА ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ ВИДАВАННЯ З
УСІМИ ЗАЦІКАВЛЕНИМИ ВИДАВНИЦТВАМИ ТА УСТАНОВАМИ.**

Замовлення та запити просимо слати на адресу:

**Veterans' Printing – В. Kaszuba
851 North Western Avenue
Chicago, Illinois 60622**

**FILM
PRODUCTION
LTD.**

ОДИНОКЕ УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО
ПОВНО-ТА КОРОТКОМЕТРАЖНИХ ФІЛЬМІВ У СВІТІ!

Фільм із боротьби УПА:

"ЖОРСТОКІ СВІТАНКИ"

За романом С. Любомирського

*прославляє боротьбу Української Повстанської Армії
проти Москви і її більшовизму;*

Фільм

"НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ"

*розказує про долю Канадійського летуна у лавах УПА в
боротьбі проти німців і москалів.*

**УКРАЇНЦІ! ПІДТРИМУЙТЕ ЦЮ ОДИНОКУ ФІЛЬМОВУ
ПРОДУКЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ФІЛЬМІВ
У СВІТІ! ПОКАЖІТЬ НАШІЙ МОЛОДІ ВАШУ БОРТЬБУ
ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ! ФІЛЬМИ ЗАЛИШАЮТЬСЯ У
ПАМ'ЯТІ ДИТИНИ НАЗАВЖДИ!**

КАНУКР МАЄ У ПРОЄКТІ ПРОДУКЦІЮ ДАЛЬШИХ
ФІЛЬМІВ.

ЧИ ВИ І ВАШІ ДІТИ БАЧИЛИ ВЖЕ

"ЖОРСТОКІ СВІТАНКИ" І "НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ"?

**CANUKR
FILM PRODUCTION LTD.
P.O. Box 546, Oshawa, Ontario,
Phone: 576-1030/723-9172**

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВИДАВНИЦТВО

" С К А Л А "

БАТЬКИ-УКРАЇНЦІ! ВИ ЗНАЄТЕ, ЩО ВАШІ ДІТИ –
ЗА МАЛИМИ ВИЙНЯТКАМИ – ВТРАЧАЮТЬ РІДНУ
МОВУ А ЗА НЕЮ ВТРАЧАЮТЬ ЧАСТО І
УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ.
А Л Е Ч О М У ?

ТОМУ, ЩО ВИ НЕ ДАЄТЕ ДИТИНІ І ЗОКРЕМА
МОЛОДІ ЦІКАВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!
ТІЛЬКИ КНИЖКА, ПОВНА ЖИВОЇ АКЦІЇ ПРИТЯГНЕ
ДИТИНУ ДО ЧИТАННЯ РІДНОЮ МОВОЮ!

ВИДАВНИЦТВО " С К А Л А " ДРУКУВАТИМЕ
ТІЛЬКИ ДОБРІ, ЦІКАВІ ДО ЧИТАННЯ,
НАЦІОНАЛЬНІ ДУХОМ УКРАЇНСЬКІ КНИЖКИ,
ЯК ТЕЖ ВІДПОВІДНІ ПЕРЕКЛАДИ З ЧУЖИХ МОВ.

ВИДАВНИЦТВО " С К А Л А " ГОТУЄ ДО ДРУКУ
ДВІ, ДОСІ НЕ ПУБЛІКОВАНІ ПОВІСТІ
СТЕПАНА ЛЮБОМИРСЬКОГО, А САМЕ

*"НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ", яка стала темою
фільму під цією самою назвою, та*

*"ДОЧКИ ПРОМЕТЕЯ", темою якої є боротьба
з окупацією у сучасній Україні.*

Замовлення просимо слати на адресу

Видавництво " С К А Л А " запрошує до
співпраці вш. представників та кольпортерів у
всіх місцях Українського поселення у світі.

SKALA PUBLISHING
851 North Western Avenue
Chicago, Illinois 60622
U.S.A.

БРАТСТВО КОЛ. ВОЯКІВ 1-ОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ УКР. НАЦ. АРМІЇ

КАПІТУЛА ПРОПАМ'ЯТНОЇ МЕДАЛІ СВ. АРХИСТРАТИГА МИХАЇЛА

ПОВІДОМЛЕННЯ

про пропам'ятну медалью Св. Архистратига Михаїла

З огляду на численні запити кол. вояків 1 УД УНА, повідомляємо ще раз, що право набути Пропам'ятну медалью Св. Архистратига Михаїла мають: а) всі члени 1 УД УНА та всіх її допоміжних частин, включно із членами протилетунських з'єднань (так зв. «юнгі»), всіх полків запасу та всіх батальйонів спеціальних служб, що були приділені до Дивізії в якийнебудь час її існування; б) члени УСС; в) члени всіх збройних сил України, які мали якенебудь відношення до 1 УД УНА; г) особи не-військового стажу, які мали якенебудь службове або харитативне відношення до 1 УД УНА.

У справі медалі просимо звертатись на адресу:

S. L. RYCHTYCKYJ, 2037 W. Rice Street,
CHICAGO 22, ILLINOIS, 60622, USA.

Кожному, хто зацікавлений в набутті медалі Капітула висилає друковану заяву, яку після виповнення і залучення оплати в формі чеку чи моні ордеру просимо переслати назад на подану вгорі адресу. Після перевірки заяви Капітула висилає комплект Медалі Св. Архистратига у формі ДВОХ МЕДАЛЬ, великої і малої, обидві із декоративними лентами та почесною грамотою.

Ціна за комплект: ЗДА і Канада — 10 дол., Англія — 2 фунти, Австралія — 2.10.0 (два і пів австр. фунти), всі інші країни світу рівновартість 5-ти американських доларів.

*Капітула Пропам'ятної Медалі
Св. Архистратига Михаїла
при
Головній Управі Братства
кол. вояків 1 УД УНА*

БРОДІ

ДРУКАРНЯ КОЛ. ВОЯКІВ 1-ОГО УД УНА В ЧІКАГО

VETERANS' PRINTING "BRODY," 851 N. WESTERN AVE., CHICAGO, ILL., 60622

PHONE: (312) 252-6331

ПРИЙМАЄ ЗАМОВЛЕННЯ І ВИКОНУЄ ВСІ ДРУКАРСЬКІ
РОБОТИ СКОРО, ФАХОВО І ДЕШЕВО, ЗОКРЕМА
СПЕЦІАЛІЗУЄТЬСЯ У КОЛІРОВИХ ДРУКАХ.

*ЖУРНАЛИ, МАГАЗИНИ І КНИЖКИ СКЛАДАЄМО І
ДРУКУЄМО ОФСЕТОВИМ МЕТОДОМ.*

ПРИЙМАЄМО ЗАМОВЛЕННЯ З ЦІЛОГО ТЕРЕНУ
АМЕРИКИ І КАНАДИ.

Адреса: VETERANS' PRINTING "BRODY"

851 North Western Avenue

Chicago, Illinois 60622

Телефони: (312) 252-6331;

(Від 6-ої год. ввечором) 379-4279

i 772-4591

